

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 12 (2010)

AFLEVERING 1

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

De Stichting Oud-Vaderlands Recht geeft sinds 1999 *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* uit als opvolger van de in de jaren 1879-1999 gepubliceerde *Verslagen en Mededelingen*.

Pro Memorie is een peer reviewed tijdschrift. Elke bijdrage wordt beoordeeld door ten minste twee leden van de redactie.

Het bevat naast artikelen over de rechtsgeschiedenis van de oude Nederlanden en de voormalige overzeese vestigingen van Nederland en België ook recensies en aankondigingen (van dissertaties, oraties en specifiek rechtshistorische monografieën), kronieken (korte overzichten van activiteiten), interviews, necrologieën en beknopte biografieën van belangrijke rechtshistorici uit het Nederlandse taalgebied. Het werkterrein van *Pro Memorie* sluit aan bij dat van de Stichting Oud-Vaderlands Recht, maar doordat het tijdschrift zich nadrukkelijk ook op de zuidelijke Nederlanden richt, beslaat het een ruimer gebied. Het staat wel open voor studies op het terrein van het gerecipieerde geleerde recht, maar zal geen bijdragen bevatten betreffende het Romeinse en het canonieke recht, behalve als deze direct betrekking hebben op de Nederlanden. *Pro Memorie* richt zich dus ook niet op dezelfde doelgroep als het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht door Uitgeverij Verloren te Hilversum. Het tijdschrift wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De onafhankelijkheid van de redactie wordt gewaarborgd door het Redactiestatuut.

Contribuant van OVR (en daarmee abonnee van *Pro Memorie*) wordt men door aanmelding via de website www.rechtsgeschiedenis.org onder het tabblad 'Stichting OVR', of door een bericht te sturen naar de secretaris, drs. L. Zoodma, Postbus 3006, 2001 DA Haarlem, l.zoodma@noordhollandsarchief.nl.

Redactie

Prof. mr. T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur; Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland; prof. dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België; dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris; Prof. dr. C.M. Cappon (Universiteit van Amsterdam); prof. dr. S. Dauchy (Université Lille 2); prof. dr. B.C.M. van Erp-Jacobs (Universiteit Tilburg); prof. dr. D. Heirbaut (Universiteit Gent); prof. em. dr. F. Keverling Buisman (Universiteit van Amsterdam); prof. em. mr. P.L. Nève (Universiteit Tilburg en Radboud Universiteit), erelid; dr. E. Put (Algemeen Rijksarchief Brussel); prof. dr. C.H. van Rhee (Universiteit Maastricht); prof. dr. J.S.C.A.W.B. Roes (Radboud Universiteit)

Uitgever

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

REDACTIONEEL

L.S.,

Nu de zomer alweer is gegaan, werd het hoog tijd voor de verschijning van de eerste aflevering van de twaalfde jaargang van *Pro Memoria*. Deze late toezending heeft alles te maken met de redactiewissel tijdens het voorjaar van 2010.

Tegenover deze bladzijde vindt u de nieuwe samenstelling van de redactieraad, die dank zegt aan de afscheidnemende redactieleden en in het bijzonder aan Sjoerd Faber, Chris Coppens en Gretha Donker. Met bijzondere toewijding hebben zij vanaf de tweede aflevering van jaargang 7 (2005) de kernredactie gevormd, in opvolging van de veel te vroeg overleden initiatiefnemer en eerste hoofdredacteur, Theo Veen. In zijn vergadering van maart 2010 heeft de redactie de ondergetekenden als nieuwe kernredactie aangesteld. Conform de statuten en de traditie is de nieuwe redactie een mengeling van Noord en Zuid, van academie en archief, van privatisten en publicisten.

De kersverse redactieploeg slaat geen compleet nieuwe wegen in. In dit nummer vindt u de gebruikelijke mengeling van rechtshistorische bijdragen betreffende de rechtsgeschiedenis der Nederlanden en boekbesprekingen. Ook de reeks interviews met rechtshistorici, één per jaargang, zal worden verdergezet. De artikelen, opgenomen in chronologische orde, en recensies behandelen het costumiere en gerecipieerde geleerde recht in de Nederlanden en daarvan afhankelijke gebieden, met uitsluiting van het eigenlijke Romeinse of canonieke recht. De bespreking van een anderstalig boek zal dan ook uitzonderlijk zijn en enkel opgenomen worden als er een relevantie is voor de eigen rechtsgeschiedenis. Met deze thematische afbakening en de keuze om exclusief in het Nederlands te publiceren, onderscheidt *Pro Memoria* zich van het bevriende *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*. Omwille van de toenemende internationalisering zal voortaan wel van elke bijdrage een korte Engelstalige samenvatting gepubliceerd worden.

Pro Memoria is naar hedendaagse standaarden ook 'peer reviewed'. Elke tekst wordt nagelezen en beoordeeld door twee redacteurs, alvorens door de redactie aanvaard te worden. Graag nodigen wij historici, juristen en rechtshistorici uit om teksten in te sturen. Zoals in verleden, voorzien we de volgende jaren een afwisseling van losse nummers en themapublicaties, al dan niet naar aanleiding van een wetenschappelijke samenkomst. Achteraan dit nummer staat een verkorte versie van de (vereenvoudigde) auteursrichtlijnen. Een meer uitgebreide versie vindt U op de website <http://www.rechten.unimaas.nl/ovr/PM>.

In deze aflevering komen vooral de achttiende en negentiende eeuw aan bod. Maarten Hell vertelt het bloemrijke verhaal van een advocaat van Duitse origine, die in 1714 wegens iniurieuze uitlatingen door het Hof van Holland uit zijn ambt werd ontzet en zelfs verbannen. Klaas Van Gelder belicht rumoerige toestanden in een andere justitieraad omstreeks hetzelfde ogenblik in de Zuidelijke Nederlanden: hevige debatten over de rechtsgeldigheid van de benoeming van een voorzitter van de Raad van Vlaanderen in de context van de Spaanse Successieoorlog. Louis Berkvens wendt onze blik naar het oosten van onze regio's en beschrijft de gerechtelijke hervormingen in Pruisisch Gelre in de tweede helft van de achttiende eeuw. Met de bijdrage van Jan Postma bereiken we de tijd van de revoluties en worden we met name ingeleid in de gedachtewereld van Alexander Gogel, één van de architecten van de nieuwe eenheidsstaat in het Noorden. Met Bart Quintelier eindigen we ten slotte weer in het Zuiden, waar Napoleon in 1810 de advocatuur herinrichtte met een decreet dat ook in het onafhankelijke België de basis bleef voor de organisatie van de balie, zij het met enkel belangrijke wijzigingen wat de machtsgreep van de uitvoerende macht betreft.

Ten slotte geeft Georges Martyn nog wat iconografische toelichting bij de illustratie op de kافت. Ook met een 'beeldige' cover hoopt de vernieuwde redactie immers het tijdschrift hedendaags en aantrekkelijk te houden.

Louis Berkvens (Universiteit Maastricht, hoofdredacteur Nederland)
Georges Martyn (Universiteit Gent, hoofdredacteur Vlaanderen)
Paul Brood (Nationaal Archief Den Haag, redactiesecretaris)

ADAM CRAMER IN BALLINGSCHAP

ROYEMENT EN BESTRAFFING VAN EEN ADVOCaat IN 1714

Zoals ieder mens gingen ook de advocaten bij het Hof van Holland in Den Haag wel eens over de schreef. Ondanks de strenge gedragsregels van het *nobile officium* scholden zij confraters uit, pleegden zij overspel of vochten zij met burgers op de Groenmarkt. Zulke uitspattingen konden leiden tot een berisping of een kleine geldboete, maar schrapping vond zelden plaats. Het ontslag en de daaropvolgende banstraf van de van oorsprong Duitse jurist Adam Cramer (1653-na 1714) verdient alleen daarom al enige aandacht in deze verkenning van de grenzen van het toelaatbare binnen de rechtspraktijk van het achttiende-eeuwse Hof van Holland.

Gedragsregels

In hun verkennende studie naar de geschiedenis van de advocatuur in de noordelijke Nederlanden in het laatste themanummer van *Pro Memorie*¹ geven Marie-Charlotte le Bailly en Paul Brood voorbeelden van geslaagde juristencarières. Populair was de overstap van de advocatuur naar bestuursfuncties of dienende ambten zoals het pensionarisschap, maar geschoolde en gemotiveerde juristen konden ook kiezen voor de wetenschappelijke wereld. Anderen stelden zich tevreden met een bestaan als procureur of advocaat. Le Bailly en Brood noemen geen voorbeelden van advocaten die de omgekeerde weg op de maatschappelijke ladder aflegden en na een ernstige misstap werden geschrapt uit het admissie-register.²

Royement kwam ook maar weinig voor. Een van de schaarse voorbeelden is het ontslag van mr. Jacob Brugman, wiens naam op 19 november 1764 uit het *Album Advocatorum* is verwijderd. Via zijn schoonzuster had deze Brugman anoniem drie personen beschuldigd van het *crimen nefandum*. Juist in deze periode waren er veel vervolgingen van homoseksuelen en het Hof nam de valse aanklacht hoog op. Brugman moest de door hemzelf opgestelde memorie verscheuren en werd geschrapt als advocaat. Verder moest hij God en Justitie op zijn knieën en met gevouwen handen om vergiffenis bidden. Na deze vernedering werd hij voor zes jaar verbannen.³

1 M.-Ch. le Bailly en P. Brood, 'Advocatuur in de Noordelijke Nederlanden tot 1838', *Pro Memorie*, 2009, afl. 11, 63-86.

2 Le Bailly en Brood, 'Advocatuur', 72.

3 R. Huijbrecht, 'De advocaten en de advocatuur bij het Hof van Holland', in: R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het eerste Hof van Holland symposium*, Den Haag, 1997, 43-61.

Titelpagina van de Instructie van 1531 voor het Hof van Holland. Pamflet, gedrukt te Antwerpen. Nationaal Archief, Bibliotheek.

Uit de casus van Brugman blijkt dat het Hof er niet voor terugschrok om advocaten bij grove overtredingen streng te straffen. Ook op andere manieren probeerden de raadsheeren het gedrag van de juristen binnen de perken te houden. Advocaten moesten al aan bepaalde voorwaarden voldoen om te worden toegelaten. Zo moesten zij de christelijke religie belijden en een promotie in de rechten op zak hebben. Ten slotte waren advocaten gebonden aan een jaarlijkse vernieuwde ambtseed, waarin zij onder meer zwoeren niet te zullen meewerken aan een onrechtvaardige zaak of doelbewust processen te traineren. Daarnaast zwoeren advocaten een eed van trouw aan de provinciale staten en aan de Staten-Generaal. Nog vóór hun admmissie hadden de juristen van het Hof zich dus al onderworpen aan het heersende regime, in de eerste plaats de stadhouder, president en raads-

heren maar ook de Staten van Holland, dus uiteindelijk de machthebbers in de Hollandse steden.⁴

Over het gedrag van advocaten na hun admmissie waren verschillende regels vastgelegd in de instructies van de hoven. In de juridische wereld gingen al vroeg stemmen op voor een gedragscode. De Franse canonist Durand (ca. 1230-1296) verafschuwde de advocaat die zich schuldig maakte aan smadelijke bejegeningen en beledigingen. Zo iemand achtte hij ongeschikt als pleiter.⁵ Ook tijdens de Republiek vonden rechtsgeleerden dat onheus taalgebruik niet thuishoorde in de rechtszaal. Advocaten bij het Hof van Utrecht zwoeren bij hun ambtsaanvaarding op de rol niemand te beledigen. De straffen bij overtreding waren volgens het *three strikes*-principe: eerst een boete van 10 gulden, het dubbele bij herhaling en vervolgens een schorsing. Advocaten die voor de vierde keer iemand beledigden, konden arbitrair gestraft worden door het Utrechtse Hof.

Ook de instructie van het Hof van Holland uit 1531 bevat een waarschuwing aan advocaten en procureurs. Zij mochten niet ‘irreverentelijck en met ongebonden woorden haer saecken vertoonen’ of tornen aan het gezag van de overheid. Volgens een reglement van de raad uit 1655 tegen onfatsoenlijk gedrag in de rolzaal bleken sommige pleiters zich daar niets van aan te trekken. De boete van 16 stuivers voor beledigen was kennelijk onvolgende om het geheel na te laten.⁶ Ook in de rechtspraktijk van de Hoge Raad, de hoogste rechtsinstantie voor Holland en Zeeland, klonken soms kwetsende woorden, hoewel die in de instructie uit 1582 strikt verboden waren. Advocaat Surendonk kreeg in 1704 een berisping omdat hij in een pleidooi op onwelvoeglijke toon had gesproken en in 1720 kreeg een confrater een reprimande en een kleine geldboete opgelegd wegens een oneerbiedig antwoord aan de Raad.⁷

Onrechtvaardige zaken

Strenger gestraft dan beledigende pleiters werden advocaten die zich leenden voor ‘onrechtvaardige zaken’, wat een rekbaar begrip is. In de middeleeuwen zwoeren juristen al de *calumnia-eed*, die inhield dat zij niet aan een oneerlijke zaak meewerkten. Schending van die eed werd met flinke boeten bestraft. De *calumnia-eed* per zaak is gaandeweg vervangen door de bovengenoemde jaarlijkse advocateneed. Hierin zwoeren advocaten niet te dienen in zaken waarvan zij wisten dat die onrechtvaardig waren. Als zij later ontdekten

4 Huijbrecht, ‘Advocaten’, 46; N. Christopoulos, *De advocateneed: een onderzoek naar het gebruik van de eed in het heden en verleden*, doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1998, 14-15.

5 Geciteerd in: B.H.D. Hermesdorf, *Licht en schaduw in de advocatuur der Lage Landen*, Leiden, 1951, 138.

6 Voorbeelden in Huijbrecht, ‘Advocaten’, 52-56. Voor artikel LXXII van de instructie van het Hof, zie: A.S. de Blécourt en N. Japikse, *Klein plakkaatboek van Nederland: verzameling van ordonnantiën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak*, (14e eeuw tot 1749), Groningen, 1919, 43. Hermesdorf, *Licht en schaduw*, 140-142; J.A. Molster, ‘Eene bladzijde uit de geschiedenis der balie-welsprekendheid in ons vaderland’, *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1857, 493-512, in het bijzonder 501.

7 Cornelii van Bynkershoek *Observationes tumultuariarum*, dl. 1, Haarlem, 1926, nr. 54; dl. 2, Haarlem, 1934, nr. 1652.

dat een zaak ‘stonk’, dan moesten zij er alsnog afstand van nemen. Ook De Damhouder waarschuwde dat advocaten valse aantijgingen niet mochten overnemen of zelf verzinnen, op straffe van vervolging.⁸

In de achttiende-eeuwse praktijk kon de Hoge Raad mild reageren op advocaten die meewerkten aan dubieuze zaken. Verschillende keren bleef het bij een berisping.⁹ Het Hof van Holland trad echter nu en dan hard op tegen advocaten die onrechtvaardige zaken behandelden, zoals de achttiende-eeuwse advocaat Jan van Twuijver ondervond. Deze was in 1743 betrokken bij het proces tegen Jan Harge, baljuw van Callandsoog. Hij adviseerde de nieuwe baljuw Mooij, een zeeman met weinig kennis van recht, die een aanklacht vol halve waarheden en evidente laster tegen Harge had opgesteld. Omdat Van Twuyver had kunnen weten dat het een onrechtvaardige zaak was, verklaarde het Hof hem meinedig, eerloos en infaam en beval het zijn naam uit het *Album Advocatorum* te verwijderen.¹⁰

Cramers carrière

Nog slechter dan met Van Twuijver is het afgelopen met zijn Duitse confrater Adam Cramer. Ook hij werd geroyeerd als advocaat, maar daarenboven werd Cramer in 1714 voor eeuwig verbannen uit Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht. Wie was deze Adam Cramer en waarom werd hij zo buitengewoon zwaar gestraft?

Hij was in 1653 geboren in Oberwinter, een dorpje aan de westoever van de Rijn onder Bonn. Zijn vader, Johann Peter Cramer (Heimbach 1632-Oberwinter 1687), was een succesvol handelaar, die ook lokale bestuurlijke macht verwierf. Hij bracht het tot schout van Oberwinter en financierde de bouw van het ‘Huis met de Zwanen’, waarvan het lot volgens een opschrift in Gods handen lag. Net als zijn vader was Adam Cramer gereformeerd, maar hij worstelde met zijn religieuze identiteit. In Keulen bekeerde hij zich tot de katholieke kerk, maar later werd hij weer calvinist. Hij huwde in Oberwinter met Maria Monnich. In Rotterdam hertrouwde hij later met een doopsgezinde en daarna met een lutherse vrouw. Vervolgens werd hij vrijdenker, maar toen hij rond 1700 als kluizenaar in Oegstgeest woonde, was Cramer terug bij de moederkerk. Hoewel zo’n religieuze achtbaanrit vaker voorkwam bij vroegmoderne gelovigen, lijkt het hier te gaan om een godsdienstwaaninnige. Dit vermoeden wordt bevestigd door de beschrijving die historicus

⁸ Hermesdorf, *Licht en schaduw*, 136-139; F.A.W. Bannier en N.A.M.E.C. Fanoy, *Beroep: advocaat: in de ban van de balie*, Deventer, 2005, 196-197.

⁹ Berisping advocaat vanwege medewerking aan dubieuze bezitsprocedure (d.d. 4-5-1718; *Observationes*, dl. 2, nr. 1439); berisping wegens voeren van onredelijk proces (d.d. 15-7-1721; *Observationes*, dl. 2, nr. 1759); berisping wegens oneerlijke zaak wegens wisselbrieven (d.d. 20-12-1723; *Observationes*, dl. 2, nr. 1998).

¹⁰ Bij het Hargeschandaal was ook raadsheer Adriaen van der Mieden betrokken, die in 1744 wegens belediging van het Hof tijdelijk is ontslagen. Over deze gecompliceerde zaak is een reeks pamfletten verschenen en op sommige punten tegenstrijdige literatuur: C.W. Bruinvis, ‘Een bedenkelijke strafvervolgning met een geduchten nasleep’, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Vierde Reeks, dl. 8, 1910, 382; H. Diederiks, *In een land van justitie. Criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende-eeuwse Republiek*, Hilversum, 1992, 63; Huijbrecht, ‘Advocaten’, 55.

Polman van Cramer geeft als ‘een licht geëxalteerde Duitser, die de boeren in de omgeving van Oegstgeest in verbazing had gebracht door zijn vertrouwde omgang met de engelen’.¹¹

Vóór zijn vestiging in Holland had Adam Cramer een rechtenstudie gevolgd aan de universiteit van Duisburg. Hij zal er les hebben genoten van Gerhard von Maastricht (1639-1721), de professor in de beide rechten die zowel Maastricht als Keulen had moeten ontvluchten vanwege antiprotestantse vervolgingen.¹² Toen Cramer zich er in november 1677 liet inschrijven, verkeerde de Duisburgse academie in een zorgwekkende staat. De meeste studenten waren immers gevlucht vanwege de Franse inval. In 1678 werd de universiteit zelfs tijdelijk ondergebracht in het onafhankelijke graafschap Meurs. Een jaar later sloot de keurvorst van Brandenburg vrede met Lodewijk XIV en keerde de universiteit naar Duisburg terug. Op 7 juli 1680 haalde Cramer alsnog zijn graad in Duisburg, enkele maanden nadat de laatste Franse soldaten de stad hadden verlaten. In zijn dissertatie behandelde hij de *Lex Anastasiana*.¹³

Na zijn studie is Adam Cramer terechtgekomen in de Republiek, waar hij zoals gezegd tweemaal hertrouwde. Hij vestigde zich in 1699 tijdelijk in Amsterdam, op de Boomsloot. In die stad vond hij zijn vierde huwelijkspartner, de weduwe Hester Vis, die twee jonge dochters uit een eerder huwelijk meebracht. In Den Haag liet Cramer zich inschrijven als advocaat van het Hof van Holland, waartoe hij op 24 juli 1699 de eed aflegde.¹⁴ Drie jaar later raakte Cramer betrokken bij een hoogoplopend conflict: de strijd tussen de oud-bischoppelijke cleresie en de door Rome aangestelde Theodorus de Cock. De Cock moest de van jansenisme verdachte apostolisch vicaris Petrus Codde vervangen maar werd niet geaccepteerd door de inheemse priesters. De ingeschakelde raadpensionaris Heinsius en de Staten van Holland hoopten op een ‘Hollandse katholieke kerk’, onafhankelijk van het pauselijk gezag in Rome. Zij verboden De Cock zijn ambt uit te oefenen. Laatstgenoemde vroeg Adam Cramer om te bemiddelen. In oktober 1702 vertrok deze naar de pauselijke gezant in Brussel, wiens vertrouwen hij wist te winnen. Hierna had Cramer contact met de Hollandse regenten en slaagde hij erin de ontevreden leiders van de cleresie te laten onderhandelen met De Cock.¹⁵

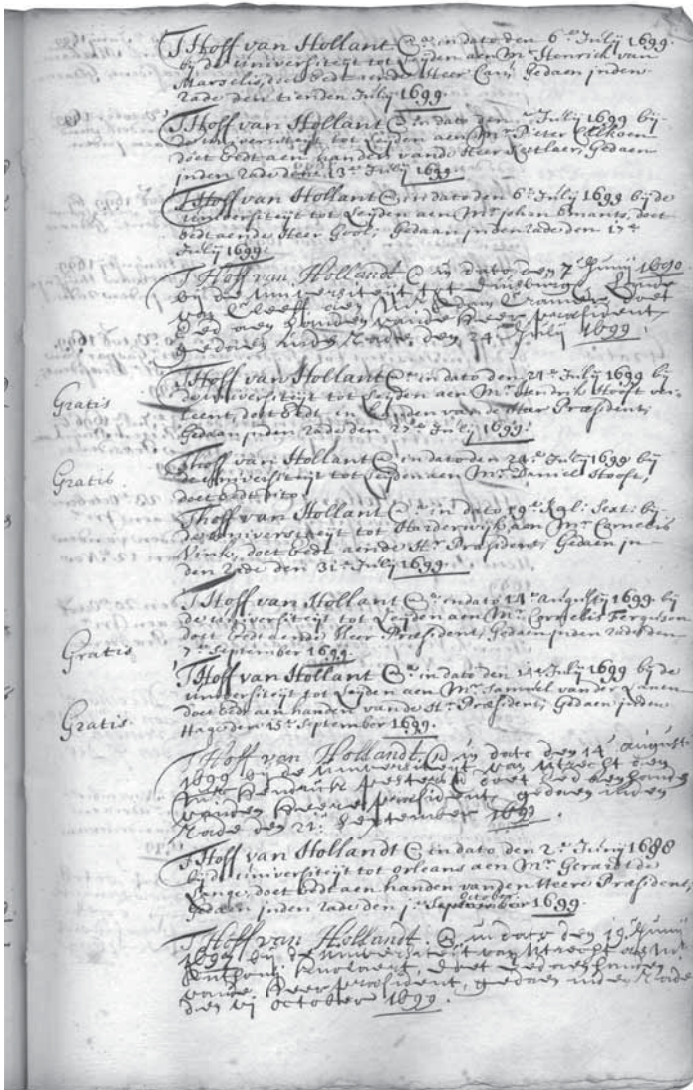
11 Over de Oberwintertak van de familie Cramer/Cremer: *Deutsches Geschlechterbuch* afl. 99, 132-133. P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, dl. 1, Hilversum, 1968, 33, 47-49, 110.

12 Over diens juridische denkbeelden is weinig bekend. Mogelijkerwijs was hij zelf een leerling geweest van Arnold Vinius, eerste van de Nederlandse humanistenscholen en vanaf 1633 buitengewoon hoogleraar te Leiden.

13 Deze constitutie (C.4.35.22), genoemd naar de keizer van het Oost-Romeinse Rijk (491-518), moest een eind maken aan de zwendel in dubieuze vorderingen op schuldenaren. Over de ontwikkeling van de *Lex Anastasiana*: M. Rennpferdt, *Lex Anastasiana: Schuldnerschutz im Wandel der Zeiten*, Göttingen, 1991. G. von Roden, *Die Universität Duisburg*, Duisburg 1968, 65-66, 182-183; F. Ranieri, *Biographisches Repertorium der Juristen im Alten Reich*, dl. 3, 1991, 166-167, 313.

14 Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam (SA), Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB) inv. nr. 530/61, ondertrouwakte d.d. 14-3-1699; Utrecht, Utrechts Archief (UA), Notarieel Archief, inv. nr. U118a1/akte 549, voogdijbenoeming d.d. 12-11-1699; Huijbrecht, *Album advocatorum*, 101.

15 Polman, *Katholiek*, dl. 1, 33; S. Schotten, *De deputatie van Pieter Govarts: de houding van Rome en de Staten in de kwestie-Codde (1703-1704)*, Nijmegen, 1941, 28-30; J.Y.H.A. Jacobs, Joan Christiaan van Erckel (1654-1734): pleitbezorger voor een locale kerk, Amsterdam, 1981, 154-155.

Vermelding van de eedsaflegging door Adam Cramer (vierde inschrijving), 1699. Nationaal Archief, Archief Hof van Holland, inv. nr. 5935.

Cramers onderhandelingspogingen liepen echter spaak, tot vreugde van de geschorschte Codde. Deze noemde Cramer 'een wonder potentat', die een dubbelrol leek te spelen. Dat had Codde goed gezien. Toen er geen prijs meer werd gesteld op zijn bemiddeling, leverde Cramer zijn voormalige opdrachtgever De Cock namelijk een streek. De Cock had ooit geschreven over het gerucht dat een lid van de Ridderschap steekpenningen zou hebben aangenomen om het plakkaat van de Staten tegen hem op te stellen. Via Cramer kwam de compromitterende brief in handen van de cleresie, die deze aan de Staten van Holland doorspeelde. De Staten wilden De Cock laten arresteren, maar deze wist op avontuurlijke

wijze te ontsnappen in een boerenkar.¹⁶ Na zijn mislukte bemoeienis met de Hollandse Zending nam Cramer de wijk naar Keulen. In 1708 vroeg hij daar het burgerschap aan om als advocaat aan het werk te kunnen. Binnen een jaar raakte Adam Cramer echter in serieuze problemen met de Keulse autoriteiten, want in 1709 is hij uit de stad verbannen.¹⁷

Protest tegen dubieuze zaak

Cramer keerde terug naar Den Haag, waar hij rond 1712 opnieuw als advocaat van het Hof werkte. Daar is hij in contact gekomen met Katrijn Taelmans, een Amsterdamse die was betrokken bij een geruchtmakende rechtszaak.¹⁸ Taelmans' echtgenoot, de graveur Isaak van Neck, zou de natuurlijke zoon zijn van de machtige en schatrijke Amsterdamse burgemeester Jeronimus de Haze Giorgio (1651-1725). Het verhaal was echter verzonnen door de moeder van Isaak, Marie van Eyck. In werkelijkheid was Isaak de zoon van Jacobus van Halmael,¹⁹ een wijnhandelaar op de Keizersgracht. Tussen 1670 en 1689 verwekte Van Halmael tien kinderen bij zijn eigen echtgenote,²⁰ maar toen Marie van Eyck over de vloer kwam als naaister wist hij ook haar te bevruchten. Rond 1684 zag hun zoon Isaak het licht, die werd gedoopt door een pater op het Singel. De opvoeding werd toevertrouwd aan de Amersfoortse aanspreker²¹ Jacob van Eck, waarvoor deze jaarlijks 60 gulden van Van Halmael ontving.

Rond 1700 ging Jacob van Halmael failliet. Om zijn totale schuld van bijna 60.000 gulden te kunnen aflossen, moest hij onder meer de toelage voor zijn bastaardzoon verlagen.²² Na het overlijden van Van Halmael zijn de betalingen geheel gestaakt, zodat de pleegvader Isaak in 1708 naar zijn moeder in Amsterdam bracht. De omzet van haar kruidenierswinkelje in een kelder aan de Anjeliërsgracht en Isaaks inkomen als plaatsnijder waren karig. In 1709 versierde Isaak van Neck de 34-jarige kinderloze weduwe Katrijn Taelmans, tegenover wie Marie en Isaak hoog opgaven over hun bloedband met burgemeester De Haze. Zo zou de burgemeestersvrouw Isaak eens hebben gevraagd om haar mamma te noemen. Van zoveel genegenheid viel hij in zwijm, zodat hij met een plens wijn in het gezicht moest

¹⁶ Na zijn vlucht vestigde De Cock zich in Emmerik, Polman, *Katholiek*, dl. 1, 48.

¹⁷ A. Güttsches, 'Die Kölner Zivilprozesse', *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln*, 1935, 25, 34.

¹⁸ J.E. Elias haalt de zaak aan (*De Vroedschap van Amsterdam, 1578-1795*, dl. 2, Amsterdam, 1963, 1052-1053) 'als een bewijs van de willekeur' waaraan de Amsterdammers indertijd blootstonden. P. van Eeghen zuiverde burgemeester De Haze van de blaam, maar liet ruimte voor een onwettige dochter in: 'Eerherstel', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 1965, afl. 19, 68-101.

¹⁹ De doopsgezinde vader van Van Halmael, afkomstig uit Wezel, was linnenhandelaar en in 1637 betrokken bij de 'tulpomanie', A. Goldgar, *Tulipmania. Money, honor, and knowledge in the Dutch Golden Age*, Chicago, 2007, 203, 226, 234, 250. Over het geslacht Van Halmael: *De Nederlandsche Leeuw*, 1938, kol. 89-90.

²⁰ Dit was Susanna Slade, in 1651 geboren als dochter van de bekende Engelse arts Matheus Slade, die volgens het *NNBW* dl. 2, 1912, ongehuwd was.

²¹ Aansprekers of 'doodbidders' werden ingehuurd om familie en bekenden over een sterfgeval te informeren en hen uit te nodigen voor de begrafenis.

²² SA, Archief van de Commissarissen van de Desolate Boedelkamer (nr. 5072), inv. nr. 1816, akkoord d.d. 19-5-1699; UA, inv. nr. U93a37, aktenr. 68, procuratie d.d. 20-11-1699.

worden gewekt. Als ‘geheime’ zoon van de burgemeester zouden hem lucratieve baantjes wachten, maar na hun huwelijk kwam daarvan niets terecht. Berooïd trok het jonge stel naar Utrecht, waar zij konden schuilen voor de schuldeisers. Aan De Haze schreven zij brieven met als aanhef ‘Lieve papa & mama’, waarin hun ellendige staat breed werd uitgemeten, maar de burgemeester bleef alle betrokkenheid ontkennen.

Ook Katrijns zwager Dames Starre, eveneens graveur, zou volgens Isaak een ambt zijn toegezegd. Op straat begon hij burgemeester De Haze hierover lastig te vallen. In het voorjaar van 1712 was de maat vol: De Haze liet de Amsterdamse hoofdofficier de zaak onderzoeken. Bij een getuigenconfrontatie vertelde de vroedvrouw die Isaak ‘gehaald’ had dat hij een onechte zoon was van Van Halmael. Nadat De Haze opnieuw was lastiggevallen, werden alle betrokkenen gevangengezet. Hoewel de gevolgde rechtsprocedure dubieus²³ was, was het oordeel van de Amsterdamse schepenen niet mals. In december 1712 zijn moeder Marie en zoon Isaak met een strop om de hals onder de galg gezeseld, waarna zij in tuchthuizen verdwenen. Voor de zekerheid kregen zij er banstraffen van respectievelijk dertig en tien jaar bij opgelegd.

Katrijn Taelmans en haar zwager kregen ‘slechts’ vijftien jaar banstraf opgelegd, maar zij lieten het er niet bij zitten. In hun Haagse ballingsoord riepen zij de hulp in van advocaat Cramer, die de zaak pro Deo in behandeling nam. Hij nam de kwestie hoog op. In een rekest protesteerde hij bij de Staten van Holland tegen de procesvoering, schending van burgerrechten, manipulatie door de Amsterdamse hoofdofficier en onschuldige veroordeling. De advocaat eiste eerherstel voor zijn cliënten, herroeping van hun vonnis, een schadevergoeding en een civiel proces met getuigenverhoren van onder anderen De Haze, ‘opdat Gods straffen over ons lieve Vaderland niet mochten komen’.²⁴ Het rekest was verder opgetuigd met enkele Bijbelteksten, die de gelijkheid van grote en kleine burgers voor de rechter moesten illustreren.²⁵

In zijn rekest baseerde advocaat Cramer zich volledig op de verklaringen van Katrijn Taelmans, zonder de Amsterdamse stukken te kennen of de wederpartij te hebben gehoord. Zodoende liet hij er geen twijfel over bestaan dat Isaak een kind was van De Haze; de naam van de echte vader – Van Halmael – was overal zorgvuldig weggelaten. Na indiening van het verzoekschrift is Cramer twee keer naar Amsterdam gereisd, om de zaak te schikken met burgemeester De Haze. Zuur tekende de advocaat aan dat die reisjes vergeefs waren geweest en dat hij niet eens een onkostenvergoeding had gekregen. In een poging de individuele Statenleden te beïnvloeden liet Cramer zijn verzoekschrift vijftigvoud re-

23 F. Thuijs, ‘Onnozel en berekenend, of lasterlijk en zeer injurieuus. Een fragment uit de Amsterdamse rechtsgeschiedenis: het proces Taelmans-De Haze (1713)’, in: *Fabrica Juris. Opstellen over de ‘werkplaats van het recht’ aangeboden aan Sjoerd Faber, E.C. Coppens e.a. (red.)*, Nijmegen, 2009, 109-129.

24 Starre zou het rekest (in kopie te vinden in: SA, Bibliotheek, Personalia J. de Haze Georgio, F. 54.4) op 18 september 1713 persoonlijk aan raadpensionaris Heinsius hebben overhandigd, waarbij Cramer bemiddeld zou hebben. Zeker is dat Cramer het rekest opstelde (zie Den Haag, Nationaal Archief (NA), Archief van het Hof van Holland (HVH), inv. nr. 5659, f° 96-97 v°), vgl. echter Thuijs (‘Taelmans’, 118) die het auteurschap toeschrijft aan Dames en Katrijn.

25 Zoals Leviticus 19, 15: ‘Gij zult geen onrecht doen in het gericht; gij zult het aangezicht des geringen niet aannemen, noch het aangezicht des groten voortrekken; in gerechtigheid zult gij uw naaste richten.’

produceren door de Haagse drukker Gerrit Rammazeyn. Enkele exemplaren gingen naar cliënt Taelmans, maar het overige drukwerk werd door de bevriende Haagse notaris Leendert Boon verspreid onder de leden van de Staten.

Het mocht allemaal niet baten, want de Staten van Holland wezen het rekest van de hand. Cramer probeerde het hierna te laten herdrukken, maar de drukker wilde er zijn vingers niet meer aan branden. Een nieuw geschrift, *Advys of Responsum Juris*, is wel weer in druk verschenen.²⁶ Dit *Advys* is grotendeels een herhaling van het rekest in drie stellingen, maar Cramer geeft hierin ook persoonlijke details prijs. Zo afficheert hij zich als ‘pensionaris’ van Amsterdam. Nu is hij zeker geen officiële stadspensionaris geweest, daarvoor zou hij als geboren Duitser niet eens in aanmerking zijn gekomen, maar mogelijkwijs heeft hij de stad vanuit Den Haag incidenteel van juridisch advies voorzien.²⁷ Voor zijn *Advys* haalde Cramer de Bijbelcitaten uit het rekest weer van stal, zoals ‘een oud advocaat en regtsgeleerde, die met een op veele andere landen en koninkrijken practiseert, mag doen in zyne requesten, gelyk een predicant op den stoel’.

De Staten waren allerminst ingenomen met Cramers rekest. Omdat het lasterlijke stellingen zou bevatten, stuurden zij het zelfs door naar het Hof van Holland. Het gerechtshof liet de procureur-generaal een onderzoek instellen, waarna zowel Katrijn Taelmans als Adam Cramer werden gearresteerd. Ook de Haagse notaris Boon, die het *Advys* mede had ondertekend en stukken²⁸ over deze zaak in zijn bezit had, moest voor verhoor naar de Voorpoort komen. Op 17 oktober zijn Cramer en Boon verhoord en voorlopig vrijgelaten. Dames Starre probeerde intussen zijn schoonzus Katrijn uit de gevangenis te krijgen, door te stellen dat zij een braaf lidmaat zonder strafblad was. Starre kon zich niet voorstellen dat zij was gevangengenomen vanwege een rekest aan de Staten, ‘als vaders des Vaderlands’. Het Hof dacht daar anders over en veroordeelde Katrijn Taelmans tot verbanning uit Den Haag.²⁹

Voorgoed verbannen

Na het onderzoek legde het Hof op 2 februari 1714 advocaat Cramer strenge straffen op.³⁰ Zijn rekest bevatte beledigende stellingen over de burgemeester, de hoofdofficier en de sche-

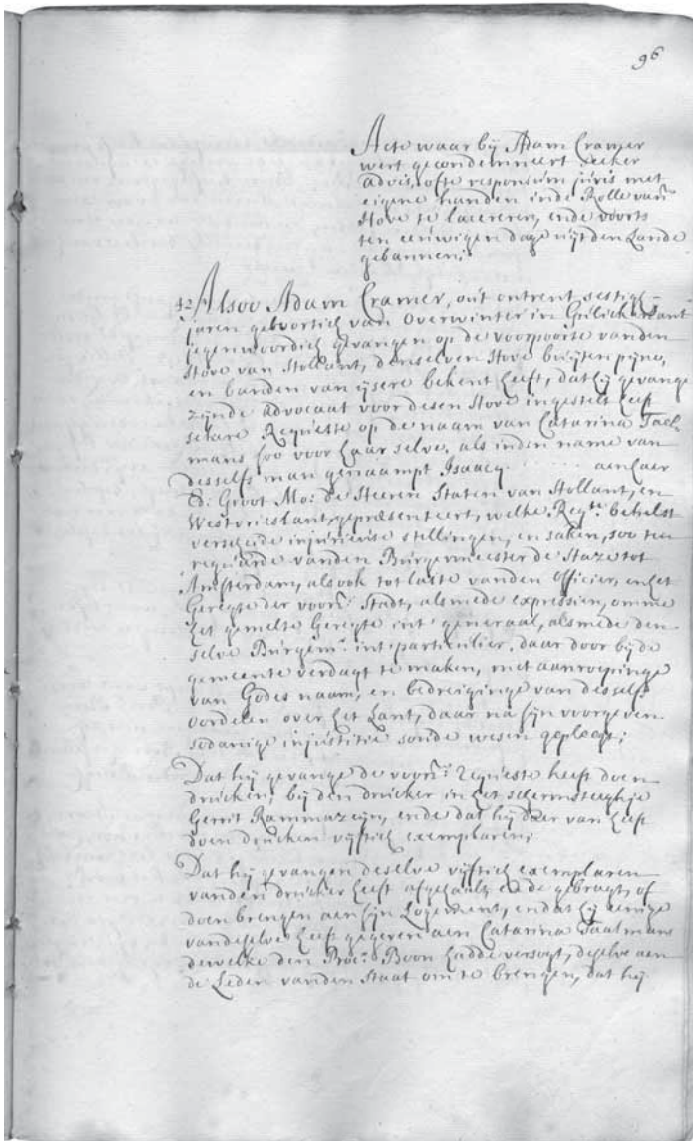
²⁶ Vanzelfsprekend had het Hof dit *Advys* niet aan Cramer gevraagd (vgl. Thuijs, ‘Taelmans’, 123). Gezien Cramers voor­ geschiedenis is Thuijs’ kwalificatie van Cramer (‘Klaarblijkelijk niet de eerste de beste’) onbedoeld komisch.

²⁷ Vgl. J.A.F. de Jongste, ‘Hollandse stadspensionarissen tijdens de Republiek. Notities bij een onderzoek’, in: *Bestuurders en geleerden*, Amsterdam, 1985, 85-96, in het bijzonder 87.

²⁸ In 1959 zijn de protocollen van Boon, tegelijk met het verslag van een verhoor van Anna Margareta Meijers, op verzoek van Adam Cramer afgenomen door de Haagse schepenen uit 1713, door het Algemeen Rijksarchief overgedragen aan de Haagse gemeentearchivaris. Sindsdien is het verslag spoorloos, ondanks speurwerk van dhr. J. van Wandelen van het Haags Gemeentearchief. *Verslagen omtrent 's rijks oude Archieven*, 1960, 46.

²⁹ Vermoedelijk heeft zij tegelijk met haar zwager de stad verlaten. Van Katrijn Taelmans ontbreekt verder ieder spoor; Dames Starre ging wonen buiten de poorten van Amsterdam, op het Hoedemakerspad (nu: Van Ostadestraat). Op 16 januari 1729 is hij in Amsterdam begraven.

³⁰ NA, HVH, inv. nr. 5659, f° 96-97 v°.

Eerste bladzijde van het vonnis tegen Adam Cramer, 1714. Nationaal Archief, Archief Hof van Holland, inv. nr. 5659, f° 96-97 v°.

penen van Amsterdam, waardoor met name De Haze bij de gemeente in een kwaad daglicht was komen te staan. De door Cramer verspreide laster over het onechte kind zou volgens de raadsleden zelfs kunnen leiden tot oproer. Bovendien hekelde het Hof Cramers 'aanroepinge van Godes naam en bedreiging van desselvs oordelen over het lant'. Het dreigement met het opperwezen had de advocaat dus beter achterwege kunnen laten. Ten slotte had Cramer

het rekest laten drukken en de laster nog eens dunnetjes overgedaan in zijn *Advys*. Vanwege deze overtredingen werd Cramer geroyeerd als advocaat bij het Hof. Ook moest hij zijn verzoekschrift eigenhandig verscheuren, wat een extra vernedering betekende.³¹ Ten slotte werd Cramer voorgoed verbannen uit Holland, Zeeland en Utrecht.

Cramers laatste ballingsoort is helaas onbekend. Hij is niet onmiddellijk vertrokken, want drie weken na zijn veroordeling verzocht hij om kwijtschelding van de hem opgelegde betaling van gerechtskosten. Opmerkelijk genoeg ging het Hof hiermee akkoord. Dat Cramer had gezondigd tegen de gedragsregels van het Hof was evident. Belediging, laster, valse beschuldigingen, blasfemie en het verspreiden daarvan werden niet getolereerd, zeker niet waar het een hooggeplaatste regent als De Haze betrof. Naar Cramers achterliggende motieven blijft het gissen. Was hij met hart en ziel overtuigd van het gelijk van Katrijn Taelmans, wellicht ingegeven door amoreuze of vaderlijke gevoelens? Of hoopte hij slechts op een beloning als de pro Deozaak in haar voordeel zou uitpakken? Cramers inschatting van de situatie was in ieder geval verkeerd geweest, misschien zelfs naïef. Als voormalig burger van Amsterdam had hij kunnen weten dat er meer voor nodig was om een burgemeester op de knieën te krijgen dan de aanklacht van een zijdelings bij de zaak betrokken balling. Bovendien was het onwaarschijnlijk dat een reeds in Amsterdam afgedane rechtszaak onder druk van het Hof zou worden heropend. De stad was altijd alert op aantasting van de juridische autonomie. Mocht het toch zover komen, dan probeerden de Amsterdamse regenten de zaak te beïnvloeden, zowel dankzij hun financiële overwicht in de Staten als via stromannen in de justitiële hoven.³²

De affaire rond Cramer leidde ten slotte nog tot een kleine ruzie tussen het stadsbestuur en het Hof in Den Haag. Op 2 februari 1714, de dag van Cramers veroordeling, publiceerde het Hof een verbod op druk en verspreiding van het rekest en *Advys*.³³ In Amsterdam had de deurwaarder van het Hof dit verbod netjes aangeplakt op het stadhuis en vanaf de pui afgekondigd. De burgemeesters en vroedschap reageerden hierop hoogst verontwaardigd. Voorafgaand aan de publicatie had de hoofdofficier namelijk geen exemplaren van het gewraakte drukwerk ontvangen, zoals gebruikelijk was. De Amsterdamse regenten gingen er maar van uit dat dit een nalatigheid van de deurwaarder was geweest en geen boos opzet van het Hof.³⁴ De affaire Taelmans-De Haze en de Hollandse advocatenloopbaan van Adam Cramer waren hiermee beëindigd.

31 Fysieke vernietiging van onbehoorlijk geachte stukken kwam vaker voor, zoals we zagen bij mr. Jacob Brugman. In 1688 moest ook Johannes Aelbertsz op het Hof toezien hoe het door hem gedrukte lasterlijk geschrift van de rol werd verwijderd, zie *Nederlandsche Jaerboeken*, dl. 2, 1762, 608.

32 Zo zat er in de achttiende eeuw altijd een door Amsterdam gesteunde raadsheer in de Hoge Raad en had de stad in het Hof van Holland mogelijke steunpilaren op het kussen. Een van de raadsheren tijdens de veroordeling van Cramer was bijvoorbeeld mr. Antonis Slicher (1655-1745), een broer van de Amsterdamse schepen Wigbolt Slicher, M. Hell, "Rechters in 't hoogste resort": Hollandse invloed op Amsterdamse justitie tijdens de Republiek", *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 2002, 1-15.

33 Ook dit is in druk verschenen: *Verbod tegen het verspreiden van het gedrukte Request van Catharina Taelmans, en het op haar zaak betrekking hebbende Advys of responsum juris, gedagtekend 2 februari 1714*, Den Haag, 1714.

34 SA, Archief van Burgemeesters (toegangnr. 5024), inv. nr. 86, burgemeesters en raad aan het Hof van Holland, d.d. 20-2-1714.

Summary

One of the rare cases in which an advocate was severely punished by the Court of Holland because of his conduct concerned the German Adam Cramer (1653-after 1714). In 1714, he was not only disbarred, but also banished for life from the jurisdiction of the Court. Cramer, a religious fanatic of ill repute, received this harsh treatment because of his advice in a controversial affair concerning the allegedly unlawful son of a powerful Amsterdam mayor. The Court considered Cramer's interference to be 'injurious' and profane and him as well as his client.

Keywords

Adam Cramer, Court of Holland, advocate, disciplinary rules, Amsterdam, The Hague

DE VOOGHT VERSUS SERSANDERS

DE STRIJD OM HET PRESIDENTSCHAP VAN DE RAAD VAN VLAANDEREN EN HET PROBLEEM VAN DE ‘ANJOUAANSE’ BENOEMINGEN IN DE OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN (1716-1725)

Inleiding

Van 1716 tot zijn dood in 1740 regeerde keizer Karel VI als eerste Oostenrijkse Habsburger over de Zuidelijke Nederlanden.¹ Hij zag zich in deze gewesten echter geconfronteerd met de erfenis van het voorgaande regime, dat door hem als onwettig werd beschouwd. Wenen had het Anjouaanse bewind (1700-1706/1711, infra), zoals de regeerperiode van Filips van Anjou of Filips V in de Zuidelijke Nederlanden wordt genoemd, van bij de aanvang bestreden. Bovendien weigerde Karel VI ook na zijn aantreden als landsheer van de Habsburgse Nederlanden, Filips van Anjou te erkennen als koning van Spanje, hoewel die al sinds 1700 door het leven ging als *Felipe V de España*. De vijandschap tussen beide monarchen, die gestart was tijdens de Spaanse Successieoorlog, bleef verder duren. Het is dan ook niet helemaal verwonderlijk dat Karel VI, nadat hij in de Zuidelijke Nederlanden effectief de teugels van de macht in handen kreeg, als één van zijn eerste bestuursdaden afrekende met de erfenis van het Anjouaanse regime. In dit artikel wordt één aspect daarvan besproken, namelijk de manier waarop keizer Karel VI komaf probeerde te maken met alle ambtelijke benoemingen in de Nederlanden uit de tijd van het Anjouaanse bewind. Na een korte schets van de overgang van Spaans naar Oostenrijks bestuur in de Zuidelijke Nederlanden, bespreek ik de besluiten van de keizer om alle Anjouaanse ambten te schorsen en de heftige reacties die dit in de verschillende provincies losweekte. Karel VI moest zijn bij aanvang principiële houding gaandeweg onder druk uit de Nederlanden matigen en werd gedwongen rekening te houden met praktische bezwaren. Bovendien raakte zijn beslissing vele persoonlijke belangen. In een derde luik van deze bijdrage wil ik daarom stilstaan bij de meest ophefmakende en langst aanslepende casus, de strijd tussen de Vooght en Sersanders en hun aanspraken op het presidentschap van de Raad van Vlaanderen. Via de analyse van het probleem van deze Anjouaanse benoemingen kan tot slot de vinger worden gelegd op enkele aspecten waarmee ‘nieuwe regimes’ zich in de Vroegmoderne Tijd geconfronteerd zagen.

¹ Gebruikte afkortingen: Brussel, Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA); Wenen, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Departement van de Nederlanden van de Hof- en Staatskanselarij te Wenen (DN); België DDA Berichte (Berichte); België DDA Kaiserliche Depeschen (Depeschen); België DDB Verzeichniß 7C: Indices, Protokolle, Verzeichnisse, Inventare (Indices) en Raad van State (RVS). Woorden van dank zijn er voor René Vermeir en Frederik Dhondt, voor hun hulp, suggesties en opmerkingen.

Historische context

Op 11 april 1713 werd met de Vrede van Utrecht de Spaanse Successieoorlog beëindigd. De inzet van deze oorlog was het Europese machtsevenwicht na het overlijden, in november 1700, van de laatste Spaanse Habsburger, Karel II. Zijn ultieme wilsbeschikking stelde dat het Spaanse rijk in zijn totaliteit zou toekomen aan Filips van Anjou, kleinzoon van de Franse vorst Lodewijk XIV. De jongste zoon van de Oostenrijkse keizer, aartshertog Karel, zag zijn ambities als troonsopvolger hierdoor gefnuikt. Het Spaanse imperium omvatte niet alleen het grootste deel van het Iberische schiereiland, maar ook Italiaanse vorstendommen als Milaan, Napels en Sicilië, de Zuidelijke Nederlanden en uitgestrekte koloniale bezittingen. Door de overdracht aan Filips van Anjou dreigde een zelden geziene machtsconcentratie te ontstaan in handen van de Bourbondynastie. Daarom sloten Engeland, de Republiek der Verenigde Provinciën en Oostenrijk op 7 september 1701 de Grote Alliantie. Het hoofdobjectief was de herovering van de Zuidelijke Nederlanden en de Italiaanse gebieden en het verstoten van de jonge Bourbonmonarch van de Spaanse troon, dit alles ten gunste van aartshertog Karel. Twee bondgenootschappen tekenden zich dus af op het Europese politieke toneel: enerzijds de Grote Alliantie, waarbij meerdere Duitse vorsten zich aansloten, en anderzijds het kamp van Frankrijk en Spanje, bijgestaan door het huis Wittelsbach.²

Kort daarop barstte de oorlog los. In de Zuidelijke Nederlanden werd het naar Filips van Anjou genoemde ‘Anjouaanse regime’ langzaam in het defensief gedrongen door de troepen van de Grote Alliantie. Die brachten op 23 mei 1706 de Frans-Spaanse troepen een moerslag toe bij Ramillies. In de daaropvolgende weken ging het belangrijkste deel van de Zuidelijke Nederlanden voor Filips v verloren. In de plaats kwam een overgangsbewind van de Republiek en Engeland, het Anglo-Bataafse Condominium. In naam van de Oostenrijkse troonpretendent Karel bestuurden zij de heroverde gewesten tot het afsluiten van de vrede. In 1711 stond Filips v de soevereiniteit over de Spaanse Nederlanden – *de facto* slechts het kleine stukje dat op dat moment nog onder zijn gezag stond³ – af aan de Beierse keurvorst Maximiliaan Emmanuel, die sinds de slag bij Höchstädt-Blenheim in 1704 zijn keurvorstendom was verloren. Aan deze ‘Beierse Nederlanden’ kwam een eind bij het afsluiten van de Vrede van Rastatt. Aartshertog Karel, sinds 1711 keizer Karel VI, ondertekende de Vrede van Utrecht niet. Pas met de conventies van Rastatt en Baden sloten respectievelijk de keizer en het Heilig Roomse Rijk vrede met Frankrijk. Karel kreeg de Zuidelijke Nederlanden toegewezen, alsook de meeste vroegere Spaanse gebieden in Italië. Niettemin was in de Vrede van Utrecht bepaald dat de Zuidelijke Nederlanden pas daadwerkelijk in handen zouden komen van Karel VI als er een verdrag was over de Barrière. De Repu-

² Het betreft enerzijds Maximiliaan Emmanuel, keurvorst van Beieren, en anderzijds diens broer Jozef Clemens, keurvorst van Keulen en prins-bisschop van Luik.

³ Het in 1711 resterende ‘Spaanse’ grondgebied in de Zuidelijke Nederlanden omvatte het hertogdom Luxemburg, het graafschap Namen, de provoostschappen Chimay en Beaumont en de steden Charleroi en Nieuwpoort.

blik wilde Staatse troepen stationneren in enkele grensplaatsen, waardoor de Zuidelijke Nederlanden dienst zouden doen als een buffer of ‘barrière’ voor de Republiek. Het Barrièreverdrag kwam er uiteindelijk op 15 november 1715. Op 31 januari 1716 werden in Antwerpen de ratificaties uitgewisseld. Enkele dagen later volgde de eigenlijke machtsoverdracht, waardoor de Zuidelijke Nederlanden eindelijk ‘Oostenrijks’ werden.⁴

Niettemin weigerde keizer Karel VI, ondanks de vredesverdragen, Filips van Anjou te erkennen als koning van Spanje. Pas in 1725, met de Vrede van Wenen, zag de keizer formeel af van zijn aanspraken op de Spaanse troon. Tot dat moment bleef hij zichzelf als rechtmatige koning van Spanje zien, verleende hij de *Grandeza de España* en de titels van markies of graaf in Aragon of Castilië.⁵ Tot die datum bleef hij Filips van Anjou ook als een usurpator beschouwen, een term die frequent opduikt in de administratieve bronnen. Vaak werd over de periode van het Anjouaanse regime in de Nederlanden gesproken als over de *usurpation du duc d’Anjou*. Het maakt duidelijk dat de keizer dit bewind tot in 1725 als onwettig bleef beschouwen.⁶ Desondanks werd hij in de Nederlanden op geregelde tijdstippen geconfronteerd met aanhangers van het door hem als onwettig beschouwde regime. Gevolmachtigd minister tot in bezitname van de Zuidelijke Nederlanden von Königsegg sprak bijvoorbeeld schande over het feit dat personen in dienst van de hertog van Anjou zonder probleem in de Zuidelijke Nederlanden konden blijven wonen. Het uitvaardigen van een formele ordonnantie met verbodsbepalingen was volgens hem daarvoor aangewezen.⁷

Dat pro-Anjouaanse sentimenten bleven voortleven ook nadat hiertegen decreten waren uitgevaardigd (infra), werd voor de keizer pijnlijk in de verf gezet tijdens de onlusten

4 Voor een algemeen overzicht van de Zuidelijke Nederlanden in deze woelige overgangsfase van een Spaans naar een Oostenrijks bewind, verwijst ik naar K. Van Gelder en R. Vermeir, ‘De Habsburgse Nederlanden in de overgang van Spanje naar Oostenrijk (1692-1713)’, in: P.-J. Lachaert (red.), *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldheer*, Leuven, 2008, 33-50 en de daar vermelde literatuur. Verdere informatie over het diplomatieke reilen en zeilen: H. Duchhardt, *Gleichgewicht der Kräfte. Conventio. Europäisches Konzert. Friedenskongresse und Friedensschlüsse vom Zeitalter Ludwigs XIV bis zum Wiener Kongress*, Darmstadt, 1976, 41-89; R. De Schryver, *Max II. Emmanuel von Bayern und das spanische Erbe: die europäischen Ambitionen des Hauses Wittelsbach, 1665-1715*, Mainz am Rhein, 1996; H. von Srbik, *Österreichische Staatsverträge. Niederlande. Erster Band, bis 1722*, Wenen, 1912, 430-470; O. van Nimwegen, ‘The Dutch Barrier. Its Origins, Creation and Importance for the Dutch Republic as a Great Power, 1697-1718’, in: J. de Jongste en A. Veenendaal (red.), *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720. Politics, War and Finance*, Den Haag 2002, 147-174.

5 V. León Sanz, ‘Los españoles austracistas exiliados y las medidas de Carlos VI (1713-1725)’, *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 1990, 166 en 175-176; Id., ‘La oposición a los Borbones españoles: los austracistas en el exilio’, in: A. Mestre Sanchís y Giménez López (red.), *Disidencias y exilios en la España moderna*, Alicante, 1997, 485. In 1703 werd aartshertog Karel in Wenen tot koning van Spanje uitgeroepen. Hoewel hij in vele archiefstukken en in de historiografie vaak als Karel III van Spanje wordt aangeduid, werd hij als zodanig door de Spaanse Cortes nooit echt erkend.

6 Een greep uit de talloze voorbeelden: HHStA, Berichte, inv. nr. 1: von Königsegg aan de keizer, 13 april 1716, en inv. nr. 3: Prié aan Savoie, 8 oktober 1717; ARA, DN, inv. nr. 36: Savoie aan de keizer, 22 mei 1717 en 8 februari 1719; HHStA, Depeschen, inv. nr. 2: order aan Prié, 5 september 1718; HHStA, Indices, inv. nr. 32, f° 227 v°, Savoie aan André François de Kurz, 6 augustus 1717.

7 ARA, Secretarie van State en Oorlog, inv. nr. 886: f° 12, von Königsegg aan de keizer, 24 maart 1716. Graaf Joseph Lothar von Königsegg-Rothenfels (1673-1751) kreeg na een bij aanvang hoofdzakelijk militaire carrière in 1714 de taak de overname van de aan Oostenrijk toegewezen Zuidelijke Nederlanden te regelen. Daarbij moest hij via onderhandelingen een akkoord over de Barrière afsluiten. Na de machtsoverdracht in februari 1716 werd hij provisioneel gevolmachtigd minister in deze gewesten: H. Boxler, *Die Geschichte der Reichsgrafen zu Königsegg seit dem 15. Jahrhundert*, Bannholz 2005, 517-525; M. Braubach, ‘Königsegg, Grafen v.’, in: *Neue Deutsche Biographie*, zwölfter Band, Berlin, 1980, 356-358.

in Brussel in het jaar 1719. Een groep onruststokers en demonstranten trok deels gemaskeerd en ‘op zijn Spaans verkleed’ door de stad en riep de leuze ‘Vive le roy Philippe, vive le duc de Maine, vive l’electeur de Bavière’.⁸ Gevolmachtigd minister van Prié sprak zelfs van een heuse ‘Anjouaanse partij’ die in het land de onlusten aanstookte.⁹ De keizer nam kennis van deze stand van zaken, maar vroeg de markies hiervan toch duidelijke bewijzen te geven.¹⁰ Ook Sersanders, voorzitter van de Raad van Vlaanderen, liet uitschijnen dat er jaren na het Anjouaanse bewind nog een aanzienlijk aantal van Filips’ medestanders in de Oostenrijkse Nederlanden aanwezig waren.¹¹ Bovendien herinnerden niet alleen die fervente aanhangers de keizer aan zijn voorganger en diens bestuur, ook op verschillende andere vlakken zag hij zich geplaagd voor de Anjouaanse nalatenschap. Zo waren na de herovering door de Maritieme Mogendheden heel wat Zuid-Nederlanders Filips v gevolgd om in zijn dienst werkzaam te blijven. Een aantal had zich definitief in Spanje gevestigd, maar behield aanzienlijke bezittingen in de Nederlanden. Verder werden de instellingen van het land bevolkt door vele tientallen functionarissen die hun benoemingsbrief van Filips v hadden verkregen en figuren die hun verheffing in de adelstand of een hogere adellijke titel aan die vorst te danken hadden. Het spreekt voor zich dat dit een doorn in het oog was van de keizer en dat die niet lang zou dralen om in de Nederlanden af te rekenen met de restanten van het door hem verfoeide Anjouaanse regime en met de personen die dit bestuur geschraagd hadden of de voordelen ervan hadden geproefd.

De houding tegenover ‘Anjouaanse functionarissen’: van een harde lijn naar pragmatisme

Op 16 mei 1716 ondertekende Karel VI in Wenen twee *depêches* waarin hij zijn *volonté royale* te kennen gaf over hoe de ‘Anjouaanse functionarissen’ en aanhangers van het voormalige regime in de Zuidelijke Nederlanden aangepakt moesten worden. In een eerste en uiterst summierdepêche aan gevolmachtigd minister von Königsegg verklaarde hij alle ambten, gunsten, eerbewijzen en pensioenen die door Filips v tijdens zijn regering over de Nederlanden waren verleend, ongeldig.¹² In het tweede *depêche*, waarnaar stevast wordt ver-

8 HHSTA, Berichte, inv. nr. 6: Prié aan Savoie, 2 februari 1719.

9 HHSTA, Berichte, inv. nr. 7: Prié aan Rialp, 16 oktober 1719. Ercole Turinetti, markies van Prié (1658-1726) was een Piemonteese diplomaat die na jarenlange dienst voor het huis Savoie tijdens de Spaanse Successieoorlog in Oostenrijkse dienst trad. Na een succesvolle ambassade in Rome volgde hij in de Zuidelijke Nederlanden von Königsegg op als gevolmachtigd minister. Als zodanig vertegenwoordigde hij vanaf zijn aankomst in Brussel in november 1716 de afwezige landvoogd Eugène de Savoie, en dit tot eind 1724: M. Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie. Band iv: der Staatsmann*, München, 1965, 121-124; M. Huisman, ‘Prié (Hercule-Joseph-Louis Turinetti, marquis de)’, in: *Biographie nationale*, dl. 18, Brussel, 1904, 231-243.

10 HHSTA, Depeschen, inv. nr. 3: *depêches* van 5 en 27 maart 1719.

11 HHSTA, Indices, inv. nr. 34: f° 2 v° – f° 3, Savoie aan Prié, 4 januari 1719.

12 ARA, DN, inv. nr. 28, f° 223-224. Al op 7 mei had Karel VI deze beslissing meegedeeld aan de Raad van Spanje en opgedragen dit te laten publiceren (ARA, DN, inv. nr. 115, f° 14). De Raad van Spanje in Wenen stond in voor alle nieuwverworven gebieden die voorheen tot het Spaanse rijk hadden behoord, in *casu* delen van Italië en de Zuidelijke Nederlanden. Voor de Nederlanden werd op 1 april 1717 in Wenen evenwel een apart orgaan opgericht, de Hoge Raad der Nederlanden.

wezen onder de naam *avocatoires*, regelde de keizer de confiscatie van goederen van Zuid-Nederlanders die de dienst van Filips van Anjou weigerden te verlaten.¹³ Beide *depêches* bleken niet zonder slag of stoot in praktijk te kunnen worden gebracht en gaven in de daaropvolgende jaren aanleiding tot meerdere disputen. In wat volgt ga ik enkel in op de debatten over de orders in verband met de eerstgenoemde verordening.¹⁴

Ondanks het feit dat von Königsegg nog geen twee weken later de ontvangst van de beide decreten bevestigde en beloofde zo snel mogelijk over te gaan tot de uitvoering ervan,¹⁵ moest Karel VI op instigatie van de Hoge Raad der Nederlanden¹⁶ op 28 juli 1717 zijn orders met betrekking tot de annulering van de ambten, gunsten, eerbewijzen en pensioenen herhalen. Die bleken op dat ogenblik nog helemaal niet uitgevoerd te zijn. Bovendien ordonneerde hij dat alle door Filips van Anjou verleende gunsten moesten worden geïnventariseerd.¹⁷ Nog was dit echter niet voldoende. Op 3 september 1718 vaardigde de keizer zijn bevelen een derde keer uit.¹⁸ Hij klaagde daarbij over het feit dat de markies van Prié, von Königseggs opvolger, tot op dat ogenblik geen informatie had verschaft over de uitvoering van de keizerlijke orders. Het was hem ter ore gekomen dat er zich in de Nederlanden onderdanen bleven bedienen van rechtstitels die door Filips v waren toegekend. Voor het eerst echter matigde de keizer de vraag tot een minutieuze uitvoering van zijn orders. Meer bepaald stelde hij dat personen die hun eretitels hadden verkregen op basis van diensten, verleend aan het *auguste maison* van de keizer,¹⁹ zich tot hem konden richten. Zo kon hij eventueel uitzonderingen toestaan of nieuwe passende rechten verlenen. Personen die in dit geval verkeerden, moesten wel nog altijd hun originele diploma's en patenten in bewaring geven. Ook moesten de fiscalen van de vorstelijke justitieraden optreden tegen mogelijke inbreuken. Tot slot moest Prié een exacte lijst opsturen van de figuren die ambten bedienden op basis van patenten toegekend tijdens de Anjouaanse bestuursperiode, samen met de representaties die naar aanleiding van het decreet van 16 mei 1716 door de provisionele bestuursjointe²⁰ werden ingediend bij von Königsegg.

13 HHStA, Depeschen, inv. nr. 1. Een gedrukt exemplaar is te vinden in: ARA, DN, inv. nr. 40: map E1.

14 Meer informatie over de *avocatoires* en de moeizame toepassing van dit *depêche* is te vinden in: K. Van Gelder, 'Divided Loyalties: Angevin Partisans in the Southern Netherlands in the Aftermath of the War of the Spanish Succession', in: *Dutch Crossing. Journal of Low Countries Studies*, 2010, 59-76.

15 HHStA, Berichte, inv. nr. 1: von Königsegg aan de keizer, 28 mei 1716.

16 ARA, DN, inv. nr. 625: consult van 21 juni 1717, waarin de Hoge Raad de keizer oproep een nieuw order uit te vaardigen aangezien het vorige van 7 mei 1716 (bedoeld is het decreet voor de Raad van Spanje, cf. noot 12) nog niet was uitgevoerd.

17 HHStA, Depeschen, inv. nr. 1: *depêche* aan de landvoogd. Aangezien Eugène de Savoie tijdens zijn landvoogdij nooit in de Nederlanden aanwezig was, moesten keizerlijke *depêches* via de landvoogd aan de gevolmachtigde minister worden bezorgd. In 1717 en 1718 was Eugène vooral actief in de oorlog tegen en de vredesonderhandelingen met het Ottomaanse Rijk. Bijgevolg werd deze *depêche* eerst naar het kampement van de prins gezonden. Vanuit het kamp bij Belgrado verstuurde hij het bericht dan naar Brussel (HHStA, Indices, inv. nr. 32, f° 229, Savoie aan Prié, 6 augustus 1717).

18 HHStA, Depeschen, inv. nr. 2: *depêche* aan de landvoogd.

19 Met het *auguste maison* wordt het huis Habsburg bedoeld, dus ook de Spaanse voorgangers van keizer Karel VI (cf. omschrijving *auguste maison d'Autriche* in de representatie van de Baillet, de Burlen en Gielis, raadsheren van de Grote Raad van Mechelen, gedateerd op 20 juni 1716: ARA, DN, inv. nr. 625).

20 Deze jointe werd ingesteld in afwachting van een definitief plan voor een nieuwe bestuurlijke organisatie in de Oostenrijkse Nederlanden, wat pas zijn beslag zou krijgen in 1718.

Het feit dat het genoemde decreet blijkbaar niet in praktijk werd gebracht had alles te maken met praktische bezwaren die rezen tegen de inhoud ervan. Op 5 juni 1716, amper een drietal weken na de uitvaardiging van beide dépêches, gaf von Königsegg de keizer een eerste stand van zaken.²¹ Hij had de vorstelijke raden gevraagd de *avocatoires* te publiceren en de fiscalen opgedragen de bepalingen ervan uit te voeren.²² Dit was hij eveneens van plan met de vernietiging van de Anjouaanse benoemingen en titels, ware het niet dat er vanuit de lagere echelons bedenkingen waren opgeworpen die hij eerst aan de keizer wilde voorleggen. Wat de pensioenen betrof, stelden er zich geen problemen. De betalingen waren gestaakt. Ook de annulering van de titels was probleemloos doorgevoerd, evenals de schorsing van de gunsten.²³ Het nietig verklaren van de toegekende benoemingsbrieven leek hem echter onhaalbaar. Hieronder waren namelijk ook alle justitiële functies begrepen, waardoor het gehele juridische apparaat een grote aderlating zou ondergaan. Vele voorzitters, raadsheren en fiscalen zouden door één pennentrek hun baan verliezen. De rechtspraak zou volledig stilvallen door deze maatregel. De vorst zou dit enkel kunnen ondervangen door die afgedankte functionarissen allemaal gelijktijdig te vervangen of hen via een speciale keizerlijke gratie meteen weer in hun functie te herstellen. Deze laatste optie had als bijkomend voordeel dat men de desbetreffende personen daarbij kon belasten via het medianaat²⁴ of een andere retributie ten voordele van de schatkist. Bovendien merkte von Königsegg op dat er niet alleen personen waren die hun benoeming te danken hadden aan Filips van Anjou, maar dat een nog groter aantal functionarissen aangesteld was door de Maximiliaan Emmanuel van Beieren nadat Filips van Anjou hem de Nederlanden had afgestaan. Tot die aanstellingen had die keurvorst niet meer recht dan de hertog van Anjou, die afstand had gedaan van die gebieden ten gunste van Maximiliaan Emmanuel. Von Königsegg besloot nadere orders af te wachten en in tussentijd informatie te laten vergaren over ambten, titels en gunsten door beide vorsten verleend. Hiertoe verstuurde hij op 10 juni 1716 een rondzendbrief naar alle vorstelijke justitieraden en het college van wapenkoningen en -herauten.²⁵ De gevolmachtigde minister riep met andere woorden, op

21 ARA, DN, inv. nr. 28, f° 245-248, von Königsegg aan de keizer, 5 juni 1716.

22 Vorstelijke ordonnanties hadden pas kracht van wet als zij door de vorstelijke justitieraden – de hoogste bestuurlijke en gerechtelijke instanties in de diverse gewesten – waren onderzocht op mogelijke strijdigheden met de gewestelijke grondrechten en privileges, en vervolgens geregistreerd en gepubliceerd werden.

23 Von Königsegg ging ervan uit dat onder het woord *graces* niet de gratieverlening in criminele zaken werd bedoeld, vermits het onhaalbaar zou zijn na vele jaren nog te achterhalen wie voor welk misdrijf een strafkwijtschelding had verkregen. In de gevonden archiefstukken betreffende deze kwestie is nergens sprake van gratie in deze zin, waardoor ik de term steevast door *gunsten* heb vertaald. Voorbeelden van wat onder dergelijke gunsten kan worden begrepen: het verkopen van rechten van hoge justitie in de vorm van *gagère* in bepaalde Luxemburgse dorpen, een patent voor het oprichten van een wapenmanufaktur in Charleroi, toestemming tot een leenverheffing, loonsverhoging voor de Naamse burgemeester, enz. Deze en andere voorbeelden zijn te vinden in twee documenten in ARA, DN, inv. nr. 625, getiteld 'Listes des emplois, graces, honneurs et pensions, conférés par le Duc d'Anjou et des personnes qui en sont revetues en la ville et province de Namur' en 'Specification des emplois, graces, honneurs et pensions qui ont esté conferez par le Duc d'Anjou'.

24 Het medianaat was een ambtstaks, in theorie ter waarde van de helft van het jaarloon (*media-anata*), die ingelost moest worden voor men een functie kon opnemen: A. Vandenbulcke, *Le pouvoir et l'argent sous l'Ancien Régime. La vénalité des offices dans les Conseils Collatéraux des Pays-Bas espagnols (seconde moitié du XVIIe siècle)*, Kortrijk, 1992, 28-29.

25 Dit blijkt uit het consult van de Raad van State van 24 december 1719: ARA, DN, inv. nr. 625.

basis van een zekere druk van onderuit, de keizer op om een pragmatische houding aan te nemen. Hij schortte zijn orders voor de vorstelijke raden om onduidelijke redenen echter al op 23 juni tijdelijk op. Op dat moment hadden nog niet alle aangeschreven instellingen aan zijn vraag voldaan.

De zaak bleef vervolgens liggen tot het tweede *depêche* van de majesteit van 28 juli 1717. Daarna herhaalde zich de procedure, zij het langzaam. De gevolmachtigde minister, nu de markies van Prié, liet het probleem van de Anjougse benoemingen onderzoeken in de nieuw opgerichte Raad van State te Brussel. De raadsheer die in deze zaak als rapporteur werd aangesteld, zag zich geconfronteerd met een gebrek aan informatie. Daarom zond Prié dag op dag twee jaar na de eerste, een nieuwe rondzendbrief met de vraag om inlichtingen te geven. Hij wilde ook te weten komen waarom de oorspronkelijke *depêche* niet was uitgevoerd. De antwoorden van de aangeschreven instanties kwamen slechts druppelsgewijs, vaak pas na vele maanden, binnen, veelal doordat de subalterne besturen die de info moesten doorspelen aan het gewestelijke niveau, zich alderminst stipt van hun opdracht kweten. Dit was onder meer het geval in Henegouwen, Vlaanderen en Namen.²⁶

Uit de vertogen van deze justitieraden en het consult van 24 december 1719 van de Raad van State kwamen verschillende argumenten naar voren om te opteren voor een pragmatische houding. Het belangrijkste motief was van praktische aard. Bij een gedwongen ontslag van tientallen raadsheren van justitieraden en talloze andere justitieofficieren zou het rechtsapparaat een tijdlang volledig stokken. De gang der justitie zou worden onderbroken, met algemene verwarring als gevolg. Drie raadsheren van de Grote Raad van Mechelen betoogden dit eveneens. Zij bepleitten niet alleen hun eigen zaak, maar bespraken ook de gevaren voor de provincies die onder hun ressort vielen: Henegouwen, Luxemburg, Namen en Vlaanderen.²⁷ Ook de Anjougse en Beierse raadsheren van Namen, wegens de dreigende ontheffing uit hun functie met het zwaard van Damocles boven hun hoofd, stelden dat die functies moesten worden ingevuld voor het welzijn van het land.²⁸ Hun Henegouwse collega's schreven in hun antwoordbrief zwart op wit dat bij het wegvallen van de Anjougse raadsheren (vijf exclusief president Elissem, op een totaal van veertien), de dienst voor de vorst meteen in het gedrang zou komen. De gouverneur van het

²⁶ Het uitgebreide consult van de Raad van State is samen met alle antwoorden en bijgevoegde lijsten te vinden in ARA, DN, inv. nr. 625. Achtereenvolgens antwoordden de Heraldische Kamer (28 juni 1718), de Raad van Luxemburg (27 juli 1718), de Grote Raad van Mechelen (12 september 1718), de Raad van Namen (13 september 1718), de Raad van Vlaanderen (3 oktober 1718), de Raad van Brabant (7 oktober 1718), de Raad van Henegouwen (6 maart 1719), de provisionele raadsheren van Financiën (5 mei 1719) en de Raad van Gelre (22 juni 1718 of 1719, het precieze jaartal is onduidelijk, deze brief is niet in origineel voorhanden, er wordt enkel in het consult naar verwezen). De meeste van deze stukken zijn samen met andere documenten over deze problematiek ook te vinden in HHStA, Berichte, inv. nr. 8. Indien niet anders vermeld, is de volgende paragraaf op deze stukken gebaseerd.

²⁷ ARA, DN, inv. nr. 625: representatie van de Baillet, de Burlen en Gielis, 20 juni 1716. Het is opvallend dat de meeste van de argumenten die de Raad van State in zijn consult aanhaalde, uit deze representatie geplukt lijken te zijn.

²⁸ ARA, DN, inv. nr. 625: representatie van Mahy, de Marbais en Rouvroy aan de majesteit, 1 december 1718. De vierde raadsheer wiens functie in het gedrang kwam, Lambillion, kon wegens *incommodité* niet ondertekenen. De inhoud van deze representatie is quasi identiek aan die genoemd in de voorgaande voetnoot.

hertogdom Luxemburg graaf van Gronsfeld daarentegen, nam de gelegenheid te baat om te pleiten voor een afslanking van de gewestelijke justitieraad in zijn ambtsgebied. Het grote ledenaantal was mede verantwoordelijk voor de penibele financiële toestand van het gewest. Volgens hem volstonden zeven raadsheren, zoals ten tijde van Karel II. De procedurekosten beliepen door die aangroei van na 1700 het dubbele van de onkosten op het eind van de 17de eeuw, waardoor veel armere inwoners niet meer in staat waren hun rechten af te dwingen.²⁹

Daarenboven was het annuleren van tientallen benoemingsbrieven volgens de Raad van State niet alleen onwenselijk en uiterst nadelig, het was ook onmogelijk. Niet alleen had de hertog van Anjou een aantal commissiebrieven verleend als beloning voor jarenlange dienst aan koning Karel II (zoals von Königsegg eerder al had opgemerkt), maar daarnaast mochten de patenten van raadsheren en officieren, die doorgaans voor het leven waren gegeven, niet zomaar geannuleerd worden. Dit was een fundamentele wet, door de voorgangers van de keizer gezworen bij hun plechtige inauguratie. Enkel in geval van tekortkoming en *déservitude* kon men patenten herroepen, en dan nog slechts via gerechtelijke weg. Vernietiging van de benoemingen via *voie de fait* was bijgevolg uitgesloten. Het is ook opmerkelijk dat één van die ‘Anjouaanse raadsheren’, Christophe Ernest de Baillet, benoemd in 1704, in augustus 1716 door de keizer gepromoveerd was tot voorzitter van de Grote Raad.³⁰ De Raad van State lijkt te suggereren dat het dom zou zijn capabele en integer dignitarissen zomaar de laan uit te sturen.

Een ander argument luidde dat de meeste regio’s waarvan sprake onder gezag van de keizer waren gekomen via een schriftelijke of mondelinge capitulatie, overeengekomen met de hertog van Marlborough en de gedeputeerden van de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Provinciën. Deze capitulaties zouden de rechten, ambten en privileges van de inwoners, steden en gewesten hebben gegarandeerd. Bovendien konden de officieren in kwestie moeilijk anders dan de wet te volgen van de ‘*prince qui occupoit pour lors les Pays Bas*’. Het duidelijkste voorbeeld gaf de kasselrij Oudenaarde, die expliciet stelde dat alle aanstellingen bevestigd waren door de capitulatie van 1706. De bepalingen van dergelijke capitulaties waren bovendien op hun beurt bevestigd door artikel 20 van het Barrièretraktaat van 15 november 1715.³¹ De Raad van State verwees hiermee naar de geleidelijke opmars van de Engelse en Staatse troepen in de Zuidelijke Nederlan-

²⁹ ARA, DN, inv. nr. 625: ‘Liste des emplois conférées par le Duc d’Anjou pendant son usurpation de ces pays et par S(on) A(ltesse) E(lectora)le de Bavière’. Uit een brief van Gronsfeld aan de markies van Rialp van 14 februari 1717 (ARA, DN, inv. nr. 83, f° 424-429) blijkt dat de gouverneur deze afslanking naar voren schoof als één van de opties om geld te vinden voor het onderhoud van de vesting Luxemburg. Naast het verminderen van het personeelsbestand van de Raad van Luxemburg stelde hij ook voor de onder het Anjouaanse of Beierse regime verkochte delen van het vorstelijk domein terug te incorporeren, waarna die ten gunste van de schatkist alsnog opnieuw verkocht konden worden. Gronsfeld werd in deze zaak bovendien gesteund door de gedeputeerden van de Staten van Luxemburg en de Raad van Financiën, zoals het consult van de Raad van Financiën van 13 januari 1717 duidelijk maakt (ARA, Raad van Financiën, inv. nr. 26, f° 30-32).

³⁰ V. Muller, *Christophe-Ernest de Baillet (1669-1732): La carrière d’un haut fonctionnaire dans les Pays-Bas méridionaux*, onuitg. licentiaatsverhandeling U.L.B., Brussel, 2006, 58 en 75.

³¹ ARA, DN, inv. nr. 625: ‘Liste de tous ceux qui ont obtenu quelques emplois, graces, honneurs ou pensions pendant l’usurpation du Duc d’Anjou, dans la province de la Flandre’. Voor artikel 20, zie von Srbik, *Österreichische Staatsverträge*, 491.

den en het terugdringen van het Anjouaanse regime. Dit argument werd vervolgens verder uitgewerkt: ook al waren zowel de hertog van Anjou als de Beierse keurvorst illegitieme heersers, dan nog hadden zij zich gehouden aan de administratieve regels. De raadsheeren haalden ook een gezagsargument aan: theologen en rechtsgeleerden³² onderwezen eensluidend dat gewone en noodzakelijke ambten niet aan ambtenaren kunnen worden ontnomen, als zij hun aanstelling te danken hadden aan een vorst die algemeen door de onderdanen als dusdanig was erkend. Zowel Filips v als Maximiliaan Emmanuel waren door de standenvergaderingen van de Zuid-Nederlandse gewesten uitdrukkelijk als wettige soeverein aanvaard.

Een blik op de geestelijke functies bewees dat het ook anders kon. Clerici genoten zonder enig probleem en tegenspraak van de beneficiën die hen waren verleend door de hertog van Anjou. Zelfs de grote vredesverdragen leverden de raadsheeren munitie voor hun verdediging. Artikel 29 van de conventies van Rastatt en Baden stipuleerde dat kerkelijke beneficiën door één der verdragssluitende partijen verleend, wederzijds erkend werden. Uit het feit dat dit artikel aanvangt met het woord *pareillement* leidden de raadsheeren af dat ook alle in het voorgaande artikel begrepen civiele ambten onderling moesten worden geëerbiedigd. Deze nogal gekunstelde redenering maskeerde echter het feit dat artikel 28 net het tegendeel behelsde. Volgens mijn lezing werden de Anjouaanse benoemingen, vrijstellingen, privileges, octrooien, enz. niet erkend maar in tegendeel vervallen verklaard.³³

Tot slot probeerde de Raad van State een gevoelige snaar te raken. De functionarissen die hun functie dreigden te verliezen, waren geboren onderdanen van de majesteit, hadden nooit de wapens tegen hem opgenomen en hadden hun ambten uitgeoefend tot algemene tevredenheid van het volk. Bovendien volstonden de ambtelijke inkomsten vaak amper om hun families volgens hun stand te kunnen onderhouden. Door hen hun duur verkregen posten te ontnemen, zouden hun families tot armoede worden veroordeeld. In het geval van de Grote Raad van Mechelen speelde een heel concreet financieel aspect mee. Alle functies van voorzitter, raadsheer en griffier zouden er belast zijn met aan wijlen Karel II voorgeschoten sommen geld, die bij aanstelling door de nieuwe functionarissen terugbetaald moesten worden aan de weduwen en kinderen van de overleden raadsheeren. Uit eigen beurs betaalden zij dus een schuld die eigenlijk de keizer in hoogsteigen persoon toekwam. Het zou dan ook manifest ongepast zijn hen van de inkomsten van deze ambten te beroven.³⁴

Een argument dat daarnaast in meerdere documenten naar voren werd geschoven, was de al dan niet geldige manier waarop personen waren voorgedragen voor een ambt. Doorgaans werden personen via een *terme* voorgedragen door de eigen instelling. Dit hield in dat drie kandidaten werden voorgesteld, waaruit de landvoogd of keizer vervolgens kon kie-

32 Helaas worden in het consult van de Raad van State geen concrete namen genoemd.

33 Voor deze artikelen, zie : De Lamberty, *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIIe siècle, contenant les negociations, traitez, resolutions, et autres documens authentiques concernant les affaires d'état*, dl. 8, Den Haag, 1730, 602 en 630.

34 ARA, DN, inv. nr. 625: representatie van de Baillet, de Burlen en Gielis, 20 juni 1716.

zen. Dit was eveneens het geval met de Anjouaanse raadsheren van de Grote Raad van Mechelen. In hun verdedigingsstuk stelden zij zich de vraag tot wie zij zich in de periode van het Anjouaanse bewind anders hadden kunnen wenden, dan tot de toenmalige landvoogd, Maximiliaan Emmanuel van Beieren. Hiermee hadden zij de traditionele manier van voordracht gevolgd, zoals onder andere gestipuleerd was in de ordonnanties uit de tijd van Karel V en Filips II en bevestigd was door artikel 28 van de verdragen van Rastatt en Baden.³⁵ De Raad van Henegouwen liet een vergelijkbaar geluid horen: alle begunstigden onder Filips van Anjou dankten hun benoeming aan de voordracht van de grootbaljuw en de Raad van Henegouwen, die met meerderheid besliste en de eed had gezworen enkel experts aan te duiden.

Slechts enkele weken nadien, op 22 januari 1720, wijdde de hoogste vorstelijke instelling in de Oostenrijkse Nederlanden een nieuwe vergadering aan dit vraagstuk.³⁶ In zijn nieuwe consult ging de Raad van State dieper in op de aard van de ambten die door Filips van Anjou – van de Beierse keurvorst is ditmaal geen sprake meer – waren ingevuld. Er moest, aldus het nieuwe consult, een onderscheid worden gemaakt tussen ‘ordinaire ambten’ en nieuwe, tijdens het Anjouaanse bewind gecreëerde functies. Die laatste categorie moest op haar beurt worden onderverdeeld in functies die helemaal niet bestonden voor de usurpatie en detentie, en functies die wel al bestonden, maar tijdens die periode tegen betaling toegekend werden via *engagère*³⁷ of erfelijk werden gemaakt. Voor de eerste groep verwees de Raad van State naar het voorgaande consult. Daarbij riep deze adviesraad de keizer op aandacht te hebben voor de daar aangehaalde motieven en nieuwe benoemingsbrieven te verlenen aan desbetreffende personen. De volledig nieuwe ambten waren volgens de raadsheren niet begrepen onder artikel 28 van het vredesverdrag van Baden. Bijgevolg konden de bezitters ervan zich niet op dit verdrag beroepen. Een voorbeeld van een dergelijk ambt was de functie van majoor van de stad Antwerpen. Bij het overlijden van de titularis, Salvador Rodriguez, had landvoogd de Savoie de markies van Prié eind 1718 al opgedragen deze functie af te schaffen.³⁸ Ook de derde categorie ambten kon voorwerp zijn van annulering, aldus de Raad van State.

Uiteindelijk kon de markies van Prié na meerdere jaren de beide consulten met tientallen bijlagen laten bezorgen aan de landvoogd, die ze op zijn beurt aan de keizer moest overhandigen. Uitgebreid excuseerde de gevolmachtigde minister zich voor het lange uitblijven van de documenten. De schuld hiervoor schoof hij in de schoenen van de rapporteur van deze zaak, die hij gebrek aan ervaring en traagheid verweet.³⁹ Op 22 maart 1720

35 Id.

36 Dit consult is eveneens te vinden in: ARA, DN, inv. nr. 625.

37 Een *engagère* is een vorm van ambtsverpachting, waarbij de kandidaat-functionaris een som geld als een lening aan de collateur (doorgaans een vorst) gaf. Die werd weer bezitter van het ambt eens hij dat bedrag terugbetaald had. Indien dit niet gebeurde bestond het gevaar dat een ambt een bepaalde graad van erfelijkheid verkreeg: Vandenbulcke, *Le pouvoir*, 27-28.

38 HHStA, Indices, inv. nr. 33, 362-363, Savoie aan Prié, 29 oktober 1718.

39 HHStA, Berichte, inv. nr. 8: Prié aan Savoie, 5 februari 1720. Aan Prié liet de landvoogd weten dat hij een persoonlijk advies van de gevolmachtigd minister over de ganse zaak had gewenst en dat de verantwoordelijken voor de vertraging moesten worden berispt: HHStA, Indices, inv. nr. 35: f° 37, 28 februari 1720. De landvoogd sloot zich bij de argumenten van de Raad

beraadslaagde de Hoge Raad der Nederlanden in Wenen op basis van deze papieren.⁴⁰ In feite voegde deze instantie weinig toe aan de opinie van de Raad van State. Op basis van alle lijsten, representaties, brieven en consulten nam keizer Karel VI op 29 mei 1720 een nieuw besluit.⁴¹ Alle *engagères* van ambten, *survivances*,⁴² toekenningen van extra emolumenten en loonsverhogingen verleend door zijn ‘vijanden’, moesten alsnog worden vernietigd. Alle nieuw gecreëerde functies, alsook de benoemingspatenten die voor deze ambten waren uitgereikt, waren volstrekt ongeldig. De patenten moesten zonder uitstel worden ingeleverd bij de presidenten of kanseliers van de gewestelijke justitieraden, die ze op hun beurt via de markies van Prié aan de Raad van State moesten bezorgen, opdat alle patenten konden worden geschrapt. De keizer was wel bereid aan alle raadsheren van gewestelijke raden, die door bovengenoemde maatregelen getroffen werden, via een speciale gratie hun benoeming te herbevestigen. Via de Hoge Raad der Nederlanden werden nieuwe patentbrieven opgestuurd en zij konden hun functies blijven uitoefenen met behoud van hun anciënniteit en rang.⁴³ De Hoge Raad had er in zijn consult zelf op gewezen dat dit een middel was om via die nieuwe patentbrieven te benadrukken dat de continuatie een gunst was van de monarch. Hierdoor kon men verwachten dat de begunstigden zich met extra ijver zouden wijden aan hun taken. De keizer volgde ook de suggestie die von Königsegg vier jaar eerder al deed: naast de gewone *depêcherechten* moest ook het *medianaatsrecht* opnieuw worden betaald. Dezelfde regeling gold voor alle andere al langer bestaande ambten. Tot slot ging Karel VI ook in op de vraag van de Staten van Luxemburg om het aantal Luxemburgse raadsheren te reduceren. Voortaan moesten een president, drie zogenoemde raadsheren van korte rok (edelen), vier raadsheren-juristen en een procureur-generaal volstaan, in de hoop de kosten van de rechtspraak voor de onderdanen te verminderen.

De Vooght versus Sersanders: het presidentschap van de Raad van Vlaanderen

Het consult van de Hoge Raad der Nederlanden van 22 maart 1720 en de keizerlijke *depêche* van 29 mei⁴⁴ van datzelfde jaar spraken zich niet alleen in algemene termen uit, maar

van State aan: nieuwe patenten voor oude ambten en annulering van nieuwe functies, behalve als op basis van *considerations particulières* uitzonderingen gerechtvaardigd leken: ARA, DN, inv. nr. 36: Savoie aan de keizer, 28 februari 1720.

⁴⁰ ARA, DN, inv. nr. 625: consult van 22 maart 1720.

⁴¹ HHStA, Depeschen, inv. nr. 4. Een grotendeels identieke versie is in gedrukte vorm te vinden in: L.-P. Gachard (ed.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens. Troisième série. – 1700-1794*, dl. 3, Brussel, 1877, 202-204.

⁴² Een *survivance* is een akkoord over de opvolging van een bepaald ambt, doorgaans aan een familielid van de functionaris en tegen bepaalde financiële voorwaarden: Vandenbulcke, *Le pouvoir*, 28.

⁴³ Volgens de bijlage bij de *depêche* van 29 mei 1725, getiteld ‘Liste des conseillers des differens conseils provinciaux auxquels Sa Ma(jes)té Imp(éria)le et Cath(oliqu)e a accordé de nouvelles patentes’, gaat het in totaal om 21 raadsheren. De voorzitter van de Raad van Vlaanderen, Sersanders, is echter niet in de lijst opgenomen, wellicht omdat er op dat ogenblik nog geen verdict was in zijn geschil met de burggraaf de Vooght. De nieuwe benoemingsbrieven werden verstuurd in zes dikke bundels, verpakt in wasdoek: ARA, DN, inv. nr. 35, f° 87 v°, Savoie aan Prié, 2 juni 1720.

⁴⁴ De paragraaf over het presidentschap van de Raad van Vlaanderen is niet opgenomen in de gedrukte versie van dit *depêche* (cf. voetnoot 41).

maakten ook gewag van één specifieke zaak. Op de algemene regel van het herbenoemen van ‘Anjouaanse raadsheren’ werd één uitzondering gedecreteerd: de keizer zou zich na het inwinnen van extra inlichtingen nog nader uitspreken over het presidentschap van de Raad van Vlaanderen.⁴⁵ Over dit voorzitterschap was een twist gerezen. De hoofdrolspelers waren Pierre Charles de Vooght en Antoon Sersanders de Luna. Beiden maakten zij aanspraak op deze functie en ondersteunden hun aanspraken met valabele argumenten; beiden hadden ze medestanders in het graafschap en in de centrale bestuurs-gremia.

Pierre Charles de Vooght, afkomstig uit een adellijke familie die haar sporen verdiende in Brugse stadsdienst en het vorstelijke militaire apparaat, kon de sprong naar het gewestelijke en centrale bestuursechelon maken dankzij zijn huwelijk met Marguerite Frénantz. Zij was een hofdame van de Spaanse koningin Maria Anna van Neuburg en die schonk Marguerite bij wijze van huwelijks-geschenk enkele ambten voor haar echtgenoot. Aldus werd Pierre Charles in 1691 raadsheer van financiën en op 18 mei 1696 kreeg hij uitzicht op het voorzitterschap van de Raad van Vlaanderen, daar het opvolgingsrecht (*survivance*) voor dat ambt hem toeviel. Op 18 juli 1698 werd hij benoemd tot adjunct van toenmalig voorzitter Antoon Van der Piet.⁴⁶ De Anjouaanse bewindvoerders hielden hier echter geen rekening mee. Na de dood van Van der Piet op 4 februari 1706, werd Antoon Sersanders, tot dan toe luitenant-civil van de Indaginge in Gent, op 23 februari tot president van de Raad van Vlaanderen aangesteld.⁴⁷ Een luttele drie maand later, na de slag bij Ramillies, ging Vlaanderen grotendeels voor Filips van Anjou verloren.

De aanstelling van Sersanders de Luna begin 1706 lag aan de basis van een jarenlange strijd om het voorzitterschap van de Vlaamse justitieraad. Gedurende de lange periode van onbeslistheid in de zaak van de Anjouaanse benoemingen, bleef Sersanders als president actief. Met het aantreden van de nieuwe vorst en de uitvaardiging van het decreet van 16 mei 1716 rook burggraaf de Vooght echter zijn kans om de schending van zijn ‘titres onereux, droit reel, possession, exercice et les fonctions si souvent faites et reiterées par le Remonstrant sans aucun contredit en sadite qualité de President’ (zoals hij het zelf zag) ongedaan te maken.⁴⁸ Talloze verzoekschriften aan het adres van de Anjouaanse autori-

⁴⁵ In het consult van de Hoge Raad wordt gesteld dat deze herbenoeming tot voorzitter van de Raad van Vlaanderen eigenlijk de enige is die de majesteit toekomt. Alle gewone raadsheren behoren tot de benoemingsbevoegdheid van de landvoogd.

⁴⁶ J.B. Windey, ‘Vooght, Pierre Charles de’, in: *Nieuw Biografisch Woordenboek*, dl. 5, Brussel, 1972, 973-974; C. Bruneel en J.-B. Hoyois, *Les Grands Commis du Gouvernement des Pays-Bas autrichiens. Dictionnaire biographique du personnel des institutions centrales*, Brussel, 2001, 639-640; ARA, DN, inv. nr. 625: ongedateerde remonstrantie van de Vooght aan de keizer, met talloze authentieke akten in bijlage. In 1696 verwierf de Vooght ook de adellijke titel van burggraaf. Een authentieke kopie van de geheime cedula voor het opvolgingsrecht en een kopie van de commissiebrief van president-adjunct zijn te vinden in: ARA, RVS, 684.

⁴⁷ J. Buntinx, *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, dl. 1, Brussel, 1964, 74-75; D. Viaene, *Een archiefschat op de zolder van het Geraard de Duivelsteen. De inventarisatie van het archief van de Indaginge (1562-1796)*, onuitg. verhandeling Archivistiek V.U.B., Brussel, 2006, 37; J. Buntinx, ‘De luitenant-civil van de indaginghe van Gent’, in: L. Stockman en P. Vandermeersch (red.), *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, 61-66. Een kopie van de commissiebrief is te vinden in: ARA, Audiëntie, inv. nr. 1300; De luitenant-civil van de Indaginge was een vorstelijk rechter die in Gent oordeelde over zaken van verbintenisrechtelijke aard, vooral vorderingsrechten, waarbij Gentse poorters betrokken waren.

⁴⁸ ARA, ND, inv. nr. 625: ongedateerde remonstrantie van de Vooght aan de keizer; ARA, DN, inv. nr. 62: brieven van de Vooght aan Rialp van 6 februari, 20 april 1715 en 13 december 1717.

teiten en later aan de Anglo-Bataafse Raad van State⁴⁹ en de gedeputeerden van de Maritieme Mogendheden tijdens het Condominium waren vruchteloos gebleven. Sersanders had zich via intriges bij buitenlandse ministers – dixit de Vooght – kunnen vastklampen aan zijn post. De Anglo-Bataafse machthebbers hadden ook nooit een nieuw patent in naam van de keizer willen uitvaardigen voor Sersanders, zoals ze wel met andere functionarissen hadden gedaan. Om al deze redenen had de Vooght naar eigen zeggen ook met de regemaat van de klok rechtstreeks verzoekschriften aan de majesteit gericht. Nu de keizer eindelijk ten volle de macht had over de Zuidelijke Nederlanden, probeerde hij het opnieuw. Net als de raadsheren van State zocht ook hij zijn heil in artikel 28 van de traktaten van Rastatt en Baden, weliswaar om het tegendeel te bewijzen. In dit artikel werd onder andere gezegd dat alle steden en landen die onder het gezag van Karel II van Spanje stonden op het moment van zijn dood, hun toenmalige privileges, rechten, vrijstellingen, octrooien, ambten, enz. behielden. De Vooghts patentbrieven voor de *survivance* en voor het adjunct-presidentschap moesten dus hun effect sorteren. Hij en zijn familie waren bovendien jarenlang trouwe dienaars geweest van de huizen van Oostenrijk⁵⁰ en Neuburg.⁵¹ Een dergelijke behandeling kon hij dan ook niet hebben verdiend.⁵² Bovendien hield zijn verzoek niets nieuws in, hoogstens het herstel van bestaande, weze het geschonden rechten.⁵³ De benoemingsbrief maakte duidelijk dat de Vooght inderdaad het vooruitzicht had op de *propriété* van het presidentschap. Hij was aangesteld als adjunct met behoud van zijn plaats van raadsheer van financiën, zodat hij zich kon inwerken in de activiteiten van de justitieraad vooraleer Van der Piet kwam te overlijden. Op dat moment zou hij automatisch tot president worden aangesteld, zonder dat daarvoor een nieuwe commissiebrief vereist was.⁵⁴ Op basis van de door de Vooght ingediende stukken was alles dus eenduidig en leek hij het slachtoffer te zijn van een flagrant onrecht. De voorgeschiedenis van deze zaak maakt ech-

49 De Anglo-Bataafse autoriteiten richtten op 21 juli 1706 een nieuwe Raad van State op. Die verving de Anjouwse *Conseil Royal* of Koninklijke Raad die sinds 1702 de plaats innam van de voormalige *Collaterale Raden*. In tegenstelling tot de Raad van State die tijdens de Spaanse periode de dienst uitmaakte, was deze Anglo-Bataafse instelling louter adviserend. Bovendien was het de 'Conferentie' of de vergadering van gedeputeerden van de Republiek en Engeland die over alle belangrijke zaken het laatste woord had. Deze instelling bleef actief tot het eind van het Anglo-Bataafse Condominium, begin 1716.

50 Deze bewering is echter bevragebaar. In een memorandum getiteld 'Memoire de ceux qui ont servi les Francois aux Pais-Bas (sic) ensuite de leur plan nouveau fait en l'année 1702 iusques a la soumission desdits paiis, et qui sont les derniers vivans des principaux, qui ont mis lesdits paiis en desordre', wordt over de Vooght gezegd dat hij 'avoit été fait commis des finances par le feu Roi, et par-dessus ce, il étoit encore honoré de la survivance de president du Conseil de Flandres, le tout gratis, ce non obstant, il a mieux aimé servir les Francois' (HHStA, Belgien DDB – rote Nummer, inv. nr. 194).

51 De keizerin-moeder Eleonora van Neuburg was de zus van Maria Anna, de tweede gemalin van Karel II van Spanje, bij wie de Vooghts echtgenote hofdame was geweest. Eleonora was de derde echtgenote van keizer Leopold I en moeder van de keizers Jozef I en Karel VI. De steun die de Vooght ook na de aanstelling van Sersanders als president van Vlaanderen bleef genieten bij de keizerin-moeder, blijkt uit de authentieke kopie van een ongedateerde brief van Eleonore aan aartshertog Karel in Barcelona: HHStA, Berichte, 9.

52 ARA, DN, 625: ongedateerde remonstrantie van de Vooght aan de keizer.

53 HHStA, Berichte, inv. nr. 9: stuk getiteld 'Points servans d'illucidation sur les justes pretensions du vicomte de Vooght, pour être retablis dans l'état de President de Flandres'.

54 ARA, DN, inv. nr. 625: kopie van de benoemingsbrief van 18 juli 1698. De Vooght legde de eed als adjunct-president af op 25 augustus van dat jaar.

ter duidelijk dat zijn aanwezigheid in de Raad van Vlaanderen van bij het prille begin voorwerp van beroering was geweest.

Bijna meteen na de benoeming en aanstelling van Pierre Charles de Vooght tot adjunct was er protest gerezen binnen de Raad van Vlaanderen zelf. De landvoogd had via zijn brief van 18 augustus 1698 de raadsheren opgedragen de Vooght in het bezit te stellen van zijn adjunct-presidentschap. In Gent kwam de brief echter aan tijdens de jaarlijkse vakantieperiode. Daardoor besloten de dertien aanwezige raadsheren wegens de vele absenties de deliberatie over de aanvaarding uit te stellen én de aanspraak van de burggraaf niet ontvankelijk te verklaren. De Vooght kon zich daar ogenschijnlijk in vinden. Daags nadien daagde hij echter opnieuw op en beweerde wél in het bezit van de functie van adjunct te zijn gesteld.⁵⁵ Als gevolg daarvan trok een deputatie van de raad naar Brussel om er aan landvoogd Maximiliaan Emmanuel mondeling te remonstreren tegen de ongewenste nieuwkomer. Het duidt op ontevredenheid en protest tegen de benoeming. Volgens de brief van de Raad van Vlaanderen van 12 juli 1701 was de landvoogd het toen met hen eens geweest dat de Vooght allerm minst beschikte over de voor de functie vereiste kwaliteiten. Hij had geen praktijkervaring als advocaat, was op een drafje gegradueerd en daarenboven waren niet alle vereiste formaliteiten bij de eedaflegging vervuld. Uit een ander document blijkt echter dat de landvoogd wel degelijk eerbiediging van de vorstelijke benoeming wenste.⁵⁶ Zolang de uitkomst van de remonstrantie niet bekend was, werden de door de Vooght geparafeerde depêches in de Raad van Vlaanderen niet ondertekend en verstuurd. Op 26 september besloot het hof de griffie daar uiteindelijk toch orders toe te geven.⁵⁷ De ware reden van de oppositie is onduidelijk, maar het lijkt aannemelijk dat het feit dat de Vooght geen volwaardig diploma in de rechten bezat, een rol speelde.⁵⁸ Al eeuwenlang was het raadsheerschap in Vlaanderen exclusief aan juristen voorbehouden.

Ook na de dood van Karel II, aan wie de Vooght zijn functie te danken had, bleef zijn positie in de Raad van Vlaanderen hachelijk. Op 6 april 1701 decreteerde zijn opvolger dat de uitvoering van alle *survivances* die door Karel II waren verleend, opgeschort werd.⁵⁹ Deze sorteerden in het vervolg niet meer automatisch hun effect. Het stond de vorst vrij bij elke vacante functie te oordelen of de begunstigde dan wel een andere persoon het meest geschikt was voor de functie. Lijsten van deze ‘benoemingen voor de toekomst’ moesten worden opgesteld en naar Spanje verstuurd. De Vooght behoorde natuurlijk tot de slachtoffers van deze regeling, zoals de Raad van Vlaanderen in de brief van 12 juli aan de Raad van State opmerkte.⁶⁰ Laatstgenoemde raad volgde dit advies en meende dat de Vooght niet

55 RAG, Raad van Vlaanderen, inv. nr. 409: brief aan de Raad van State, 12 juli 1701.

56 ARA, DN, inv. nr. 625: Maximiliaan Emmanuel van Beieren aan de Raad van Vlaanderen, 20 september 1698.

57 ARA, DN, inv. nr. 625: kopie van een resolutie van de Raad van Vlaanderen (idem in ARA, RVS, inv. nr. 684).

58 Windey, ‘Vooght’, kol. 973.

59 ARA, RVS, inv. nr. 684: authentieke kopie van een brief van Filips V aan Bedmar (Villafranca, 21 september 1701) waarin over de vorstelijke beslissing van 6 april 1701 sprake is. Het document met het eigenlijke order heb ik nergens teruggevonden.

60 RAG, Raad van Vlaanderen, inv. nr. 409: brief aan de Raad van State, 12 juli 1701.

langer recht had op de functie van adjunct. De inbezitneming van zijn ambt was niet volgens de geijkte procedure verlopen en wat meer was, zijn patentbrieven vervielen inderdaad door het decreet van 6 april 1701.⁶¹ Ondanks het decreet bleef de Vooght volharden in de boosheid. In een memorie betoogde hij dat in dit decreet enkel sprake was van *survivances*, niet van *adjonction*, waardoor hij buiten schot bleef. Dit onderscheid was wel geëerbiedigd bij de secretaris-adjunct van de Geheime Raad, Rivanegra, en dus mocht de burggraaf naar eigen zeggen niet verstoken blijven van een gelijke uitkomst.⁶² De Vlaamse raadsheeren interpreteerden het decreet anders en zagen er de uitweg in om de deur tot hun korps voor de burggraaf volledig te sluiten. Zij vreesden dat president Van der Piet onder één hoedje zou spelen met de president in spe: ‘ainsij ils seroient capables de nous surprendre par complot’. De goede verstandhouding tussen Van der Piet en de Vooght zagen zij met lede ogen aan.⁶³

De Anglo-Bataafse autoriteiten debatteerden eveneens over deze kwestie. In de vergaderingen van de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Provinciën van 11 maart, 17 maart en 8 april 1710 werd een verzoekschrift van de Vooght beoordeeld. De Staten-Generaal schaarden zich achter de suppliant. Een deputatie die gezonden werd naar de hertog van Marlborough kreeg echter nul op het rekest. De hertog verklaarde dat volgens de capitulatie van 1706 alle officianten in hun ambten bevestigd waren, de heer Sersanders inclus. Enkel via een gerechtelijke uitspraak kon de zittende voorzitter worden afgezet.⁶⁴ De Staten-Generaal besloten zich hier echter niet bij neer te leggen en vroegen de Anglo-Bataafse Raad van State in Brussel om advies.⁶⁵ Van de verdere afwikkeling heb ik helaas geen sporen gevonden.

Ook na de al genoemde finale keizerlijke beslissing van 29 mei 1720 bleef de zaak Sersanders-de Vooght onbeslist. In de laatste paragraaf van deze *depêche* komt ze wel ter sprake. De gevolmachtigde minister Prié moest zo snel mogelijk inlichtingen inwinnen en zijn mening geven. Het presidentschap van Sersanders werd ondertussen tijdelijk geschorst. Hij diende zijn op naam van Filips v uitgevaardigde patentbrief af te geven en de oudste raadsheer zou zijn taken voorlopig overnemen. De pragmatische roep om de justitie niet te verlammen indachtig, bepaalde de keizer wel dat alle rechtshandelingen die onder Sersanders' leiding tot stand waren gekomen, hun geldigheid behielden. Op 12 juni kon Prié de ontvangst van de *depêche* al bevestigen. Hij zou de Raad van State vragen zo snel mogelijk te adviseren, zodat de voorzittersfunctie met zomin mogelijk tijdsverlies weer kon worden ingevuld. De landvoogd maakte hij er in zijn antwoordbrief attent op dat de Vooght slechts een simpel recht van opvolging had voor het geval Van der Piet zou komen te overlijden. Onder het Anjouaanse bewind verloren die *survivances* echter hun gel-

61 HHSTA, Berichte, inv. nr. 9: kopie van een consult van de Raad van State, 19 november 1700.

62 ARA, RVS, inv. nr. 684: ongedateerde memorie.

63 HHSTA, Berichte, inv. nr. 9: representatie van de raadsheeren van Vlaanderen, 8 november 1701.

64 HHSTA, Berichte, inv. nr. 9: authentieke kopieën uit het resolutieregister van de Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën.

65 HHSTA, Berichte, 9: authentieke kopie van de brief van de Staten-Generaal aan de Raad van State, 8 april 1710.

digheid. Sersanders was daarenboven benoemd zonder oppositie. Prié voegde eraan toe dat het hem verwonderde dat de Vooght de strijd hervat had, aangezien hij een jaar voordien gesolliciteerd had voor het ambt van intendant van de financiën, dat hem beter lag gezien zijn ervaring in financiële aangelegenheden. Uit deze brief blijkt de persoonlijke voorkeur van de gevolmachtigd minister. Hij herinnerde de landvoogd eraan dat Sersanders in 1719 zijn ijver had betoond bij het toekennen van de subsidie van het graafschap Vlaanderen.⁶⁶ Deze expliciete steunbetuiging is vrij opvallend, omdat ook Antoon Sersanders de Luna geen onbesproken figuur was. Op 24 april 1716 werden in de *Geheime Konferenz*, de hoogste raadgevende instantie naast de keizer en verantwoordelijk voor zijn gehele samengestelde staat, de personen gescreend die men in de provisionele bestuursjointe en in de nog op te richten Hoge Raad der Nederlanden kon aanstellen. Bij de *ministros de toga* passeerde onder andere Sersanders de revue. Hij ging door voor een erg capabele man, maar ten zeerste toegewijd aan de keurvorst van Beieren van wie hij gunsten had ontvangen.⁶⁷

Niettemin stond Prié niet alleen met zijn steun voor Sersanders. Ook de Staten van Vlaanderen schaarden zich resoluut achter de figuur die al 14 jaar een vlekkeloos parcours als president achter de rug had. Via een deputatie maakten zij hun voorkeur bekend. Zij stelden dat hij ten eerste zijn ambt had verkregen door zijn capaciteiten die gebleken waren tijdens zijn jarenlange dienst in de Gentse schepenbank van de Keure en als luitenant-civil van de Indaginge. Daarnaast was hij lid van één van de voornaamste en oudste Vlaamse adellijke geslachten. Via zijn uitgebreide netwerk met veel verwanten die belangrijke functies uitoefenden (zijn broer was de Gentse hoogbaljuw), was hij van grote waarde binnen de statenvergadering en mee verantwoordelijk voor het succesvol onderhandelen van aanzienlijke subsidies.⁶⁸ En eveneens de door Prié samengeroepen Raad van State oordeelde in het voordeel van Sersanders. In het consult van 13 juli (infra) werd er voornamelijk op gehamerd dat een *survivance* enkel effect kon hebben als de functie vacant werd tijdens het leven van de vorst die haar toegekend had, wat niet zo was bij de Vooght.⁶⁹

Sersanders zelf zou door de opschorting van zijn patent bijzonder aangeslagen zijn geweest, vooral omdat hij als enige uitgesloten leek van de algemene en definitieve keizerlijke herbenoeming. Hij bleek de opschorting van zijn presidentschap in de eerste plaats als een aanslag op zijn reputatie te beschouwen. Prié had hem in Brussel moeten troos-

66 HHStA, Berichte, inv. nr. 9: Prié aan Savoie, 12 juni 1720.

67 ARA, DN, inv. nr. 583: consult van 26 april 1716. Veenendaal vermeldt dat Sersanders tijdens het Anglo-Bataafse bewind als Fransgezind doorging: A.J. Veenendaal, *Het Engels-Nederlands Condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog, 1706-1716*, Utrecht, 1945, 165.

68 HHStA, Berichte, inv. nr. 9: ongedateerde akte van de Staten van Vlaanderen. De steun van de Staten blijkt ook uit het consult van de Raad van State van 13 juli 1720, zie volgende voetnoot. Volgens het consult van de Hoge Raad der Nederlanden van 28 februari 1721 nam Sersanders als tweede commissaris deel aan de vergaderingen van de Staten van Vlaanderen bij de petitie van ordinaire en extraordinair subsidies: ARA, DN, inv. nr. 558.

69 ARA, RVS, inv. nr. 684: consult van 13 juli 1720. Kopie in ARA, DN, inv. nr. 558 en HHStA, Berichte, inv. nr. 9. Lefèvre geeft verkeerdelijk als datum 3 juli 1720: J. Lefèvre (ed.), *Documents concernant le recrutement de la haute magistrature dans les Pays-Bas autrichiens au dix-huitième siècle*, Brussel, 1939, 37.

ten en had de gedeputeerden van de Vlaamse statenvergadering te kennen gegeven dat de verdachtmakingen allerm minst Sersanders' persoon of zijn houding betroffen. Iedereen was het erover eens dat deze zaak zo spoedig mogelijk opgelost moest worden, in het belang van de justitie en van het graafschap Vlaanderen. Toch moest de landvoogd er meermaals bij Prié op aandringen snel de gevraagde stukken op te sturen.⁷⁰ Prié riep de Raad van State op vrank en vrij te oordelen en liet zelfs de president van de Grote Raad van Mechelen, de Baillet, in de vergadering tussenkomen. Het geschil zou namelijk toch op de werktafel van dit gerechtshof terecht komen indien het rechtsapparaat uitsluitel moest brengen.

Iedereen was het in de Raad van State eens over de uitsluiting van de Vooght, zij het om verschillende redenen. Vier niet nader gespecificeerde raadsheren meenden dat het opvolgingsrecht – en het adjunct-presidentschap moet gezien worden als een toebehoren van die opvolging – bij de dood van Karel II zijn geldigheid had verloren. Deze visie zou ook door de Hoge Raad der Nederlanden worden overgenomen. De Baillet was dan weer van mening dat de Vooght op basis van de stukken uit 1696 en 1698 wel degelijk bepaalde rechten op het voorzitterschap kon laten gelden. Toch was hij geen voorstander van diens aanspraak, omdat de burggraaf nooit volwaardige rechtenstudies had gevolgd. Hij had zich blijkbaar enkel voor de vorm laten inschrijven aan de Leuvense universiteit om er snel een diploma te verkrijgen, al is niet duidelijk hoe de vork op dit punt precies aan de steel zat. De graaf van Maldeghem,⁷¹ die Prié tot de Vooghts vrienden rekende, sloot zich desondanks bij het oordeel van de Baillet aan. Alle raadsheren waren het erover eens dat Sersanders in tegenstelling tot de Vooght wel over de vereiste capaciteiten beschikte. Zowel zijn talenten als zijn afkomst maakten van hem de meest geschikte kandidaat. Prié, immer aandachtig en opportunistisch als het over financiën ging, benadrukte nogmaals dat Antoon Sersanders invloedrijk kon zijn bij de bedeprocedures. Aan de Vooght kon men als troostprijs een intendantschap verlenen. Deze functie zou hem beter passen dan het presidentschap, 'quoiqu'il ne passe pas même pour avoir un genie fort extraordinaire pour les finances'.⁷² Eugène de Savoie sloot zich hierbij aan en opperde de mogelijkheid aan de Vooght één van de geplande intendantschappen te verlenen.⁷³

70 Brieven van Savoie aan Prié van 26 juni (ARA, DN, inv. nr. 35, f° 96) en 6 juli 1720 (ARA, DN, inv. nr. 35, f° 100 v°). Korte tijd nadien drong de Prié er bij de markies van Rialp op zijn beurt op aan in Wenen al het mogelijke te doen om de afwikkeling van de zaak te versnellen: HHStA, Berichte, 12: Prié aan Rjalp, 21 januari 1721.

71 Jean Dominique, graaf van Maldeghem en Steenhuffel (1662-1747) was een Zuid-Nederlands militair en lid van de adelstand in het hertogdom Brabant. Hij werd in 1713 opgenomen in de Anglo-Bataafse Raad van State en in 1718 benoemd tot raadshoor in de in dat jaar opgerichte Raad van State. Hij was het ook die in 1716 in naam van de keizer bezit nam van Gelre: Bruneel en Hoyois, *Les Grands Commis*, 397.

72 HHStA, Berichte, inv. nr. 9: Prié aan Savoie, 7 augustus 1720. In bijlage bij dit diplomatieke rapport zijn onder andere het consult van de Raad van State van 13 juli 1720 te vinden en de memories of verdedigingsstukken van de Vooght en Sersanders uit 1720, telkens met talloze bijlagen.

73 ARA, DN, inv. nr. 558: Savoie aan de keizer, 1 september 1720. De invoering van intendanten als controle-agenten van het centrale gezag in de verschillende vorstendommen was een Anjouaanse verwezenlijking met Spaanse antecedenten. De Anglo-Bataafse autoriteiten hebben die gehate intendantschappen snel afgeschaft in de door hen veroverde gebieden. Karel VI echter probeerde bijna twee decennia lang opnieuw intendanten te introduceren in de Zuidelijke Nederlanden, maar

Sersanders trok zich de zaak uiteindelijk zozeer aan dat hij aan het uitblijven van een beslissing dreigde te bezwijken. Eind 1720 werd hij hoogstwaarschijnlijk door een beroerte getroffen. Eugène de Savoie gebruikte de gezondheidstoestand van Sersanders als extra argument om bij de keizer te insisteren vaart te maken met zijn besluit, wat hem de beste remedie leek voor Sersanders' gezondheidsperikelen.⁷⁴ De meningen van de raadsheren-regenten van Hoge Raad der Nederlanden bleken echter verdeeld. Wynants⁷⁵ benadrukte dat de Vooght met zijn *future* en met zijn benoeming tot adjunct geen enkel verworven recht bezat. Thisquen⁷⁶ ontkende dit niet, maar voerde aan dat de aanspraken van Sersanders minder sterk waren dan die van zijn tegenstander. Waar de Vooght zekere rechten bezat op basis van de patenten van Karel II, kon Sersanders zich enkel baseren op een commissiebrief van de verguisde usurpator Filips van Anjou, vijand van de majesteit, die bovendien nog ongeldig was verklaard. Ook de voorzitter, prins van Cardona,⁷⁷ volgde die redenering. Een afwijzing van de burggraaf en de benoemingsbrieven van Karel II zouden de Vooghts reputatie schaden, wat niet het geval zou zijn bij een afwijzing van Sersanders met zijn Anjouaanse patentbrief. De graaf van Oropesa⁷⁸ schaarde zich dan weer achter Sersanders' kandidatuur. Hij merkte daarbij op dat geen van beide personen ten volle het voorzitterschap kon claimen – hierover was iedereen het eens – maar dat men beter opteerde voor een pragmatische oplossing, dus voor Sersanders, gepokt en gemazeld in de Vlaamse gewestelijke justitieraad. De keizer volgde die laatste aanbeveling en gunde de Vooght de post van intendant van financiën.⁷⁹

Wegens de dood van Sersanders, luttele maanden later op 30 september 1721,⁸⁰ is zijn

botste keer op keer op heftige weerstand vanuit deze gewesten, die vreesden voor een te sterke greep van het centrale gezag in de gewestelijke aangelegenheden: H. Hasquin, 'Les intendants et la centralisation administrative dans les Pays-Bas méridionaux aux XVIIe et XVIIIe siècles', in: *Standen en Landen*, dl. 47, Heule, 1968, 171-224.

74 ARA, DN, inv. nr. 36: Savoie aan de keizer, 21 december 1720. Deze brief bevat een samenvatting van de vergadering van de Raad van State.

75 Het betreft Goswin Arnould de Wynants (1661-1732), befaamd jurist en sinds 1717 raadsheer-regent in de Hoge Raad der Nederlanden, waar hij zich een groot voorstander toonde van het intendantenstelsel: Bruneel en Hoyois, *Les Grands Commis*, 671-672 en B. Croon, *Orde en informatie. Goswin-Arnould de Wynants (1661-1732) en het bestuur der Oostenrijkse Nederlanden*, onuitg. Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven, Leuven, 1995.

76 Jean Remacle de Thisquen (1660-1724) was achtereenvolgens procureur-generaal in de Anjouaanse Koninklijke Raad sinds 1702, lid van de Anglo-Bataafse Raad van State van 1709 tot 1713 en tot slot raadsheer-regent van de Hoge Raad der Nederlanden in Wenen tot zijn gezondheid hem in 1723 noopte tot rust: Bruneel en Hoyois, *Les Grands Commis*, 594-595.

77 Don Jozef Folch, prins van Cardona (1651-1729) was een Spaans edelman die tijdens de Successieoorlog al vroeg de kant koos van de Habsburgers. Om zijn trouw werd hij door Karel VI rijkelijk beloond met de titel van *Grande de España* en lucratieve prebenden en posten. Van 1717 tot 1729 stond hij aan het hoofd van de Hoge Raad der Nederlanden in Wenen: R. Zedinger, *Die Verwaltung der Österreichischen Niederlande in Wien (1714-1795). Studien zu den Zentralisierungstendenzen des Wiener Hofes im Staatswerdungsprozeß der Habsburgermonarchie*, Wenen, 2000, 168.

78 Don Pedro, graaf van Oropesa (*1725), Spaans edelman die net als de prins van Cardona tijdens de Erfopvolgingsstrijd opteerde voor de partij van aartshertog Karel. Lid van de Hoge Raad der Nederlanden van 1717 tot 1725, toen hij na het afsluiten van de Vrede van Wenen van de mogelijkheid gebruik maakte om naar zijn vaderland terug te keren: Zedinger, *Die Verwaltung*, 173-174.

79 ARA, DN, inv. nr. 558: consult van 28 februari 1721. De apostille van de keizer luidt: 'Nombro a Sersanders, despachese la patente de intendente de finanzas a favor de Wooght y me consulta el consexo en que pueda este ser consolado ya sea por si o por uno de sus hixos'. De bewering van J. Lefèvre dat men het in de Hoge Raad unaniem eens was over de superioriteit van Sersanders, is onjuist: J. Lefèvre, *Documents*, 42.

80 ARA, RVS, inv. nr. 685: brief van de Raad van Vlaanderen aan de Raad van State, 1 oktober 1721.

herbenoeming als president van de Raad van Vlaanderen een Pyrrhusoverwinning gebleken. Opvallend genoeg figureerde burggraaf de Vooght bij de selectie van een opvolger op geen enkel moment nog onder de kandidaten.⁸¹ Blijkbaar nam hij genoegen met de troostprijs van eerste intendant van financiën. In 1725 behield hij bij de institutionele omvorming het ambt van raadsheer van financiën, dat hij tot zijn dood ook zou blijven uitoefenen. In 1731 nam hij zelfs eventjes de directie van die Raad op zich. Meer zat er voor de Vooght echter niet in. Noch zijn sollicitatie voor de functie van raadsheer-regent van de Hoge Raad der Nederlanden, van tesorier-generaal of van voorzitter van de Rekenkamer, leverde hem de verhoopde bevordering op.⁸²

Slotbeschouwing

De besproken debatten over de rechtsgeldigheid van de Anjouaanse benoemingsbrieven moeten gesitueerd worden in de context van de Spaanse Successieoorlog en de nasleep ervan. In de Zuidelijke Nederlanden leidden de vredesverdragen tot het aantreden van een nieuwe dynastie, de Oostenrijkse Habsburgers. Gezien persoonlijke ressentimenten van Karel VI tegenover Filips V van Spanje en zijn blijvende aanspraken op diens koningstitel, lag een kordaat optreden tegen de door hem aangestelde functionarissen in de lijn der verwachtingen. De nieuwe vorst wilde zijn autoriteit vestigen, zich afzetten tegen een als onwettig beschouwd regime en zich op één lijn plaatsen met het Spaans-Habsburgse bestuur. Hij was niet aan zijn proefstuk toe, tijdens de successieoorlog annuleerde hij al de Anjouaanse militaire, justitiële en kerkelijke benoemingen in Milaan en Napels.⁸³ Hetzelfde gebeurde ook in het andere kamp. De Spaanse Successieoorlog kreeg op het Iberische schiereiland het karakter van een burgeroorlog, waarbij vooral in Catalonië de bevolking verdeeld was tussen beide kemphanen. Na het definitieve verdrijven van de geallieerde legers ontstond in dit principaat een vurige repressie tegen de Oostenrijkse partij, waarbij in mei 1715 ook alle privileges en patentbrieven door Karel verleend, ingeleverd moesten worden.⁸⁴

De effectieve uitvoering van de keizerlijke orders in de Zuidelijke Nederlanden bleek echter moeilijker te vallen. Om praktische redenen, en wellicht ook om redenen van eigen-

81 In het consult van de Raad van State van 23 februari 1722 werden in aflopende volgorde van der Meersch, de la Vilette en Michel voorgesteld (ARA, RVS, inv. nr. 685). Andere namen die in dit stuk vernoemd worden: de Coloma en Hubens. *Motu Proprio* stelde Eugène de Savoie de baron de Thysebaert voor, raadsheer-pensionaris van de stad Gent (Lefèvre, *Documents*, 45). De Hoge Raad der Nederlanden tot slot selecteerde van der Meersch, de la Vilette en Michel, waarop de keizer de eerste benoemde (Lefèvre, *Documents*, 47-48.).

82 Bruneel, *Les Grands Commis*, 640; F. Alix, 'Les critères de sélection des hauts fonctionnaires dans les Pays-Bas méridionaux (1700-1725)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2009, 339-340. Flore Alix noemt de Vooght de absolute recordhouder als het op kandidatuurstellingen voor openbare ambten aankomt.

83 V. León Sanz, 'El reinado del archiduque Carlos en España: la continuidad de un programa dinástico de gobierno', *Manuscrits: revista d'història moderna*, 2000, 52-53.

84 J. Albareda Salvadó, 'Repressión y disidencia en la Cataluña borbónica (1714-1725)', in: Mestre Sanchís y Giménez López, *Disidencias y exilios*, 543-555.

belang, werd vanuit de getroffen instellingen afwijzend gereageerd op de uitgevaardigde decreten. De keizer moest grotendeels inbinden. Hij moest onder ogen zien dat het gloednieuwe regime nood had aan het bestaande administratieve apparaat om zijn autoriteit in de Nederlanden te kunnen handhaven. Het kwam er voor Wenen wellicht ook op aan niet alle elites en overheidsfunctionarissen van meet af aan tegen zich in het harnas te jagen en om het voortbestaan van het bewind te garanderen. Dit blijkt ook uit de casus van het betwiste presidentschap van de Raad van Vlaanderen. Hoewel Sersanders op meer steun kon rekenen om zijn aanspraken kracht bij te zetten, probeerde men ook voor de Vooght een nieuwe betrekking te voorzien. Dat dit niet uitzonderlijk was, blijkt uit een gelijkaardig verhaal dat zich liet optekenen tijdens en na de Oostenrijkse Successieoorlog, waarin de Zuidelijke Nederlanden tijdelijk door Frankrijk geannexeerd werden (1744-1748). In totaal werden in deze korte bezettingsperiode zes gewestelijke raadsheren door Frankrijk benoemd. Bij deze aanstellingen werd telkens de in de Nederlanden gangbare procedure gevolgd, wat ook een argument was in het debat over de Anjouaanse benoemingen. Niettemin annuleerde Maria Theresia deze rechtshandelingen formeel. In de praktijk echter werden de ‘Franse raadsheren’ kort na de oorlog herbenoemd.⁸⁵ Ook na de verwarring te weeggebracht door de Oostenrijkse Successieoorlog opteerde men dus voor een pragmatische eerder dan voor een principiële houding.

Het vraagstuk van de Anjouaanse benoemingen raakte uiteindelijk definitief opgelost door de vrede tussen de erfvijanden Filips v en Karel vi in 1725. Artikel 9 van het vredesverdrag van Wenen impliceerde onder andere een volledige bevestiging van de tijdens de oorlog door beide partijen verleende ambten. Vooral in Spanje zou deze bepaling nog jarenlang leiden tot juridische geschillen en praktische problemen.⁸⁶ Voor de Nederlanden had dit amper nog gevolgen, de zaak van de Anjouaanse benoemingen was er toen al enkele jaren van de baan.

Summary

This article explores how the new Austrian regime in the Southern Low Countries dealt with the functionaries appointed by Philip V of Spain. Emperor Charles VI nullified these so-called ‘Angevin’ appointments because he considered the reign of Philip v (or Philip of Anjou) in Spain and the Southern Netherlands illegitimate. Nonetheless, this annulment faced serious opposition in Southern Dutch judicial and administrative circles who feared that the entire judicial apparatus would become paralyzed. Under this pressure, Charles gradually adopted a more pragmatic attitude, recognizing the vulnerability of his reign

⁸⁵ J. Lefèvre, ‘Les nominations faites dans la magistrature pendant l’occupation française, 1746-1747’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1934, 697-711.

⁸⁶ V. León Sanz, ‘Acuerdos de la paz de Viena de 1725 sobre los exiliados de la Guerra de Sucesion’, *Pedralbes. Revista d’història moderna*, 1992, 293-312.

and the limits of his authority in these newly acquired provinces. The annulment and later restitution of these appointments, as well as the debate about the legitimacy of a predecessor, can thus be seen as a striking example of how early modern monarchs had to take into account the local administrative elites and existing structures in the different parts of their lands.

Keywords

War of the Spanish Succession, Angevin Regime, Austrian Netherlands, legitimacy of monarchs, administrative elites

GERECHTELIJKE HERVORMINGEN IN PRUISISCH GELRE, 1746-1787

Vooraf

De rechtsgeschiedenis van de huidige Nederlandse provincie Limburg wijkt tot ver in de negentiende eeuw af van die van andere Nederlandse provinciën. In de periode 1830-1839 was Limburg, met uitzondering van de stad Maastricht en het dorp Sint-Pieter, een deel van België. Dit had onder meer tot gevolg dat de Nederlandse Wet op de Rechterlijke Organisatie, het Burgerlijk Wetboek van 1838 en het Wetboek van Strafvordering van 1838 er pas in 1842 werden ingevoerd. Bovendien was Limburg in de periode 1839-1867 als hertogdom lid van de Duitse Bond, met alle juridische complicaties van dien.¹

Onder het Ancien Régime gold *mutatis mutandis* hetzelfde. In de zeventiende en achttiende eeuw waren grote delen van de huidige provincie Limburg onderdeel van de Zuidelijke Nederlanden onder Spaans en nadien Oostenrijks bestuur (Overkwartier van Gelre, Landen van Overmaze). Andere delen maakten integraal deel uit van het Heilige Roomse Rijk (de hertogdommen Gulik en Kleef, alsmede het prinsbisdom Luik strekten zich tot over het grondgebied van de huidige provincie Limburg uit; daarnaast bevonden zich binnen de huidige provinciegrenzen een aantal zelfstandige vrije rijksheerlijkheden). Vanaf 1632 kregen de Staten-Generaal vaste voet aan de grond in de tweeherige stad Maastricht² en in de slechts gedeeltelijk met de huidige Nederlandse provincie Limburg samenvallende Landen van Overmaze,³ die, anders dan Maastricht, als generaliteitsland werden bestuurd. In 1713/1715 werd de territoriale indeling opnieuw aanzienlijk gewijzigd, doordat bij de Vrede van Utrecht en het Barrièretractaat van Antwerpen delen van Spaans Gelre werden toegewezen aan Pruisen (Pruisisch Gelre) en aan de Republiek der Verenigde Nederlanden (Staats Opper-Gelre), alvorens het restant in 1716 werd overgedragen aan de Zuidelijke Nederlanden onder Oostenrijks bestuur.⁴

¹ A.M.J.A. Berkvens, 'Staatkundige geschiedenis van 'Limburg' 1794-1867', in: *Ars aequi: juridisch studentenblad*, 2008, 886-894.

² Als medeheer van Maastricht maakten de Staten-Generaal tevens aanspraak op de soevereiniteit over het graafschap van de Vroenhof, alsmede de zogeheten Redemptiedorpen en de Banken van St.-Servaas, die ten dele links en ten dele rechts van de Maas waren gelegen.

³ De Landen van Overmaze werden in 1661 bij het Partagetractaat tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en Spanje verdeeld. In deze verdeling werden in 1785 bij het Verdrag van Fontainebleau nog enkele kleine veranderingen aangebracht.

⁴ A.M.J.A. Berkvens, 'De politiek institutionele ontwikkeling in Limburg 1543-1795', in: W. Hupperetz, B. Olde Meierink en R. Romme (ed.), *Kastelen in Limburg*, Utrecht, 2005, 24-35.

Pruisisch Gelre 1713-1795⁵.

⁵ Irmgard Hantsche, *Atlas zur Geschichte des Niederrheins*, Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie, dl. 4, Bottrop/Essen, 2000⁴, 95

Deze territoriale verbrokkeling verklaart waarom men bij de bestudering van de Limburgse rechtsgeschiedenis vaak aanknopingspunten dient te zoeken in de rechtsgeschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden of de Duitse rechtsgeschiedenis. Het is daardoor mogelijk centrale thema's uit de Europese rechtsgeschiedenis, zoals de achttiende-eeuwse codificatiebeweging, binnen de sfeer van het oud-vaderlandse recht aan de orde te stellen. In deze bijdrage staat de invloed van de gerechtelijke hervormingen van Frederik II van Pruisen, uitmondend in de afkondiging van het *Allgemeine Gesetzbuch* (1791) en het *Allgemeine Landrecht* (1794), op de rechtspraak in Noord-Limburg in de achttiende eeuw centraal.

1 Inleiding

Vanaf het begin van de regering van Frederik Willem I van Pruisen (1713-1740) tot aan het einde van de achttiende eeuw was gerechtelijke hervorming in de Pruisische provincies een belangrijk onderwerp op de politieke agenda van hem en zijn opvolgers Frederik II (1740-1786) en Frederik Willem II (1786-1797). De *Allgemeine Ordnung die Verbesserung des Justizwesens betreffend*⁶ (1713) kan worden beschouwd als het beginpunt van de achttiende-eeuwse Pruisische wetgeving betreffende de verbetering van het burgerlijk procesrecht, die culmineerde in het *Corpus iuris Fridericianum* (1781) en de *Allgemeine Gerichtsordnung für den preußischen Staaten* (1793).⁷

De complexe organisatie van de Pruisische staten maakte het zeer ingewikkeld om tegelijkertijd uniforme wetgeving betreffende het burgerlijk procesrecht te introduceren in alle provincies. De Pruisische koningen trachtten dit doel te bereiken door een proces van harmonisatie van wetgeving. Het ging er daarbij om gebreken in de rechtspleging op lokaal en regionaal niveau aan te pakken door een nieuw evenwicht te creëren tussen het lokale gewoonterecht en de fundamentele beginselen van burgerlijk procesrecht.

Dit doel werd voor Pruisisch Gelre uiteindelijk omstreeks 1786 bereikt met de invoering van twee belangrijke reglementen, het *Reglement wegens de inrigting van het Justitie-weezen bij de ondergerichten ... in het hertogdom Gelder* van 21 juni 1786 en het *Reglement wegens de nieuwe inrichting des gerichtshandels of maniere van procederen bij den souverainen hove van justitie ... in het hertogdom Gelre* van 30 juli 1786.⁸ In de preambule van het reglement voor de ondergerichten verklaarde Frederik II uitdrukkelijk dat het zijn oogmerk was de gebreken in de administratie van de justitie te repareren, door een evenwicht te zoeken tussen het gewoonterecht en de fundamentele beginselen van burgerlijk procesrecht. In de preambule van het

6 Zie Chr.O. Mylius (ed.), *Corpus Constitutionum Marchicarum*, Berlin [1737]-1755, dl. 2, 517, nr.131, 21 juni 1713; deze verordening werd niet ingevoerd in Pruisisch Gelre, zie: *Acta Borussica, Die Behördenorganisation und die allgemeinen Staatsverwaltung Preußens*, Berlin, 1894-1982, dl. 2, 327-333, rescript van 5 maart 1716.

7 H. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Karlsruhe, 1966, dl. 2, 466-468.

8 De verordeningen die in dit artikel worden geciteerd zijn – tenzij anders aangegeven – in facsimile te raadplegen via de website <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp> (zoeken op datum of trefwoord). Beide verordeningen werden pas op 1 maart 1787 in Pruisisch Gelre afgekondigd.

reglement voor het Justiz-Collegium drukte hij de wens uit de stijl van procederen van dit college in overeenstemming te brengen met het nieuwe procesrecht van het *Corpus Iuris Fridericianum*.⁹

Op welke wijze zijn de Pruisische koningen erin geslaagd de stijl van procederen in Pruisisch Gelre te hervormen?

Bezien we eerst de uitgangssituatie in 1714. Bij de Vrede van Utrecht (1713) verwierf Frederik Willem I van Pruisen een deel van Spaans Gelre. Krachtens artikel 7 van het verdrag van 2 april 1713 diende hij de fundamentele wetten van het oude hertogdom te handhaven. Dientengevolge richtte hij in januari 1714 een Soeverein Hof of Justiz-Collegium op te Geldern, dat zich bij de rechtspraak diende te richten naar de Gelderse Land- en Stadsrechten van 1619 (GLS).¹⁰ Het Justiz-Collegium bestond uit de kanselier, vier raadsheren en een procureur-generaal/advocaat-generaal oftewel momboir. De rechterlijke competentie van het Justiz-Collegium was afgeleid van de kanselarij-instructie van 1609 van de Soevereine Raad te Roermond, die als moederhof van het Justiz-Collegium te Geldern kan worden beschouwd. Dit betekende dat het Justiz-Collegium in burgerlijke zaken fungeerde als rechter in eerste aanleg in geprivilegieerde zaken¹¹ en als rechter in tweede instantie bevoegd was voor de herziening van vonnissen van de stedelijke en plattelandsschepenenbanken in zijn ressort. Als soeverein hof maakte het Justiz-Collegium bovendien aanspraak op het recht van grote revisie, dit is herziening van zijn eigen vonnissen in hoogste instantie.

Civiele procedures in Pruisisch Gelre werden aan het begin van de achttiende eeuw derhalve geregeerd door de regels zoals vervat in de Gelderse Land- en Stadsrechten, boek v, aangevuld met een aantal 'heilzame' reglementen die tijdens de regering van Karel II (1665-1700) tot stand waren gekomen.¹² De kwaliteit van deze regels en richtlijnen werd in Berlijn aanvankelijk zodanig hoog geschat, dat invoering van de *Allgemeine Ordnung die Verbesserung des Justizwesens betreffend* van 1713 in Pruisisch Gelre aanvankelijk niet noodzakelijk werd geacht.

Ook de gerechtelijke hervormingen van Samuel von Cocceji,¹³ uitmondend in de invoer-

9 W. Schubert (ed.), *Corpus Iuris Fridericianum, Erstes Buch, Von der Prozess-Ordnung*, Goldbach, 2003, (oorspronkelijk: Berlijn, Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, 1781).

10 Deze costume werd in 1619 door de Aartshertogen Albrecht en Isabella gehomologeerd. Gedrukte edities verschenen in 1620 (Johan Hompesch, Roermond), 1665 (Gaspar du Pree, Roermond), 1679 (Johan Friderich Hagen, Arnhem), 1740 (Henricus Korsten, Venlo) en 1783 (De weduwe Hubertus Bontamps, Venlo). Een verkorte editie verscheen in R. Maurenbrecher (ed.), *Die Rheinpreussische Landrechte*, Bonn, 1831, dl. 2, 467-924; voor een moderne heruitgave, zie A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (eds.), *Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620*, Werken Stichting OVR, dl. 25, Arnhem, 1990.

11 Op grond van het Instantiereglement van 1752 werden rechtsvorderingen waarbij edelen, koninklijke beambten, raadsheren van het Justiz-Collegium, dan wel schout, schepenen of secretarissen van de subalterne rechtbanken betrokken waren tot de geprivilegieerde zaken gerekend. Zie: <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp>.

12 Reglement ... voor d'advocaeten ende procureurs op't stuck van instrueren ende furneren der processen (8 januari 1674); reglement ter zake van een goede administratie van de justitie (13 juli 1679); reglement ter zake van de administratie der justitie in Gelderland (30 september 1683).

13 Samuel von Cocceji (1679-1755) werd na zijn succesvolle hervorming van de justitie in Oost-Pruisen en de modernisering van het Pruisische Landrecht van 1685 (1721-1724) door Frederik Willem I van Pruisen in 1738 belast met de hervorming van de justitie in alle Pruisische provincies. Nadat deze hervorming in 1739 werd afgebroken, werd hij later door Frederik II opnieuw daarmee belast. In 1747 bracht hij een reorganisatie van de justitie in Pommeren tot stand. Deze werd gevolgd door gelijkaardige reorganisaties in Berlijn en de Mark Brandenburg, in Halberstadt en Maagdenburg, in Silezië, in Oost-Pruisen

Reglement voor advocaten en procureurs bij de Soevereine Raad te Roermond (8 januari 1674).

ring van de *Codex Fridericianus* van 1747/48, hadden geen rechtstreekse gevolgen voor Pruisisch Gelre. De Staten van Pruisisch Gelre betoogden op succesvolle wijze dat de introductie van de nieuwe codex zich niet verdroeg met het Verdrag van Utrecht en de oude constitutie van het hertogdom. Blijkens de preambule van het *Instantiereglement* van 1752 zag de koning af van zijn pogingen om de *Codex Fridericianus* in te voeren, wegens incompatibiliteit met het gewestelijke gewoonterecht en vanwege het gebrek aan Duitssprekende advocaten

en in de territoria 'jenseits der Weser'. Na de reorganisatie van de justitie concentreerde Von Cocceji zich op de herziening van het procesrecht. Deze kreeg gestalte in het *Projekt des Codicis Frid. Marchici*, Berlijn 1747-48. Daarna richtte hij zich op een onvoltooid gebleven codificatie van het materiële recht, zie E. Döhring, 'Cocceji, Samuel Freiherr von (seit 1749)', in: *Neue Deutsche Biographie*, dl. 3 (1957), 301-302.

in het hertogdom. De Gelderse Land- en Stadsrechten zouden, zoals in het verleden, ook in de toekomst dienen ‘pro lege et norma’.¹⁴

Voortbordurend op deze ervaring heeft de Pruisische regering in 1781 geen poging gewaagd om Von Carmer’s¹⁵ *Corpus Iuris Fridericianum* rechtstreeks in te voeren in Pruisisch Gelre, maar heeft men slechts gepoogd het Gelders Overkwartierlijke procesrecht te harmoniseren volgens de beginselen van het *Corpus Iuris Fridericianum*.

Hoe was de civiele procedure in Pruisisch Gelre ingericht op basis van de reglementen van de Soevereine Raad te Roermond uit de periode van Karel II? Welke verbeteringen werden gerealiseerd door middel van het Instantiereglement van 1752? Welke aanpassingen werden gerealiseerd door middel van de reglementen vanaf omstreeks 1780?

2 Spaans Gelders burgerlijk procesrecht in de zeventiende eeuw

Het Spaans-Gelders burgerlijk procesrecht, dat in 1714 werd geadopteerd door het Justiz-Collegium te Geldern, kan worden gekwalificeerd als een mengeling van gewonterecht en romano-canoniek procesrecht. Het GLS kent vijf manieren van procederen, te weten de ordinaris procedure, de summiere procedure (onvertogen recht of gastrecht), de arrest-procedure (commer oft arrest), panding en het voogdgeding.¹⁶

De ordinaris procedure was de meest gebruikelijk vorm. Het betreft een rolprocedure, die werd ingeleid met een dagvaarding. Volgens het reglement voor advocaten en procureurs betreffende de instructie en het fourneren van processen van 8 januari 1674 kon de ordinaris procedure niet alleen de vorm aannemen van een rolprocedure. Zij kon ook worden gevoerd als een communicatoire procedure of als een procedure ten overstaan van commissarissen. De communicatoire procedure was een schriftelijke procedure, die bij wijze van gunst kon worden toegestaan aan aanzienlijke procespartijen. De commissoriale procedure was voorbehouden in het geval van zaken die zich niet leenden voor openbare behandeling.

GLS, boek V beschrijft in hoofdzaak de civiele procedure in eerste instantie voor de lokale schepensbanken.¹⁷ Dit boek bevat een gedetailleerde beschrijving van de dagvaardings- en verstekprocedure (tit. 7), de verplichtingen van advocaten en procureurs (tit. 8), de rechten en plichten van aanlegger (tit. 9) en verweerder (tit. 10), de mogelijkheid van repliek, dupliek,

¹⁴ Instantiereglement (21 december 1752).

¹⁵ Johann Heinrich Casimir von Carmer (1720-1801) voerde als minister van Justitie in Silezië op succesvolle wijze een hervorming van de rechtspleging door. Hij werd in 1779 door Frederik II in plaats van Karl Joseph Maximilian von Fürst und Kupferberg tot grootkanselier benoemd en belast met de reorganisatie van de rechtspleging in alle Pruisische provinciën. Onder zijn leiding werd in 1781 een hervorming van het procesrecht gerealiseerd (*Corpus Iuris Fridericianum, erstes Buch*). Vervolgens werd een codificatie van het materiële recht tot stand gebracht, het *Allgemeine Gesetzbuch* van 1791, dat in 1794 in aangepaste vorm als *Allgemeines Landrecht* werd afgekondigd. Zie E. Döhring, ‘Carmer, Johann Heinrich Casimir von’, in: *Neue Deutsche Biographie*, dl. 3 (1957), 150.

¹⁶ GLS, blz. 281.

¹⁷ Of de invoering van het GLS in 1620 tevens een vernieuwing betekende van de wijze van procederen van de schepensbanken is een nog niet onderzochte vraag.

tripliek en quadrupliek (tit. 11), de bewijsprocedure met getuigenverhoor, schriftelijk bewijs en eed (tit. 12-14), reprochen en salvatiën (tit. 15), sluiting in recht, vonnis, raadpleging van deskundigen, uitspraak, eventuele herziening (tit. 16) en tenuitvoerlegging (tit. 17).

Het merendeel van deze regels gold zowel voor de lokale schepenbanken als voor de Soevereine Raad. Daarnaast bestonden er speciale regels, die enkel golden voor de Soevereine Raad. Anders dan zijn tegenhangers in de Zuidelijke Nederlanden, zoals de Grote Raad van Mechelen, de Raad van Brabant te Brussel of de Raad van Vlaanderen te Gent, beschikte de Soevereine Raad te Roermond niet over een eigen omvattende stijl van procederen. Onderwerpen zoals de herziening van vonnissen van de Soevereine Raad (grote revisie), het verlenen van relief, voorschriften voor advocaten en procureurs – zaken die elders deel uitmaakten van de stijl van procederen – waren in Spaans Gelre onderwerp van aparte verordeningen.

Dit systeem van zeventiende-eeuws burgerlijk procesrecht bleef in Pruisisch Gelre in hoofdzaak ongewijzigd van kracht tot en met de gerechtelijke hervormingen van Samuel von Cocceji in 1746, resulterend in diens pogingen tot invoering van de *Codex Fridericianus* in 1748.

3 De *Codex Fridericianus* en het Instantiereglement van 1752 voor Pruisisch Gelre

In 1746 gaf Frederik II, nadat hij was geïnformeerd over problemen bij het Hofgericht in Cöslin in de Baltische provincie Pommeren, die grotendeels het gevolg waren van inmeniging van bestuursorganen in de rechtspraak door middel van kabinetsorders, aan zijn minister van justitie Samuel von Cocceji opdracht tot hervorming van de rechtspleging.¹⁸ Von Cocceji nam de uitvoering van deze taak met voortvarendheid ter hand en kwam in juli 1747 met het ontwerp van de *Codex Fridericianus Pommeranicus*, in april 1748 gevolgd door de *Codex Fridericianus Marchicus*, die bestemd was voor algemene invoering in de Pruisische landen.¹⁹ Ten aanzien van het burgerlijk procesrecht bepaalden deze ontwerpen dat processen in beginsel mondeling moesten worden gevoerd. Tevens was voorzien in een procesgang in drie instanties, die binnen de termijn van één jaar doorlopen dienden te zijn. Om dit mogelijk te maken, werd het gebruik van procedurele verdragingsmiddelen verboden.

De *Codex Fridericianus* voorzag in de oprichting van een *Oberappellationsgericht* te Berlijn, alsmede in de afschaffing van overbodige tusseninstanties zoals het eveneens in Berlijn gevestigde *Kammergericht*. Tevens voorzag de code in toelatingsexamens voor rechters, voorafgaand aan hun benoeming, en ontslag van bij visitatie incompetent bevonden rechters.

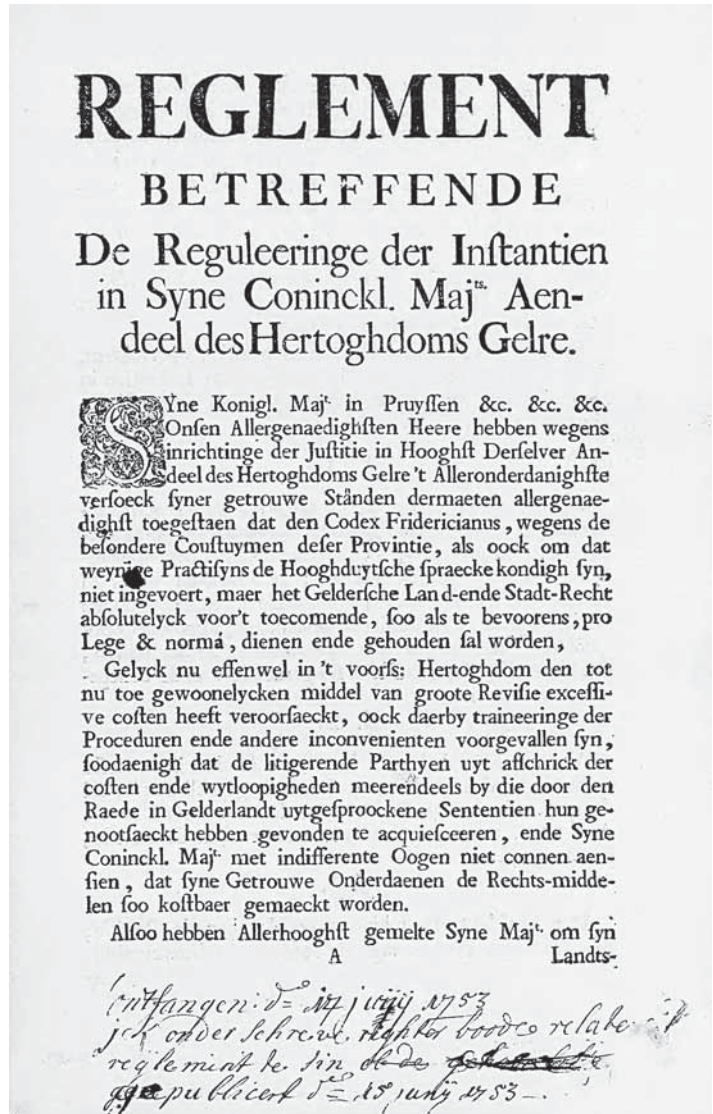
Ten einde de inmeniging van de administratie in de rechtspraak uit te sluiten, werd in 1749 een afzonderlijk reglement afgekondigd, het zogenaamde *Ressortreglement*.²⁰

¹⁸ A. Stölzel, *Brandenburg-Preußens Rechtsverwaltung und Rechtsverfassung*, Berlijn, 1888 (Reprint Vaduz 1989), dl. 2, 175.

¹⁹ Stölzel, *Brandenburg-Preußens Rechtsverwaltung*, dl. 2, 197.

²⁰ *Reglement, was für Justitz-sachen denen Krieges und Domainen-Cammern verbleiben und welche vor die Justitz-Collegia oder Regierungen gehören* (Berlijn, 19 juni 1749).

Instantiereglement (21 december
1752).

De introductie van de *Codex Fridericianus* en van het *Ressortreglement* stuitte in Pruisisch Gelre op hardnekkig verzet van de Staten, die met steun van het Justiz-Collegium te Geldern betoogden dat hoger beroep op het *Oberappellationsgericht* te Berlijn in strijd was met het Verdrag van Utrecht uit 1713. Dit verdrag bepaalde immers dat de Pruisische koning het Gelderse *ius de non evocando* als onderdeel van de fundamentele wetten diende te respecteren. Ten aanzien van de *Codex Fridericianus* betoogde men dat invoering daarvan evenzeer in strijd was met de gewestelijke privileges, waarvan de bescherming zich uitstreckte tot de Gelderse Land- en Stadsrechten, waarin de vorst dus niet eenzijdig verandering mocht brengen.

Als resultaat van de daarop volgende onderhandelingen werd een compromis bereikt. Het *Ressortreglement* van 1749 werd herroepen voor Pruisisch Gelre. Daarnaast zag Frederik II af van zijn voornemen de *Codex Fridericianus* in te voeren in de provincie. Ten slotte werd op 21 december 1752 een speciale verordening voor Pruisisch Gelre afgekondigd, het *Reglement betreffende de Reguleeringe der Instantiën in Sijne Majesteits aendeel des Hertogdoms Gelre*, ook wel aangeduid als *Instantiereglement*.

In hoofdzaak beoogde men met de invoering van het *Instantiereglement* het principe van de rechtspleging in drie instanties te verzoenen met de beperkingen van het Gelderse *ius de non evocando*. De oplossing werd gevonden door de vonnissen van het Justiz-Collegium niet te onderwerpen aan hoger beroep op het Oberappellationsgericht te Berlijn, maar in plaats daarvan het instrument van Grote Revisie te behouden. Dit hield in dat vonnissen van het Justiz-Collegium herzien konden worden door een kamer bestaande uit drie raadsheren van hetzelfde Justiz-Collegium die niet betrokken waren geweest bij het vonnis *a quo*, aangevuld met vier raadsheren van het Hofgerecht te Kleve, die zich naar Geldern dienden te begeven, om als revisiecommissarissen *ex iisdem actis* de zaak opnieuw te beoordelen. Daarna stond nog de mogelijkheid open van *recursus ad principem*. Laatstgenoemde constructie werd niet in strijd geacht met het *ius de non evocando*, aangezien het niet de strekking van het *ius de non evocando* zou kunnen zijn om de justitiabelen te verhinderen zich rechtstreeks tot de koning te wenden.

Ter vermijding van lichtvaardig procederen werd voor het instellen van Grote Revisie een hoge financiële barrière opgeworpen. Bovendien werd bepaald dat in geval van lichtvaardige revisie de advocaat beboet kon worden. In het ergste geval riskeerde hij zelfs vestingstraf, dat wil zeggen dwangarbeid bij de aanleg van fortificatiën te Wesel. *Mutatis mutandis* golden dezelfde regels voor herziening van de vonnissen van de subalterne banken.

Werd aldus de procesrechtelijke uitzonderingspositie van Pruisisch Gelre voor wat betreft de appelgang bestendigd, aan de andere kant werden door middel van het *Instantiereglement* een aantal hervormingsmaatregelen doorgevoerd. Deze waren ingegeven door de geconstateerde misbruiken, die aanleiding hadden gegeven tot de algemene hervormingen, die door Samuel von Cocceji waren voorbereid. Deze maatregelen hadden met name betrekking op de te volgen procedure bij de totstandkoming van het vonnis. De rapporterende rechters dienden het procesdossier grondig te onderzoeken en in hun samenvatting een heldere uiteenzetting te geven van de *species facti*, de *historia processus*, *rationes dubitandi* en *rationes decidendi*, alvorens een concept-vonnis te formuleren. De kanselier diende er zorg voor te dragen dat de raadsheren vrijelijk over de casus van gedachten konden wisselen. Het vonnis diende gemotiveerd te zijn en ruimte te laten voor eventuele 'dissenting options'.

Een belangrijk oogmerk van het *Instantiereglement* was kostenbesparing. Dit diende te worden gerealiseerd door te verbieden dat de rapporteur het complete procesdossier voorlas aan zijn mederaadsheren en door de vergoeding voor het voorlezen van het vonnis ter terechtzitting te maximeren op zestien daalders.

Voor het overige bleef het burgerlijk procesrecht, zoals vervat in de Gelderse Land- en Stadrechten en daarop gevolgde ordonnanties, ongewijzigd, totdat in 1776 een nieuw al-

gemeen reglement terzake van de verkorting van de procedure in de Pruisische Landen werd afgekondigd.²¹

4 Visitatie van de subalterne gerechten en het reglement voor de lage banken in Pruisisch Gelre van 1779

De effecten van de hervormingen van Samuel von Cocceji waren omstreeks 1775 uitgewerkt. Blijkens de preambule van het reglement op de verkorting van procedures van 15 januari 1776 had de introductie van de *Codex Iuris Fridericianus* aanvankelijk heilzame effecten gehad, maar waren deze in de loop der tijd afgenomen. Frederik II achtte het daarom wenselijk een aantal nieuwe beginselen van procesrecht, alsmede maatregelen ter versnelling van de afdoening van processen, te introduceren. Deze maatregelen zouden moeten worden toegepast door alle gerechtshoven, het Justiz-Collegium te Geldern daaronder begrepen, ongeacht het feit dat de *Codex Fridericianus* in Pruisisch Gelre nimmer was ingevoerd.

Door middel van de verordening van 15 januari 1776 werd het *Eventualmaxime* geïntroduceerd in het burgerlijk procesrecht van de Pruisische landen. Dit hield in dat de aanlegger van een proces tegelijkertijd met het indienen van zijn eis alle relevante documenten, waarvan hij gebruik zou willen maken, diende toe te voegen. In een later stadium nieuwe documenten toevoegen was niet toegestaan. Indien en voor zover aanlegger niet beschikte over relevante documenten, maar deze in bezit waren van verweerder, kon hij verzoeken dat verweerder de beoogde documenten ter beschikking zou stellen. Voortaan diende in procedures zoveel mogelijk mondeling te worden gepleit. Advocaten dienden in de marge van hun pleitnota's de belangrijkste argumenten te markeren. Alleen zeer gecompliceerde zaken zouden schriftelijk worden behandeld. Los van dit alles, werd aan advocaten voorgehouden dat zij de waarheidsvinding dienden te bevorderen en dat zij zich moesten onthouden van nodeloze haarkloverijen. Hun salaris diende door de rechters te worden begroot, naar rato van hun inzet voor een spoedige afdoening van de procedure.

Uiteraard dienden deze nieuwe voorschriften ook te worden vertaald naar de situatie in Pruisisch Gelre. Het Justiz-Collegium gaf aan deze verplichting gevolg, door uitvaardiging van een nieuw reglement voor de subalterne schepenbanken van zijn ressort de dato 30 september 1776. Deze verordening werd op 4 augustus 1777 gevolgd door een nadere verordening, die de schepenen aanspoorde om civiele procedures zo snel mogelijk af te ronden. Nalatige schepenen konden worden gestraft met dwangarbeid ten behoeve van de aanleg van vestingwerken. Bovendien werd een nieuw reglement op de proceskosten in het vooruitzicht gesteld.

De getroffen maatregelen bleken niet voldoende. Naar aanleiding van de bevindingen van de visitatie van de rechtspraak in Pruisisch Gelre,²² publiceerde het Justiz-Collegium op 4 de-

21 *Neue Verordnung um die Prozesse zu verkürzen*, Berlijn 15 januari 1776.

22 In mei 1779 gaf grootkanselier Fürst von Kupferberg opdracht voor een *Haupt-Justizvisitation jenseits der Weser*. Op 8 juni

cember 1779 een omvangrijk nieuw reglement voor de subalterne banken, ten einde de geconstateerde misstanden te corrigeren. Dit reglement kan worden gezien als een compromis tussen het zeventiende-eeuwse statutaire recht en de algemene beginselen van de ordonnantie van 1776. Blijkens de preambule was de nieuwe ordonnantie gericht op verkorting van de procesduur en reductie van de proceskosten. Het Justiz-Collegium trachtte deze doelen te bereiken door een strikte toepassing van de statutaire regels van boek v van de Gelderse Land- en Stadsrechten, in combinatie met de voorschriften van de ordonnantie van 1776.

Volgens de artikelen 1 en 2 van de ordonnantie van 1779 diende men, zoals ook reeds door het GLS voorgeschreven, in bagatelzaken mondeling te procederen.²³ Men voegde daaraan in de artikelen 4 tot en met 7 echter de, aan de ordonnantie van 1776 ontleende, verplichting toe om alle benodigde documenten onmiddellijk over te leggen en introduceerde aldus het *Eventualmaxime*. In de volgende artikelen trachtte het Justiz-Collegium een einde te maken aan misbruik van de instructie van procedures ten verbale. Deze mondelinge procedure was oorspronkelijk ingevoerd ten einde de procesduur te verkorten. Advocaten hadden de procedure echter omgebogen tot een bron van vertraging, door schriftelijke kopieën te vragen van het gedicteerde ter rolle; een praktijk die thans werd verboden (art. 8-11). In de daaropvolgende artikelen trachtten kanselier en raden vertraging in communicatoire procedures tegen te gaan door het invoeren van peremptoire termijnen en te bepalen dat de schepenen ambtshalve verstek dienden te verlenen in geval die termijnen werden overschreden, zonder dat de advocaat van wederpartij een daartoe strekkend verzoek zou hoeven indienen (art. 12 en 13). In de artikelen 15 tot en met 24 gaf het Justiz-Collegium nieuwe regels voor de bewijsprocedure. Men vulde daartoe de regels van het GLS aan met de bepaling dat ambtshalve verstek zou worden verleend in alle gevallen waarin peremptoire termijnen werden overschreden. Tevens gaf men strikte richtlijnen aan de schepenen over het formuleren van de bewijslast. Ten einde te voorkomen dat de rapportfase tot nodeloze vertraging zou kunnen leiden, werden ook hier strikte aanwijzingen gegeven. Onder meer dienden de schepenen hun beraadslagingen onafgebroken voort te zetten totdat overeenstemming over het vonnis was bereikt. Aan de formulering van het vonnis werden bovendien strikte eisen gesteld, ten einde te voorkomen dat vage formuleringen, zoals een 'veroordeling overeenkomstig de gerechtvaardigde eis van aanlegger' aanleiding zouden kunnen geven tot het instellen van hoger beroep (art. 25 en 26). In artikel 34 beval het Justiz-Collegium de minnelijke schikking aan als het beste middel om langdurige processen te vermijden. Men verplichtte de schepenen daarom een *tentamen concordiae* te ondernemen alvorens partijen toe te staan een procedure aan te spannen.

1779 werd Johann Koenen, geheim raadsheer bij het Berlijnse Obertribunal, met deze visitatie belast. Hij rapporteerde over zijn bevindingen op 26 augustus 1779 (*Acta Borussiae*, dl.16, 526).

23 GLS 310 §3 en GLS 311 §9.

5 Het *Corpus Iuris Fridericianum* van 1781 en de reglementen voor de subalterne schepenbanken en voor het Justiz-Collegium van 1786.

De reglementen van 1776 en 1779 blijken de opmaat te hebben gevormd voor verdergaande hervormingen van het burgerlijk procesrecht in de jaren tachtig van de achttiende eeuw.

De achtergrond van deze verdergaande hervormingen dient te worden gezocht in de beoemde kabinetsorder van 14 april 1780.²⁴ In dit aan de grootkanselier Von Carmer gericht bevel, formuleerde Frederik II een drievoudig plan van aanpak voor de door hem noodzakelijk geachte justitiële hervormingen:

- Ten eerste gaf hij opdracht de kwaliteit van de rechtspraak te verbeteren door nieuw te benoemen rechters te onderwerpen aan een toelatingsexamen en door middel van visitaties toezicht te houden op de kwaliteit van hun werkzaamheden nadien.
- Ten tweede gaf hij opdracht tot algehele herziening van het procesrecht ten einde de procesduur te verkorten en de proceskosten te verlagen.
- Ten slotte gaf hij opdracht tot het ontwerpen van een algemeen subsidiair burgerlijk wetboek, ten einde door middel van heldere wetgeving het aantal processen te verminderen.

Deze aanpak was niet nieuw. De wortels ervan lagen in de ideeën van Von Cocceji en de onvoltooid gebleven hervormingen van 1746. Wat nieuw was, was de snelheid waarmee de drie delen van het plan werden gerealiseerd door de energieke Von Carmer. Allereerst inspecteerde hij persoonlijk in 1781 gerechten in Silezië en in Pruisen, en in 1782 in Westfalen en in de Mark Brandenburg. In april 1781 kwam het eerste boek gereed van het *Corpus Iuris Fridericianum*, met daarin de *Prozeßordnung*.²⁵ En in mei van hetzelfde jaar werd een commissie in het leven geroepen onder leiding van Carl Gottlieb Svarez,²⁶ die zich onledig zou houden met het ontwerpen van de volgende boeken van het *Corpus Iuris Fridericianum*, omvattende het *Allgemeine Gesetzbuch*, dat hoewel voltooid in 1791, pas in juni 1794 werd gepubliceerd als het *Allgemeine Landrecht*.²⁷

In de *Prozeßordnung* probeerde Von Carmer verkorting van de civiele procedure te bewerkstelligen door de introductie van het *Inquisitionsmaxime*, dat hij beschouwde als panacee voor alle procesrechtelijke problemen. Daarnaast besloot hij tot afschaffing van de advocatuur, aangezien hij advocaten als de oorzaak beschouwde van veel overbodige proceshandelingen. In de inleiding van de *Prozeßordnung* zette hij de werking van het *Inquisitionsmaxime* uiteen. Hij stelde zich op het standpunt dat ook in civiele procedures de rechter niet lijdelijk dient te zijn, maar ambtshalve de waarheid der feiten dient vast te stellen, onder anderen door de procespartijen persoonlijk te verhoren. Dankzij de actieve rol van de

²⁴ *Corpus Iuris Fridericianum. Erstes Buch. Von der Prozeß-Ordnung*, Berlin 1781, p. iii-xiv.

²⁵ De *Prozeßordnung* werd gepubliceerd bij patent van 26 april 1781 (S. von Cocceji e.a. (eds.), *Novum Corpus Constitutionum Prussio-Brandenburgensium praecipue Marchicarum*, Berlijn, 1752-1822, dl. 7, 249).

²⁶ Carl Gottlieb Svarez (1746-1798), assistent van Von Carmer, auteur van het *Allgemeine Landrecht*, zie: A. Erler, E. Kaufmann (eds.), *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, Berlijn, 1971-1998, dl. 4, kol. 97-100 (H. Thieme).

²⁷ Stölzel, *Brandenburg-Preußens Rechtsverwaltung*, 2, p. 293; m.b.t. het *Allgemeine Landrecht*, zie o.a. A. Erler, E. Kaufmann (eds.), *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, dl. 1, kol. 99-108 (H. Thieme).

rechter werd de rol van advocaten overbodig. De *Prozeßordnung* voorzag dan ook in de afschaffing van de advocatuur. In hun plaats kwamen juridische assistenten (*Assistent-Räthe*), met als taak procespartijen objectief te adviseren en erop toe te zien dat partijen door de rechter gelijk werden behandeld.²⁸ Zij werden uit publieke middelen bekostigd, opdat zij – anders dan advocaten – geen belang zouden hebben bij het rekken van procedures. De civiele procedure werd aldus van privaat proces tot publiek proces onder staatstoezicht (*Staatsprozeß*).

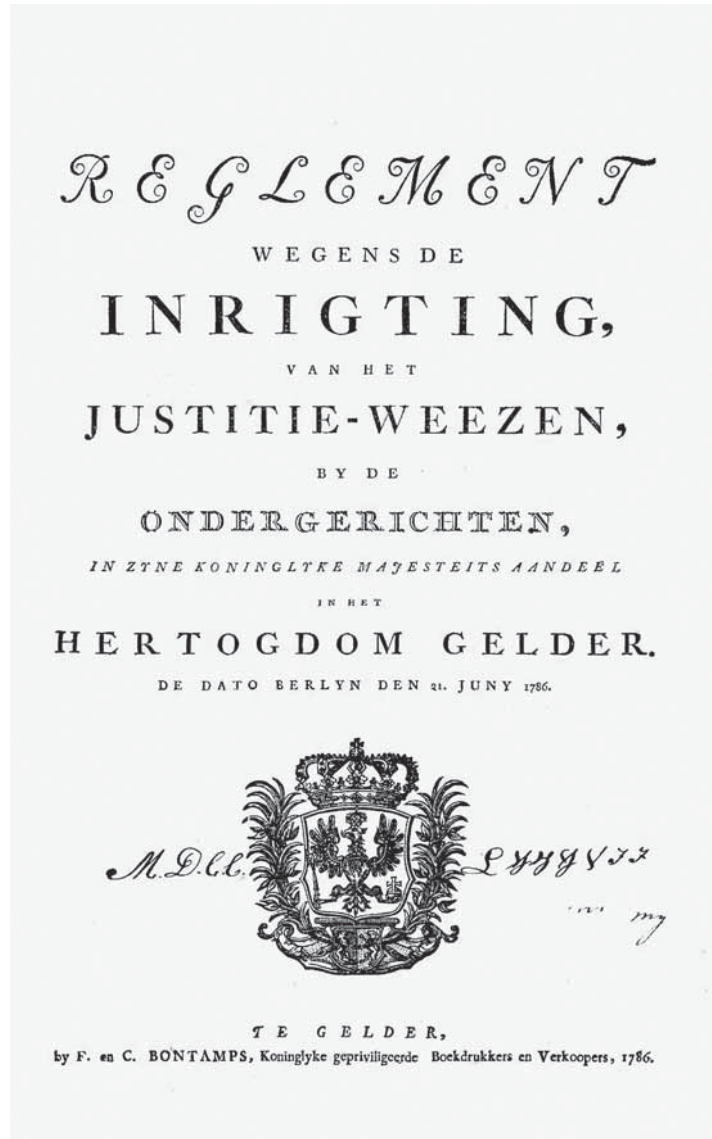
Introductie van de *Prozeßordnung* stuitte, evenals de eerdere hervormingen van Von Cocceji uit 1746, op hevig verzet van het Justiz-Collegium en van de landstanden van Pruisisch Gelre. Naast een tweetal fundamentele bezwaren, brachten zij ook nog een aantal praktische bezwaren naar voren. Hun eerste bezwaar richtte zich tegen het feit dat de *Prozeßordnung* gesteld was in het Duits en niet in de taal van de lokale rechters, het Nederlands of Nederduits. Hun tweede bezwaar had betrekking op de incompatibiliteit van de *Prozeßordnung* met de Gelderse Land- en Stadsrechten, die nog steeds werden gerekend tot de onveranderbare fundamentele wetten van Pruisisch Gelre. Vanuit praktisch oogpunt maakte men bezwaren tegen de introductie van *Assistent-Räthe* en men uitte de vrees dat procespartijen juridisch advies zouden gaan vragen bij advocaten uit Staats en Oostenrijks Gelre. Desondanks had men begrip voor de noodzaak tot verbetering van de kwaliteit van de lokale rechtspraak. Bij wijze van compromis verklaarde het Justiz-Collegium zich bereid daartoe een concept-verordening te ontwerpen, die de beginselen van de *Prozeßordnung* met het statutaire recht en de rechterlijke organisatie in Pruisisch Gelre zou moeten verzoenen. Hoewel dit aanbod door Von Carmer met frisse tegenzin werd aanvaard, maakte het Justiz-Collegium aanvankelijk geen aanstalten met de toegezegde concept-verordening.

In een poging om het Justiz-Collegium en de Staten nogmaals te doordringen van de noodzaak tot hervormingen, gelastte Von Carmer een hernieuwde visitatie van de lokale schepenbanken. Hij presenteerde de bevindingen van deze commissie in 1783 in de vorm van een onthutsend verslag. Blijkens de bevindingen van de visitatiecommissie waren de lokale schepenen ten plattelande overwegend ongeletterde boeren, zonder enige kennis van het recht. Vaker dronken dan nuchter lieten zij zich beïnvloeden door de lokale schout of gerechtssecretaris of lieten zij zich influisteren door advocaten van een van beide partijen. Hun vonnissen hielden als regel in hoger beroep geen stand. Dit rapport gaf Von Carmer aanleiding om een samenvoeging van lokale schepenbanken voor te stellen, evenals professionalisering van de rechters. Toen dit voorstel niet onmiddellijk werd geaccepteerd, besloot Von Carmer op 25 augustus 1784 de *Prozeßordnung* alsnog, zij het in aangepaste vorm, in Pruisisch Gelre in te voeren. Hij gaf daartoe opdracht aan Peter Heinrich Coninx,²⁹ raadsheer in en nadien kanselier van het Justiz-Collegium, om de procesregle-

28 *Corpus Iuris Fridericianum, Vorbericht, XV-XXXV.*

29 Peter Heinrich Coninx (1746-1814), oudste zoon van Johan Baptist Lambert Coninx, raadsheer (1732-1762) in en kanselier van het Justiz-Collegium te Geldern (1762-1768), werd in 1769 na diens overlijden tot raadsheer in het Justiz-Collegi-

Reglement voor de subalterne jurisdicties (21 juni 1786).

menten van de subalterne banken en die van het Justiz-Collegium zelf aan te passen aan de eisen van de *Prozeßordnung*.

De werkzaamheden van Coninx resulteerden in twee belangrijke en omvangrijke nieuwe reglementen, de eerste van 21 juni 1786 betreffende de subalterne jurisdicties en de tweede, van 30 juli 1786, voor het Justiz-Collegium zelf.

um benoemd. Hij ontwikkelde zich nadien tot een der meest trouwe adepten van Von Carmer in Pruisisch Gelre. Als beloning voor zijn aandeel in het opstellen van de reglementen van 1786 werd hij in 1788 tot kanselier benoemd. Hij vervulde deze functie tot aan de opheffing van het Justiz-Collegium in 1797.

a Het reglement voor de subalterne jurisdicties

In de preambule van het reglement voor de subalterne gerechten werd een aantal uitgangspunten geformuleerd. Ten eerste werden de onderheren uitgenodigd op vrijwillige basis hun schepenbanken samen te voegen. Vervolgens werd voorgeschreven dat de schepenbanken voortaan zouden bestaan uit de schout, die zou fungeren als *unus iudex*, en één schepen in de hoedanigheid van assessor, alsmede de gerechtssecretaris. Dit betekende uiteraard een belangrijke breuk met het verleden, toen de schout niet-meesprekend voorzitter was en de schepenen als rechters in moderne zin fungeerden. Vervolgens werd bepaald dat schout en secretaris, alvorens benoemd te worden door de jurisdictieheer, door het Justiz-Collegium geëxamineerd dienden te worden. De aldus hervormde subalterne banken dienden zich bij de rechtspraak te richten naar de nieuwe richtlijnen die in het verdere reglement waren neergelegd.

Deze richtlijnen waren neergelegd in zeven hoofdstukken, bestaande uit 172 artikelen in het totaal. Bij het reglement hoorden verschillende bijlagen, waarvan de belangrijkste de proceskosten betrof. De zeven hoofdstukken hadden betrekking op schepenbanken in het algemeen, de verplichtingen van schout, schepenen en secretaris in het bijzonder, voluntaire jurisdictie, zorg voor minderjarige curandi, alsmede civiele en criminele procedures.

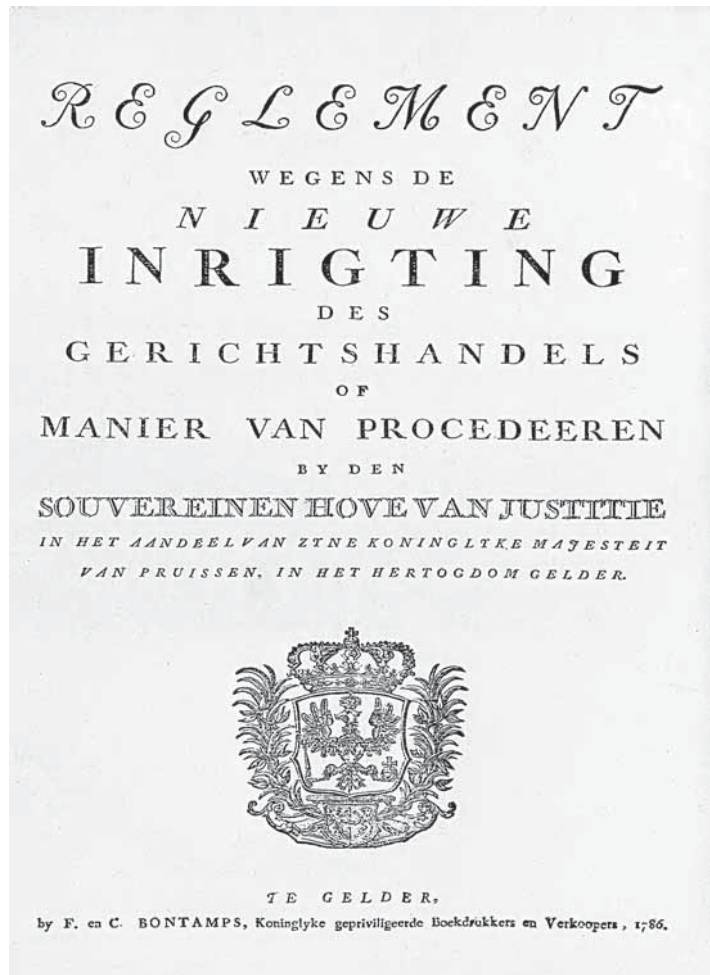
Ten aanzien van de stijl van procederen ziet men in dit nieuwe reglement dezelfde menigeling van de zeventiende-eeuwse regels ontleend aan het GLS en de principes van de ordonnantie van 1776, die we ook reeds tegenkwamen in het reglement van 1779. Zo vindt men er het beginsel van mondeling procederen, toepassing van het *Eventualmaxime*, maatregelen ter voorkoming van misbruik van de rolprocedure, regels tegen vertragungstactieken in communicatoire procedures en het ambtshalve verlenen van verstek bij het overschrijden van peremptoire termijnen. Ook de voorschriften over de rapportfase, de beraadslaging in de raadkamer, de vormvereisten ten aanzien van het vonnis, alsmede de verplichte poging tot minnelijke schikking waren reeds bekend. Daarnaast ziet men echter nieuwe elementen, die hun oorsprong vinden in de *Prozeßordnung* van het *Corpus Iuris Fridericianum* van 1781, zoals de introductie van het *Inquisitionsmaxime*, de verplichting van partijen persoonlijk ter zitting te verschijnen³⁰ en de vervanging van advocaten door van overheidswegen bekostigde gerechtelijke assistenten. In summiere procedures werd elke vorm van rechtsbijstand verboden en diende de rechter ambtshalve onderzoek te doen naar de materiële waarheid, eventueel met inschakeling van experts.³¹ Alleen in ordinariis procedures was tussenkomst van gerechtelijke assistenten toelaatbaar. Hun taak bestond er in hoofdzaak in om tussen partijen te bemiddelen, ten einde een minnelijke schikking te bewerkstelligen.³²

30 Alleen zieken en bejaarden en wie zich wegens ambtshalve verplichtingen elders bevonden, waren van deze verschijnplicht vrijgesteld (Reglement subalterne banken, hfdst. VII, § 42).

31 Reglement subalterne banken, hfdst VII, § 10 (waarheidsvinding) en § 11 (getuigen-deskundigen).

32 Reglement subalterne banken, hfdst VII, § 41, 49.

Reglement op de stijl van procederen van het Justiz-Collegium (30 juli 1786).

b Het reglement van 1786 voor het Justiz-Collegium

Het reglement voor het Justiz-Collegium was eveneens zeer uitvoerig. Het bestond uit een summiere preambule, zeven hoofdstukken en twee bijlagen. Volgens het eerste hoofdstuk bestond het voornaamste doel van de verordening in het vermijden van elke vorm van willekeur bij civiele procedures. Daarom was het de taak van de rechter om zich persoonlijk met de waarheidsvinding te belasten (*Inquisitionsmaxime*) en partijen te beschermen tegen arbitraire vonnissen door de regels strikt na te leven.³³ Daartoe was vereist dat partijen in persoon voor de rechter verschenen, ten einde de rechter onmiddellijk te informeren over de toedracht van hun zaak (*Unmittelbarkeitsmaxime*), zonder hulp van procurators, die van rechtswege werden afgeschaft. Bij hoge uitzondering konden partijen zich laten ver-

33 Reglement Justiz-Collegium, hfdst. 1.

tegenwoordigen door 'justitie-commissarissen'³⁴ die werden gerecruteerd uit aspirant-rechters.³⁵

In het vierde hoofdstuk stonden 93 artikelen over de inrichting van de ordinarijs procedure. Deze waren in hoofdzaak ontleend aan boek 1 van het *Corpus Iuris Fridericianum*. De Gelderse Land- en Stadsrechten werden slechts bij uitzondering geciteerd. Volgens dit hoofdstuk bepaalden partijen begin, voortzetting en beëindiging van de procedure (*Dispositionsmaxime*). Na de indiening van de eis, diende de kanselier een van de raadsheren aan te wijzen om te bepalen of het Hof ter zake bevoegd was en of de ordinarijs procedure de meest geschikte zou zijn ter afdoening van de zaak. Indien aan beide voorwaarden was voldaan, werd aan aanlegger de keuze gelaten om in persoon ter zitting te verschijnen of zich door een justitie-commissaris te laten vertegenwoordigen. Na ondervraging van de aanlegger, werd een formeel klachtenprotocol opgesteld door de gedelegeerde rechter. Dit protocol diende vervolgens te worden beoordeeld door een rechter-rapporteur, alvorens een dagvaarding kon worden uitgebracht. De dagvaarding diende te worden gesteld in voor leken begrijpelijke taal (art. 25). Wanneer de verweerder in rechte verscheen, werd op gelijke wijze zijn antwoord geprotocolleerd door een gedelegeerde rechter (art. 38). Vervolgens werden beide protocollen voorgelegd aan de voltallige raad, die diende vast te stellen of een minnelijke schikking mogelijk was (art. 40). Mocht dat niet het geval zijn, dan ging men over tot de instructie van de zaak. Een rechter van instructie werd belast met het opstellen van het procesdossier, onder meer bestaande uit *facti species*, *status causae* en *controversiae* (art. 48-50). Dit dossier diende vervolgens ter goedkeuring te worden voorgelegd aan aanlegger en verweerder. Indien over de *controversiae* geen overeenstemming werd bereikt, bepaalde het Justiz-Collegium de bewijsopdracht (art. 56, 59). Indien de *controversiae* bestonden uit onduidelijkheden omtrent het recht, diende het Justiz-Collegium zich te wenden tot de door Von Carmer in het leven geroepen *Gesetz-Commission* te Berlijn voor een preliminaire uitspraak, met het oog op authentieke interpretatie van het recht (art. 57). De bewijsprocedure bestond in hoofdzaak uit een mengeling van voorschriften van het *Corpus Iuris Fridericianum* en het GLS (art. 60-63). In artikel 64 werden regels gegeven voor de waardering van het bewijs.

Na sluiting in rechte stelde de rechter een inventaris van de stukken op, die werd getekend door de justitie-commissarissen (art. 67). Nadien konden partijen eventueel nog een *deductio iuris* indienen (art. 68-70). Vervolgens benoemde de kanselier een rapporteur, en indien nodig nog een tweede rapporteur, ten einde het dossier te onderzoeken en een conceptvonnis te ontwerpen, volgens de gedetailleerde procedure van artikel 72. Het uiteindelijke vonnis kwam tot stand als een meerderheidsbeslissing van de raadsheren, gebaseerd op het feitenonderzoek, de stellingen van partijen en toepassing van de wet. Als rechtsbronnen werden daarbij gehanteerd, primair de Gelderse Land- en Stadsrechten en secundair het nog te publiceren *Allgemeine Gesetzbuch*, terwijl toepassing van het *Ius Commune* expliciet werd verboden (art. 74). Het vonnis diende gemotiveerd te zijn en dusdanig helder

34 Deze justitie-commissarissen zijn vergelijkbaar met de *Assistent-Räthe* uit het reglement van de subalterne banken.

35 Reglement Justiz-Collegium, hfdst. 2; hfdst 3 § 1.

geformuleerd dat partijen niet in verleiding gebracht zouden worden hoger beroep aan te tekenen (art. 77).

Het volgende hoofdstuk van het reglement had betrekking op de herziening van vonnissen van het Justiz-Collegium. Deze verliep in hoofdzaak volgens de beginselen die reeds waren neergelegd in het Instantiereglement van 1752. De revisieprocedure varieerde naar gelang de omstandigheden. Afhankelijk van de vraag of partijen persoonlijk ter zitting aanwezig waren, of dat er sprake was van legitieme afwezigheid, dan wel of partijen door justitie-commissarissen werden vertegenwoordigd, eindigde de fatale termijn voor het instellen van revisie vroeger dan wel later, en werd meer of minder mogelijkheid geboden *ad purgandum mora* (art. 78-82). In overeenstemming met het ressortreglement van 1752 was er sprake van revisie *ex iisdem actis*; aanvoeren van nieuwe feiten was enkel mogelijk na verlening van relief door het Justiz-Collegium. Artikel 86 had betrekking op de vragen wanneer een vonnis in kracht van gewijsde ging, wanneer men nietigheid kon inroepen en in welke gevallen men om *restitutio in integrum* kon verzoeken. Voor een antwoord op deze vragen werden procespartijen verwezen naar het *Corpus Iuris Fridericianum*.

Voorontwerpen van beide reglementen werden op 20 juni 1786 door Von Carmer aan Frederik II ter goedkeuring voorgelegd. Zij werden nadien uitgewerkt en op 1 maart 1787 in Pruisisch Gelre ingevoerd.³⁶

6 Ten slotte

Wat kunnen we nu concluderen?

Ten eerste, dat de Pruisische koningen gedurende de achttiende eeuw voortdurend bezig zijn geweest met de verbetering van de civiele procedure. In den beginne richtten zij hun pijlen voornamelijk op de advocaten, die zij een negatieve invloed toedichtten op lengte en kosten van civiele procedures. Vanaf 1747 concentreerden zij hun aandacht op verbetering van de competenties van de rechters en aanpassingen van het procesrecht. Het ressortreglement van 1749 trachtte de kwaliteit van de rechtspraak te garanderen door middel van periodieke visitaties van de rechtbanken, de introductie van vergelijkende examens voor te

³⁶ Berlijn, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, General Direktorium, 1 HA, Oranisches Archiv, Rep. 64, V. Geldern, no 3, Generalia et Miscellanea, Bd. VIII: Immediat-bericht van von Carmer, d.d. 20 juni 1786 "au Roi": 'Im Herzogthum Geldern ist bisher eine sehr weitläufige verwarren, noch aus den Spanischen Zeiten sich herschreibende Prozes Ordnung und Gerechtsverfassung üblich gewesen. Die dasigen Stände, welche sonst immer mit groszem Eijfer auf dieser ihrer alten Verfassung bestanden, haben sich gegenwärtig von den Vorzügen der in Eure Königlichen Majestät übrigen Landen eingeführten Justiz-Einrichtung überzaugt, und selbst darauf angetragen, dasz solche auch bei ihnen in Gang gebracht werden mögte. Nachdem nun die nähere Bestimmungen, welche die besondere Verfassungen dieser Provinz in Ansehung der Instanzen und andere Neben-Punkte nothwendig machen mit ihnen verabredet worden, so hängt es nur noch von Eure Königlichen Majestät allergnädigsten Entschliessung ab: ob Allerhöchst dieselben die Einführung der neuen Prozesz-Ordnung und Justiz-Einrichtung im Herzogthum Geldern zu approbiren und zu dem Ende das allerunterthänigst beijliegende Patent zu vollziehen allergnädigst geruhen mögten.'

benoemen rechters en het invoeren van rechtspleging in drie instanties, welke binnen één jaar moesten zijn doorlopen. Vanaf 1780 trachtten zij hun doel te bereiken door een drievoudige aanpak: verbetering van de kwaliteit van de rechters door strikte toepassing van het programma van 1749, hervorming van het burgerlijk procesrecht, ten einde de duur van de processen en de kosten ervan te beperken, en de invoering van een algemeen burgerlijk wetboek met subsidiaire gelding, ten einde het aantal juridische controversen te beperken.

De complexe constitutie van de Pruisische Landen maakte het voor de provinciale regeringen in sommige gevallen mogelijk effectief weerstand te bieden aan de voorgenomen hervormingen. Dit dwong de kanseliers Von Cocceji (1749) en Von Carmer (1780) om expediënten te bedenken, om de beoogde verbeteringen door te kunnen voeren.

In het geval van Pruisisch Gelre werden zij geconfronteerd met een door het Tractaat van Utrecht van 1713 gesanctioneerd uitgangspunt, waarbij het procesrecht uit de Spaans Gelderse periode richtinggevend was gebleven voor het in 1714 opgerichte Justiz-Collegium te Geldern en de daarvan afhankelijke subalterne gerechten. Zij zagen zich derhalve gesteld voor de lastige taak gerechtelijke hervormingen door te voeren binnen de beperkingen van de gewestelijke constitutie. Zij konden zonder instemming van de Landstanden niet overgaan tot afschaffing van de Gelderse Land- en Stadsrecht en de daaraan annexe regels van burgerlijk procesrecht. Zij kozen derhalve voor incrementele aanpassing van het statutaire recht aan de beginselen van de nieuwe wetgeving, zij het de *Codex Fridericianus* van 1746 of het *Corpus Iuris Fridericianum* van 1781.

Het succesvolle verzet van het Justiz-Collegium en de Staten tegen de invoering van de *Codex Fridericianus* en het ressortreglement van 1749 resulteerde in de uitvaardiging van het Instantiereglement voor Pruisisch Gelre in 1752. Ook tijdens de tweede hervormingsperiode vanaf 1776 was Pruisisch Gelre lange tijd succesvol in het verzet tegen de voorgenomen hervormingen. In reactie op de ordonnantie van 1776 duurde het nog tot 1779 voordat er een nieuwe verordening tot stand kwam voor de subalterne banken in Pruisisch Gelre. Deze verordening was gericht op het bestrijden van een aantal evidente misstanden, maar liet het Gelders Overkwartierlijke procesrecht in wezen in stand.

De totstandkoming van het *Corpus Iuris Fridericianum* in 1781 maakte nieuwe aanpassingen van het burgerlijk procesrecht in Pruisisch Gelre noodzakelijk. Deze kregen gestalte in beide reglementen van 1786. Het reglement voor de subalterne banken maakte een einde aan de traditionele schepenrechtspraak en verving deze door professionele rechtspraak door een alleensprekende rechter, die zich bij de uitoefening van zijn functie moest conformeren aan de principes van de nieuwe *Prozeßordnung*, zoals door Von Carmer ontworpen. Op gelijke wijze introduceerde het reglement van 1786 voor het Justiz-Collegium een nieuwe wijze van procederen, gebaseerd op de *Inquisitionsmaxime* van de *Prozessordnung*, echter onder handhaving van het statutaire recht van het GLS als primaire rechtsbron voor het materiële recht, aangevuld vanuit het *Allgemeine Gesetzbuch*. Tegelijkertijd werd het *Ius Commune* als subsidiaire rechtsbron afgeschaft.

Formeel werden noch de *Codex Fridericianus*, noch het *Corpus Iuris Fridericianum* in Pruisisch Gelre ingevoerd. Maar waar het Instantiereglement van 1752 enkel lippendienst bewees aan de Codex, werd de inhoud van de reglementen van 1786 veel meer door de geest van het *Corpus Iuris Fridericianum* bepaald. De reglementen van 1786 vormden daarmee de opmaat voor de *Allgemeine Gerichtsordnung für den preußischen Staaten* van 1793 en de invoering van het *Allgemeine Landrecht* in 1794.

Summary

In the 18th century part of the modern Dutch province of Limburg was governed by Prussia. Introduction of the judicial reforms of Frederic II of Prussia (1740-1786) met with firm resistance of the Superior Court and the Estates of the Duchy of Prussian Gueldres. This article discusses the adaptive measures, which were necessary in order to introduce the principles of Von Carmer's 1781 *Corpus Iuris Fridericianum* into the practice of the lower benches and the Superior Court of Prussian Gueldres, resulting in a complete reform of procedural law in 1786.

Key words

Codification, law of procedure, judicial reform, Prussian Gueldres

ALEXANDER GOGEL: BOUWER VAN DE EENHEIDSSTAAT

1 Gogels bezinning op een nieuwe staatsinrichting

De Bataafs-Franse tijd was voor Nederland een roerige periode met een aantal staatsgrepen en wisselingen van regime en staatsinrichting.¹ Na de Bataafse Omwenteling van 1795 werd drie jaar lang gediscussieerd over de gewenste staatsvorm. In januari 1798 leidde een coup tot de omzetting van een federatie van provincies in een eenheidsstaat. Enkele maanden later werd in de nieuwe Staatsregeling – Nederlands eerste grondwet – vastgelegd, dat het hoogste gezag ging berusten bij een uit twee kamers samengesteld Vertegenwoordigend Lichaam. De uitvoerende macht werd in handen gelegd van een college van vijf directeuren, het Uitvoerend Bewind, dat werd bijgestaan door acht agenten met evenzoveel agentschappen. Dit was dus het jaar waarin in Nederland de departementen van algemeen bestuur (ministeries) werden opgericht. Hoewel het de bedoeling was dat het Uitvoerend Bewind de grote beleidslijnen zou aangeven en dat de agenten met hun ministeries het beleid slechts zouden uitvoeren, kwam in de praktijk het zwaartepunt bij de agenten te liggen.

Tot agent van Financiën werd benoemd Isaac Jan Alexander Gogel (1765-1821). Hij was een fascinerende persoonlijkheid die een boeiend leven heeft geleid in een tumultueuze en interessante tijd.² Gogel kwam in het Brabantse Vught ter wereld. Hij kan echter moeilijk als een Staats-Brabander worden beschouwd. Zijn vader was afkomstig uit een Frankfurtse koopmansfamilie en was als officier in het Staatse leger in Nederland terecht gekomen. Zijn moeder was de dochter van een bierbrouwer uit Haarlem. Gogel kreeg geen academische opleiding, maar beschikte wel over een zeer goede algemene ontwikkeling en een bijzonder snel verstand. In 1780 ging hij in de leer bij een handelskantoor in Amsterdam, het politieke en economische brandpunt van de Verenigde Nederlanden. Zoals in vele andere steden stond het politieke leven daar in het teken van de strijd tussen patriotten en prinsgezinden. Gogel sloot zich in het begin van de jaren negentig aan bij de patriottenbeweging en nam actief deel aan de voorbereiding van de Bataafse Omwenteling. In 1798 trad hij aan

1 Een algemeen geschiedverhaal over deze periode van 1795-1813 en de direct daaraan voorafgaande jaren biedt Simon Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands, 1780-1813*, New York 1977.

2 Zie voor bijzonderheden over afkomst en levensloop: J.K.T. Postma, 'Isaac Jan Alexander Gogel 1765-1821: de spin in het web', *De Nederlandsche Leeuw*, 123 (2006) pp. 297-306. Over Gogel is bijna 150 jaar geleden een biografie verschenen: J.A. Sillem, *De politieke en staathuishoudkundige werkzaamheid van I.J.A. Gogel*, Amsterdam 1864. Recent is gepubliceerd: E.J. Vles, *Alexander Gogel (1765-1821). Financier van de staat in tijden van revolutie*, Amsterdam 2009. Dit laatste boek is bedoeld als biografie, maar is meer een overzicht van de feitelijke ontwikkeling in de Bataafs-Franse tijd, opgehangen aan de persoon van Gogel.

als bewindsman van Financiën en begon hij energiek met het leggen van een financieel fundament onder de nieuwe eenheidsstaat. Een nationaal belastingstelsel en een nationale bank zag hij als onontbeerlijk voor het aaneen smeden van de zeven gewesten tot een genificeerde Republiek.

Omdat Gogel na enkele jaren regeren zeer teleurgesteld was over de resultaten die hij tot dan toe als bewindsman had bereikt, legde hij eind 1800 zijn gedachten over een nieuwe staatsinrichting neer in een kort memorandum.³ Zijn beleidsplannen waren deels in een parlementaire commissie gestrand, deels zeer traag door het parlement behandeld en vervolgens door het gewijzigde politieke klimaat in het slop geraakt. Daar hij het gebrek aan voortgang vooral aan de politieke tegenwerking van het Vertegenwoordigend Lichaam toeschreef, bepleitte hij in zijn memorandum een sterkere positie van de uitvoerende macht en andere hervormingen, die op een gestroomlijnd, doeltreffender bestuur waren gericht. Daarvoor zou dan wel de Staatsregeling moeten worden gewijzigd. Hij was er echter zeker niet op uit om het streven naar eenwording te matigen. Integendeel, als overtuigd unitariër bleven zijn bemoeiingen er voor alles op gericht om de eenheidsstaat te handhaven en te versterken. Daaraan maakte hij alle andere zaken ondergeschikt.

Gogel was niet de enige die rond 1800 voorstellen deed voor een wijziging van de Staatsregeling. Wel behoorde hij tot een minderheid die de eenheidsstaat wilde behouden en verstevigen. Nadat hierover in het jaar 1801 maandenlang discussies waren gevoerd, moest hij constateren dat zijn pogingen om de eenheidsstaat te behouden tevergeefs waren geweest. De politieke druk om terug te keren naar een meer federaal stelsel was groot. Er kwam een nieuwe Staatsregeling tot stand, een meer federalistische grondwet, waar hij niet onder wilde werken. Verbitterd over deze afloop stuurde hij aan op zijn ontslag als bewindsman van Financiën. Het werd hem in oktober 1801 verleend.

Gogel vertrok daarna naar Amsterdam om daar opnieuw als koopman en geldhandelaar te gaan werken, zoals hij ook had gedaan voordat hij tot agent van Financiën was benoemd. Hoewel hij naar buiten toe de schijn ophield dat hij opgelucht was de politiek de rug te kunnen toekeren, bleef hij in werkelijkheid de ontwikkelingen in Den Haag vanaf zijn eerste dag in de politieke woestijn nauwgezet volgen. Hij keek met spanning uit naar nieuwe kansen om zijn beleidsprogramma toch te kunnen uitvoeren. Die kansen zouden hem inderdaad worden geboden. Hij kon als secretaris van staat (1805-1806) onder raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck en als minister van Financiën (1806-1809) onder koning Lodewijk Napoleon de belastinghervorming uitvoeren die door hem als agent van Financiën (1798-1801) al was voorbereid. Daarna kon hij tijdens de inlijving bij Frankrijk de Nederlandse financiële belangen behartigen als intendant-generaal voor Financiën (1810-1813).

Voor al deze functies was Gogel aangezocht vanwege zijn financiële expertise. Dat versterkte zijn imago van financieel deskundige nog. Vooral werd hij geroemd als fiscaal ex-

3 H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, 10 delen, 22 banden, Den Haag 1905-1922, deel 3, band 2, 643-645.

Portret van I.J.A. Gogel, minister van Financiën, door Mattheus Ignatius van Bree. Rijksmuseum Amsterdam.

pert. Dat was hij ook zeker. In de woorden van Treub, later zelf een gerespecteerd minister van Financiën aan het begin van de twintigste eeuw, was Gogel zelfs ‘de grootste financier die Nederland ooit bezeten heeft’.⁴ Gogel zette zijn grote expertise in om een formidabele prestatie te verrichten door als eerste een nationaal financieel bouwwerk op te richten.

Toch zie ik in Gogel eerder de ideoloog dan de technocraat. Hij werd al vroeg gegrepen door het ideaal om de oude, in zijn ogen vermolmde, Republiek met zijn zelfstandige gewesten om te vormen tot een eenheidsstaat met de daarbij behorende instituties. Een belangrijk kenmerk van de eenheidsstaat was voor hem de gelijkheid van ieder voor de wet. In economisch opzicht betekende dit de invoering van het stelsel van algemene belastingen, maar ook de vrije toegang tot een beroep door de afschaffing van de gilden. In cultureel opzicht wilde hij het glorierijke verleden van de Republiek in de zeventiende eeuw herstellen.

De toepassing van zijn financieel-technische kennis kwam bij Gogel geheel in dienst van deze unitarische ideologie te staan. Zijn politieke handelen was gericht op het tot stand

⁴ M.W.F. Treub, *Ontwikkeling en verband van de Rijks-, Provinciale- en Gemeentebelastingen*, Leiden 1885, 106. Treub (1858-1931) was minister van Financiën in de jaren 1914-1916 en 1917-1918.

brengen van een nationaal financieel bouwwerk, dat hij als een onmisbaar element van de eenheidsstaat zag.

Niet alleen was Gogel een gedreven ideoloog en beschikte hij over een adequate financiële expertise, daarnaast was er een derde element dat ervoor zorgde dat Gogel succes had bij het leggen van een financieel fundament onder de eenheidsstaat. Hij was voor alles een doortastend politicus die het ijzer wist te smeden als het heet was. Het was juist de combinatie van expert, ideoloog en politicus, die Gogel tot een van de belangrijkste bestuurders van de Bataafs-Franse tijd heeft gemaakt.

Dit artikel belicht Gogel in de eerste plaats als politicus en ideoloog. Het jaar 1801 en de periode 1802-1805 staan daarbij centraal. Deze jaren zijn in staatkundige zin interessant als overgangstijd tussen de Bataafse Republiek, met haar Staatsregeling van 1798, en de door een eenhoofdige leiding gedomineerde regimes van raadpensionaris Schimmelpenninck en koning Lodewijk Napoleon. Voor Gogel persoonlijk was deze overgangsperiode vooral een tijd van bezinning op zijn staatkundige ideeën.

2 Doctrina et Amicitia

Het politieke leven van Gogel begon in 1792, toen hij lid werd van de Amsterdamse sociëteit *Doctrina et Amicitia*, die door kooplieden en beurshandelaren werd gedomineerd. Hij nam volop deel aan de discussies over staatkunde, geschiedenis en literatuur binnen deze patriotse sociëteit. Gogel behoorde tot een groep radicale jongeren, die binnen *Doctrina et Amicitia*, onder leiding van de jurist Samuel Wiselius,⁵ steeds meer de toon ging aangeven.

Deze groep nam niet alleen afscheid van het ancien régime van de Republiek, maar ook van programma's als de *Grondwettige Herstelling* (twee delen, 1784-1786) en het *Leids Ontwerp* (1785) uit de eerste fase van de patriottenbeweging.⁶ De Unie van Utrecht van 1579 was in de ogen van de nieuwe generatie patriotten niet langer een eerbiedwaardig staatsgebouw dat zorgvuldige restauratie verdiende, maar deze 'oud-gotische federatieve bond' werd door hen beschouwd als een bouwval, die rijp was voor de sloop. Nationale eenheid werd door deze groep als een voorwaarde voor het slagen van een omwenteling gezien. Deze unitaristen meenden dat de patriotten van de eerste generatie in 1787 het onderspit gedolven hadden in hun conflict met stadhouder Willem v en zijn Pruisische bondgenoot, omdat ze waren blijven steken in een federale staat.

Ook Gogels ideaal was de één- en ondeelbaarheid in plaats van de oude staatsinrichting met de tegenstellingen tussen de gewesten. Dit werd zijn belangrijkste programmatische streven, waar hij zijn gehele leven met grote hardnekkigheid aan vast zou blijven houden.

⁵ Samuel Iperusz. Wiselius (1769-1845), bestuurder, dichter en toneelschrijver. P. van Limburg Brouwer, *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius*, Groningen 1846.

⁶ In deze geschriften werd felle kritiek geuit op de stadhouder en de met hem verbonden regenten. Bepleit werd een herstel van de staatkundige verhoudingen in de eerste periode van de Republiek. S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*, Amsterdam 1995.

En doelgerichter nog dan zijn kompanen bij *Doctrina et Amicitia* zou hij zeer concrete programmapunten nastreven, zoals een nationaal begrotingssysteem, een algemeen belastingstelsel, een nationale bank, een nationaal museum en de afschaffing van de gilden, omdat hij deze essentieel achtte voor de eenheidsstaat.

3 Discussie over de eenheidsstaat

Als patriotse activist speelde Gogel een belangrijke rol bij de voorbereiding van de Bataafse Omwenteling. Hij deed in januari 1795 mee aan deze geweldloze ‘fluwelen revolutie’ en nam vervolgens een belangrijke positie in het Amsterdamse politieke leven in, dat in het teken stond van de naderende verkiezingen van een eerste Nationale Vergadering. Bij allerlei gelegenheden – zoals in januari 1796 als voorzitter van een wijkvergadering in Amsterdam – bepleitte hij vrijheid en gelijkheid, verdraagzaamheid in religieuze kwesties en nationale eenheid. Gogel toonde er ook belangstelling voor concrete constitutionele vraagstukken. Zo brak hij zich het hoofd over de vraag welke elementen uit de Amerikaanse en Franse constituties geschikt zouden zijn voor een nieuwe Nederlandse grondwet. In zijn archief bevindt zich een gedrukte *Aanspraak van het Bataafsche volk*, gedateerd 26 november 1795, afkomstig van een centrale bijeenkomst van wijk- en volksvergaderingen,⁷ waarin werd aanbevolen uit beide constituties het goede te nemen en het slechte te vermijden.

In Amsterdam was er in deze jaren een strijd gaande tussen het gematigde stadsbestuur en allerlei radicale groepen die eisten dat de oud-regenten van het ancien régime steviger zouden worden aangepakt. De politieke activist Gogel nam in deze kwestie een onafhankelijke positie in. Door zijn ervaring met radicale elementen in de wijkvergaderingen nam zijn aversie tegen de directe volksinvloed snel toe en ging hij deskundigheid boven politieke kleur stellen. Hij ontwikkelde zich tot een pragmatisch en gematigd politicus, die voorstander was van de representatieve democratie.

Op nationaal niveau werd de strijd tussen voorstanders van de representatieve democratie en volksdemocraten ook gevoerd in de Nationale Vergadering, die op 1 maart 1796 voor het eerst bijeen kwam onder voorzitterschap van de patriottische rechtsgeleerde en politicus Pieter Paulus.⁸ Daarnaast speelde de tegenstelling tussen, aan de ene kant, de naar een eenheidsstaat strevende unitaristen en, aan de andere kant, de federalisten, die een unificatie afwezen en de zelfstandigheid van de gewesten zoveel mogelijk wilden behouden. Er waren nog allerlei schakeringen in dit debat. Politieke eenwording en financiële unificatie met belangrijke elementen als samensmelting van de gewestelijke schulden en een natio-

7 Nationaal Archief (NA), Collectie Gogel, 2.21.005.39, inv. nr. 177.

8 Pieter Paulus overleed kort na zijn verkiezing tot voorzitter van de Nationale Vergadering, hetgeen algemeen als een groot verlies voor de jonge Bataafse Republiek werd beschouwd. E.J. Vles, *Pieter Paulus (1753-1796). Patriot en Staatsman*, Amsterdam 2004.

Openingszitting van de eerste Nationale Vergadering op 1 maart 1796 in Den Haag. Gravure van Reinier Vinkeles.

naal belastingstelsel vielen lang niet altijd samen in de standpunten. Zo waren sommige unitariërs wel voorstander van de samensmelting van de gewestelijke schulden, maar waren ze terughoudend over een nationaal belastingstelsel.

De positie van Gogel was voor geen misverstand vatbaar. Hij was overtuigd voorstander van politieke eenwording, van de samensmelting van de gewestelijke schulden en van een nationaal belastingstelsel. De federalisten beschouwde hij als zijn grote tegenstrevers. Voor hem was het einddoel erg duidelijk. Wel wenste hij bij de verwezenlijking van het einddoel gematigde methoden te gebruiken.

4 Redacteur van het blad *De Democraten*

Hoewel Gogel na de Bataafse Omwenteling geen lid was geworden van de Nationale Vergadering en zijn activiteiten zich in Amsterdam bleven afspelen, voelde hij zich toch zeer betrokken bij de verwickelingen in Den Haag. Daar was een constitutiecommissie uit de nieuwe Nationale Vergadering vanaf 1 maart 1796 een grondwet gaan voorbereiden, waarbij in het bijzonder de tegenstelling tussen unitaristen en federalisten een rol speelde.

Via twee media probeerde Gogel invloed uit te oefenen: als redacteur van het blad *De Democraten* en als voorzitter van de sociëteit Een- en Ondeelbaarheid. Samen met zijn invloedrijke medestander Willem Ockerse⁹ ging hij *De Democraten* redigeren, dat zich tot het intellectueel meest overtuigende politieke blad uit de Bataafse tijd zou ontwikkelen. In juli 1796 kwam het eerste nummer van *De Democraten* uit. Het blad verbond de begrippen representatieve democratie en eenheidsstaat. Het doel was ‘zo spoedig mogelijk een constitutie tot stand te brengen, die eenheid en ondeelbaarheid, de oppermacht van het volk, de rechten van mens en burger en een representatieve democratie zou invoeren’.¹⁰

Gogel ontwikkelde zo – samen met Ockerse – in *De Democraten* een eigen modern-democratische variant van de Bataafse ideologie, een consequente en succesvolle poging tot hervorming van het staatsbestel.¹¹ Staatsvorming en natievorming moesten volgens hen hand in hand gaan en elkaar ondersteunen. Staatsvormende programmapunten waren de politieke één- en ondeelbaarheid en de reorganisatie van de overheidsfinanciën. Deze moesten worden gecombineerd met natievormende ambities onder het motto ‘volksverlichting door nationale instellingen’. Nationale opvoeding, nationale feesten en gedenkdagen konden voor deze volksverheffing zorgen. Het blad *De Democraten* was de spreekbuis van deze modern-democratische stroming. Er was een sterke wisselwerking met de meningsvorming in de Nationale Vergadering. Terwijl er eerder, in de periode voor 1795, sprake was van globale denkbeelden van politiek-filosofische aard, zoals verwoord door Wiselius, ontstond er nu politieke gedachtevorming op basis van een concreet beleidsprogramma. Wezenlijke onderdelen van het door Gogel en Ockerse in talrijke artikelen in *De Democraten* ontvouwde programma kwamen later terecht in de Staatsregeling van 1798.

De totstandkoming van deze Staatregeling had heel wat voeten in aarde. Er was zeker geen sprake van een harmonieus voorbereidingsproces. De discussie over de eenwording was vaak onoverzichtelijk. Toen op 10 november 1796 het Plan van Constitutie uiteindelijk aan de Nationale Vergadering werd aangeboden, volgde er veel kritiek op het onduidelijke karakter van dit stuk.¹² De unitarissen achtten het dan ook nodig om actie tegen het ontwerp te gaan voeren, zowel binnen als buiten het parlement. In de Nationale Vergadering werd op 2 december 1796 nog eens bevestigd dat de eenheidsstaat als uitgangspunt voor het verdere beraad zou gelden en een bijzondere commissie onder voorzitterschap van de Leidse jurist Jacob Hahn¹³ kreeg de opdracht om het Plan in unitarische zin aan te passen.

9 W.A. Ockerse, predikant en publicist. Johanna Stouten, Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). *Leven en werk*, Amsterdam/Maarssen 1982.

10 *De Democraten*, nr. 44, 9 maart 1797.

11 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*, Amsterdam 2004, 289.

12 L. de Gou, *Het Plan van Constitutie van 1796*, Den Haag 1975, xix.

13 J.G.H. Hahn (1761-1822), oud-secretaris van de Leidse Universiteit. Biografische schets in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW)*, deel VIII, Leiden 1930.

5 Sociëteit voor Een- en Ondeelbaarheid

Terwijl de gematigde unitarissen voor het uitdragen van hun intellectuele denkwerk gebruik bleven maken van *De Democraten*, begonnen zij buiten de Nationale Vergadering ook nog op andere wijze politieke actie te voeren. Na veel voorbereidend werk – vooral van Gogel, die de motor was achter de oprichting – werd op 27 maart 1797 te Amsterdam de hiervoor al genoemde ‘Sociëteit voor Eenheid en Ondeelbaarheid’ opgericht. Veel meer dan *Doctrina et Amicitia*, dat vooral als gezelligheidscentrum bleef functioneren, vormde deze nieuwe sociëteit een instrument van politieke actie en propaganda. Gogel en zijn medeoprichters beoogden – onder meer door twee keer per week debatten te organiseren – de publieke opinie rijp te maken voor een radicale breuk met de oude federale Republiek. Er waren verbindingen met verwante sociëteiten in Haarlem, Alkmaar, Rotterdam en Delft, maar het politieke zwaartepunt lag in Amsterdam, van waaruit gecoördineerde acties werden voorbereid. De bedoeling van Gogel en enkele gelijkgestemde vrienden was om een nieuw platform tot stand te brengen om hun ideeën uit te dragen en om druk uit te oefenen op de publieke meningsvorming. Volgens hun beginselverklaring was hun ideaal het geluk van het volk te bevorderen door te streven naar ‘vrijheid, gelijkheid, eendracht’ en zich af te keren van federalisme en aristocratie. Het tweede doel was indamming van ultra-democratische ofwel anarchistische tendenties.

Naast de bewerking van de publieke opinie door de artikelen in het blad *De Democraten* en de acties van de sociëteit was er de meningsvorming van de verwante leden van de Nationale Vergadering. Door de combinatie van deze drie elementen was er sprake van vroege ‘partijvorming’. Toch kon dit alles niet verhinderen dat op 30 mei 1797 een concept-constitutie door de Nationale Vergadering werd vastgesteld, het zogenaamde Dikke Boek, dat nog steeds geen heldere basistekst was, maar een gecompliceerd compromis tussen politici, ook wel gekarakteriseerd als een hutspot.¹⁴ De sociëteit adviseerde om het concept te verwerpen. Het bleek ook voor het kiezersvolk onverteerbaar en het werd bij het referendum van 8 augustus 1797 met grote meerderheid van stemmen verworpen.

Tezelfdertijd werd een nieuwe Nationale Vergadering verkozen, die een tweede constitutiecommissie instelde om de verworpen constitutie bij te stellen. Gogel, zijn blad en zijn sociëteit bleven invloed uitoefenen, vooral via Ockerse. Deze was na zijn verkiezing tot lid van de Nationale Vergadering als lid van de constitutiecommissie zeer direct betrokken bij de vormgeving van de staatsregeling. Hij had weliswaar na zijn verkiezing afscheid genomen van de redactie van *De Democraten* en van de sociëteit, maar er waren nog goede verbindingen. Zo bracht volgens de notulen van de constitutiecommissie het lid Ockerse op 1 november 1797 een stuk met opmerkingen over de constitutie, dat was opgesteld door de Amsterdamse Sociëteit voor Een- en Ondeelbaarheid, ter kennis van de commissie.

14 C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*, Heerlen 1965, 146.

6 Agent van Financiën

Na allerlei verwickelingen ontstond in de Nationale Vergadering een impasse en werd op 22 januari 1798 een staatsgreep gepleegd. Gogel nam daar niet actief aan deel, omdat hij afwijzend stond tegenover de methode van een staatsgreep. Dat bracht hij niet alleen tot uiting in een redevoering bij *Doctrina et Amicitia*, maar ook in zijn blad *De Democraten*. Over deze afwijzing toonde Ockerse, die de staatsgreep wel ondersteunde, zich erg teleurgesteld. Ondanks zijn opstelling werd Gogel – vooral vanwege zijn financiële expertise – na de coup door het Uitvoerend Bewind onder leiding van Pieter Vreede¹⁵ overgehaald om als agent van Financiën op te treden en hij verhuisde van Amsterdam naar Den Haag.

Direct na de staatsgreep was een nieuwe – de derde – constitutiecommissie ingesteld, waarin Ockerse nu de toon aangaf. Over de vraag hoe groot de invloed van de Fransen en van de Bataven op de tekst van de Staatsregeling was, is in de loop van de tijd veel geschreven. Op basis van een vergelijkend onderzoek van de beschikbare voorbereidende stukken kan worden geconcludeerd dat de Bataafse invloed aanmerkelijk groter was dan door de constitutiecommissie zelf is voorgesteld.¹⁶

Gogel kreeg als agent nog gelegenheid om commentaar te geven op het ontwerp van de nieuwe staatsregeling, in het bijzonder op het financiële gedeelte daarvan. Opmerkelijk is, dat hij in zijn commentaar toen al kritiek uitte op de relatie tussen wetgevende en uitvoerende macht, die echter nog weinig concreet was geformuleerd.¹⁷

Vanuit financieel oogpunt is het principiële verschil tussen de perioden voor en na 1798 de uitdrukkelijke grondwettelijke erkenning in de nieuwe Staatsregeling van het begrotingsrecht in de vorm zoals we dat nu kennen en de aanvaarding van een stelsel van algemene belastingen.¹⁸ Voor die tijd vielen het ‘belastingrecht’ en het budgetrecht als het ware samen. De provincies gaven immers bij de behandeling van de generale petitie (de begroting) zowel over de staatsuitgaven als over de staatsinkomsten hun oordeel. In de nieuwe Staatsregeling kreeg de volksvertegenwoordiging niet alleen het belastingrecht toegekend, maar ook het budgetrecht nieuwe stijl, te weten de afzonderlijke zeggenschap over de staatsuitgaven. Goedkeuring van de begroting door de volksvertegenwoordiging betekende niet dat daarmee de benodigde middelen konden worden ingevorderd. Als gevolg van de vervanging van het oude quotenstelsel door een systeem van algemene belastingen werden het recht tot parlementaire zeggenschap over de staatsinkomsten en het recht tot zeggenschap over de staatsuitgaven ontkoppeld.

15 P. Vreede (1750-1837), was eerder lakenfabrikant in Leiden en Tilburg. Pieter Vreede, *Mijn levensloop*, Hilversum 1994.

16 L. de Gou, *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming*, deel I, Den Haag 1988, lxxvi.

17 De Gou, *Staatsregeling 1798*, deel II, 309.

18 H.G. Warmelink, *Parlement en begroting*, Groningen 1993, 50-51.

7 Vernieuwende voorstellen

Nadat hij in het voorjaar van 1798 als eerste bewindsman van Financiën van ons land was aangetreden, begon Gogel met grote voortvarendheid aan het opzetten van een nationaal begrotingssysteem en een centraal belastingstelsel. Niet alleen had hij bezwaar gehad tegen de staatsgreep en was hij pas na lang aarzelen bereid gevonden het agentschap te vervullen, hij bleef ook daarna zeer kritisch over het nieuwe bewind. Gogel verzette zich in het bijzonder tegen de zuiveringen van kiescolleges, bestuurlijke en rechterlijke organen, die nu plaatsvonden. Zo klaagde hij in een brief aan de Franse gezant Charles Delacroix dat door de epuraties de kwaliteit van de rechterlijke macht in Amsterdam sterk was aange-tast.¹⁹ Zijn kritiek op de machthebbers die de staatsgreep van januari 1798 hadden beraamd werd zelfs zodanig groot, dat hij zijn bezwaar tegen de methode van een staatsgreep vergat en nu zelf – samen met onder meer Willem Daendels²⁰ – tot een staatsgreep overging. Direct na deze nieuwe machtsovername in juni 1798 maakten Gogel en de andere coupleggers duidelijk dat zij de constitutie wensten te handhaven en dat zij het democratische proces wilden herstellen. Ze beklemtoonden dat hun machtsovername geen andere bedoeling had dan ‘het volk te redden uit de klauwen van monsters’.²¹

Voor Gogel brak er nu een zeer actieve periode aan. Hij diende eind 1798 de eerste nationale begroting in. Tevens deed hij het voorstel voor de oprichting van een nationale bank naar het model van de Bank of England. Medio 1799 was zijn plan voor een nationaal belastingstelsel klaar. Hij werkte aan voorstellen voor de herziening van het geldstelsel, te weten de uniformering van het muntwezen. Ook legde hij de grondslag voor de ophef-fing van de gilden. Deze laatste maatregel paste in zijn democratisch- patriottische ideologie. Het besluit tot de oprichting van een nationaal museum vloeide eveneens voort uit deze ideologie, waarin de aandacht voor geschiedenis en cultuur groot was. Gogel diende in november 1798 als agent van Financiën een voorstel in om in Huis ten Bosch een ‘Natio-nale Konst-Gallerij’ te vestigen.²² Dat kon hij doen omdat hij het beheer over de domeinen en dus over de voormalige stadhouderlijke paleizen had. Daarin bevond zich een aantal bijzondere schilderijen. Later (in 1808) werd het instituut naar Amsterdam verplaatst en na enige tijd kwam daaruit het Rijksmuseum voort.

19 Colenbrander, *Gedenkstukken*, II, 761.

20 Herman Willem Daendels (1762-1818), generaal van het Bataafse leger. Paul van 't Veer, *Daendels. Maarschalk van Hol-land*, Zeist/Antwerpen 1963.

21 T. Poell, *The Democratic Paradox. Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)*, Utrecht 2007, 105.

22 F. Grijzenhout, ‘19 november 1798: de stichtingsdatum van het Rijksmuseum’, *Bulletin van het Rijksmuseum*, 34 (1986), 215-219.

8 Politieke stagnatie

Het enthousiasme van Gogel begon na medio 1799 te tanen. Geleidelijk bleek namelijk dat de behoudende geest de overhand begon te krijgen. Het parlement had na de nieuwe verkiezingen een veel conservatievere samenstelling gekregen. Ook verdwenen de meeste unitarisch gezinde clubs, deels door restrictieve maatregelen van het bewind, deels door het verdwijnen van het enthousiasme van de leden. Daardoor raakte de vaart uit de voortgang van beleid en wetgeving, gericht op de eenwording. Gogel kreeg dan ook steeds meer spijt van zijn deelname aan de staatsgreep in juni 1798.

Het wetsontwerp voor een nationale bank kwam niet verder dan een parlementaire commissie die over dit onderwerp nooit een advies uitbracht. De behandeling van het wetsontwerp voor het belastingstelsel vergde in beide Kamers veel tijd, waarbij in het bijzonder de fiscale deskundige Jean Henry Appelius een kritische rol vervulde.²³ Toen de wet eenmaal was aangenomen, bleek het tij te zijn verlopen. De vorming van de eenheidsstaat in juridische zin was gaan stagneren.

Na een periode van heftige politisering en euforie volgde in de loop van 1800 een duidelijke omslag. In de recente geschiedschrijving over deze periode is vooral de nadruk gelegd op het plaats maken van de partijstrijd voor een verlangen naar harmonie en verzoening, waarbij na enige tijd ook de orangisten werden betrokken.²⁴ Bij een dergelijke weergave van de gebeurtenissen blijft echter het debat over de meest geschikte regeringsvorm, dat in deze tijd met grote gevoelens van urgentie, soms zelfs van wanhoop gevoerd werd, onderbelicht.²⁵ Er was namelijk wel degelijk sprake van een intensieve en heftige discussie over de gewenste staatsvorm waaraan door velen werd deelgenomen.

Sommigen wensten matiging van het eenheidsstreven of terugkeer van het federalisme. Bij Gogel was het echter vooral de onvrede over de politieke stagnatie die het streven naar de eenheidsstaat belemmerde, die leidde tot de wens om de staatkundige inrichting te veranderen. Gogel had al snel een aversie tegen het Vertegenwoordigend Lichaam ontwikkeld door zijn ergernis over de traagheid waarmee zijn voorstellen werden behandeld. Principieel bleef hij democraat, maar in de praktijk vatte bij hem steeds meer de overtuiging post dat de werkwijze van de gekozen organen de nationale ontwikkeling soms eerder in de weg stond dan bevorderde. Het streven naar democratie en de opbouw van de eenheidsstaat gingen vanaf die tijd bij hem uiteen lopen.

23 J.H. Appelius bekleedde tal van vertegenwoordigende en bestuurlijke functies, zowel in de Bataafs-Franse tijd als onder koning Willem I. J. van der Poel, *Ter ere van mr Jean Henri Appelius 1767-1828*, Deventer 1954.

24 Van Sas, *De metamorfose*, 380.

25 W.R.E. Velema, 'Lodewijk Napoleon en het einde van de republikeinse politiek', *De negentiende eeuw*, 30 (2006), 147-158.

9 Het memorandum van 1800

Gogel schreef eind 1800 het hiervoor al genoemde memorandum over het bestuursstelsel en bepleitte daarin een wijziging van de verhouding tussen uitvoerende en wetgevende macht. Zijn centrale thema was dat ‘de tegenwoordige staatsregeling geheel ongeschikt is om immer het Bataafsche volk een duurzaam geluk te verzekeren’. In het opstel keerde Gogel zich niet alleen tegen provinciale en stedelijke belangen, eigenbaat en vriendjespolitiek, maar ook uitte hij harde kritiek op het functioneren van het Vertegenwoordigend Lichaam.²⁶ Hij verweet het parlement niet te weten wat het wilde, gebrekkige afdoening van zaken, overschrijding van macht en een geest van beuzelarij. Kortom, ‘zoodanig lichaam is niet in staat iets goeds, iets groots te verrigten’. Gogel bepleitte een drastische inkrimping van het parlement, maar ook van de andere bestuurlijke en rechterlijke organen. Het Vertegenwoordigend Lichaam telde teveel leden en hij vond één Kamer voldoende. Hij formuleerde vervolgens heel kernachtig de eisen van een goed werkend parlementair stelsel met een duidelijke afbakening van de bevoegdheden van de uitvoerende en de wetgevende macht. ‘De wet bevat de zaak ten principale en de principes der uitvoering; de bepalingen der uitvoering en de reglementen behooren aan het Bewind.’

Wat Gogel niet onderkende, was dat er een te grote afstand was tussen wetgevende en uitvoerende macht. Deze bracht met zich mee dat de agent uit wiens koker een voorstel afkomstig was na indiening van de voordracht door het Uitvoerend Bewind bij de Eerste Kamer op de verdere behandeling formeel weinig invloed meer kon uitoefenen. De traagheid van behandeling van wetten werd zo in de hand gewerkt door de nogal strikte scheiding tussen uitvoerende en wetgevende macht.

Overigens had Gogel als het ging om het boeken van concrete resultaten ook nog wel de hand in eigen boezem kunnen steken. Hij was wel een doortastend bestuurder, maar was geen gemakkelijk heerschap om mee om te gaan. Hij was sterk van zijn eigen gelijk overtuigd en toonde weinig respect voor andermans mening. Er is hoog opgegeven van zijn harde werken en plichtsbetrachting. Daarmee ging echter een stroefheid en bothed in de omgang gepaard, waardoor hij mensen vaak tegen zich in het harnas joeg in plaats van dat hij ze overtuigde.²⁷ Hoewel hij zich zelf liet voorstaan op deze directe wijze van benaderen, ging dat in deze periode waarbij hij sterk afhankelijk was van de steun in het parlement zeker ook ten koste van het boeken van politieke resultaten.

10 Brede discussie

Toen Gogel eind 1800 de discussie over de staatkundige verhoudingen aanging, was hij zeker niet de enige in de Bataafse Republiek die over een nieuwe constitutie nadacht. Over de

²⁶ Colenbrander, *Gedenkstukken*, III, band 2, 643-645.

²⁷ Sillem, *Gogel*, 65

hele linie van het politieke spectrum gebeurde dat. Hoewel volgens een bepaling in de bestaande staatsregeling een revisie pas in 1804 kon plaatsvinden, hielden niet alleen orangisten, maar ook vele patriotten zich in deze tijd volop bezig met gedachtewisselingen over een herziening van de constitutie. Gogel en enkele medestanders, waaronder de agent voor de nationale economie Johannes Goldberg,²⁸ die evenals Gogel uit de Amsterdamse handel afkomstig was, wilden zich aan de bepaling in de staatsregeling houden en deze pas in 1804 wijzigen. Toch deden ze al aan de discussies en voorbereidingen mee. Anderen wilden de staatsregeling zelfs veel eerder veranderen dan de constitutie toestond.

In de eerste helft van 1801 hield Gogel zich intensief bezig met het uitwerken van zijn beknopte memorandum tot een nieuwe constitutie. Hij had daarover onder meer contact met Schimmelpenninck die toen, vanuit zijn positie als Nederlands ambassadeur in Parijs, een sleutelrol in de discussies vervulde. Schimmelpenninck zag de oplossing van het zwakke bestuur vooral in een presidentschap naar Amerikaans model. Voor hem was George Washington de grote held. Hij hield dat ook voor aan Gogel, die hem een eerste ontwerp-constitutie had doen toekomen.²⁹ Verder weidde hij uit over een middenweg tussen federalisme en unitarisme. Gogel moest van een eenhoofdige leiding echter niets hebben, evenmin als hij water bij de wijn wilde doen ten aanzien van de unificering.

Gogel zal zeker hebben geweten dat in februari 1801 Napoleon via zijn minister van Buitenlandse Zaken Charles Talleyrand aan ambassadeur Charles-Louis Sémonville in Den Haag had laten weten, dat deze met bekwame en invloedrijke mannen contact moest opnemen om te zorgen dat deze hun constitutionele denkbeelden op schrift zouden zetten. Napoleon had behoefte aan een nieuwe constitutie, waarmee het stadhouderschap en het huis van Oranje voorgoed uitgesloten zouden worden, maar die er wel op gericht zou moeten zijn de oranjegezinden aan het bestuur mee te laten doen. Op aandringen van Sémonville ging het Uitvoerend Bewind zich beraden over de vraag of een herziening van de staatsregeling moest plaatsvinden. Er werd een commissie van twaalf leden onder voorzitterschap van Daniël Steyn Parvé ingesteld, die een nieuwe ontwerp-constitutie ging voorbereiden. Met twee leden van deze commissie Henricus van Royen en Albert Verbeek begon Gogel te corresponderen over zijn constitutionele ideeën.³⁰

Medio 1801 kwam Gogels volledig uitgewerkte ontwerp bij Verbeek terecht, te laat om nog invloed te kunnen hebben. Verbeek zou in de Eerste Kamer nog voorstellen om het rapport van de commissie te verwerpen en een nieuwe commissie een ander voorstel te laten ontwerpen. Hij had daarmee de bedoeling alsnog de ideeën van Gogel te realiseren, maar zijn poging slaagde niet.³¹

²⁸ Johannes Goldberg (1763-1828), financieel deskundige en bestuurder. W.M. Zappey, *De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg*, Alphen aan den Rijn/Brussel 1967.

²⁹ De Gou, *De Staatsregeling 1801. Bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag 1995, 543-545.

³⁰ De Gou, *Staatsregeling 1801*, 540. Van de commissieleden D. Steyn Parvé (1757-1831), H. van Royen (1760-1844) en A.J. Verbeek (1758-1829) zijn biografische gegevens opgenomen in A.M. Elias en Paula C.M. Schölvincq, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810*, Amsterdam 1991.

³¹ Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 3, band 1, 700.

Voor Gogel draaide alles om het behoud van de eenheidsstaat en het tegengaan van een herstel van het federalisme. Op dat punt gaf hij uiteraard niets toe.³² Voor alles stond de eenheid van financiën en belastingen op zijn programma. Daarvoor achtte hij een effectief centraal bestuur nodig, dat niet werd gehinderd door gewestelijke en stedelijke belangen. Gogel bepleitte verder een stelsel waarin een vijftal ministers de spil vormde waar alles om draaide. De ministeries waren: buiten- en binnenlandse zaken, marine, oorlog en financiën. Het boven de ministers zetelende Bewind zou alleen maar een nominaal oppertoezicht mogen voeren en de bevoegdheden van de volksvertegenwoordiging zouden worden beperkt.

Gogel had niet alleen belangstelling voor het bestuurlijke bestel, maar ook voor de rechterlijke organisatie. Zijn streven naar doelmatigheid was hier eveneens de primaire invalshoek, maar hij had ook belangstelling voor de rechterlijke organisatie omdat ze raakvlakken had met zijn fiscale bouwwerk. Hij stelde onder meer voor om naar Frans voorbeeld een Sénat conservateur op te nemen.³³ Hij wilde de Tweede Kamer, die de senaatsfunctie had, opheffen. Daarvoor in de plaats zou een Nationale Hoge Raad komen, die onder meer alle wetten en besluiten aan de Staatsregeling zou moeten toetsen.

De plannen van een meerderheid in het Uitvoerend Bewind met als voornaamste exponent Augustijn Besier³⁴ stonden echter vooral in het teken van een herstel van het federale stelsel. Men wilde de activiteiten van agentschappen als economie, justitie, waterstaat en opvoeding overhevelen naar de departementale, gewestelijke besturen. Ook zouden deze opnieuw financiële bevoegdheden moeten krijgen. Daardoor zouden ze van louter administratieve naar meer politieke organen evolueren. Ook wilde men de eenhoofdige leiding van de overblijvende agentschappen door colleges vervangen,

Op 19 mei diende de constitutiecommissie haar rapport, vergezeld van een ontwerpstaatsregeling, in bij de Eerste Kamer. Het ontwerp gaf de federalisten vijftig procent te weinig federalisme en de unitarissen vijftig procent teveel.³⁵ Op 11 juni nam de Eerste Kamer een afwijzend besluit. Na veelvuldig politiek overleg werd uiteindelijk op 1 september 1801 toch een ontwerp aan het Uitvoerend Bewind voorgelegd. Hoewel Napoleon zich niet direct met de inhoud van de staatsregeling had bemoeid, had hij van tijd tot tijd toch wel duidelijke wenken gegeven. Hij steunde de ideeën van Gogel en Schimmelpenninck niet. Het ging Napoleon er namelijk vooral om, dat er een verzoening met constructieve orangeristen tot stand kwam. Gogel was erg teleurgesteld over het bij het Uitvoerend Bewind ingediende ontwerp. Er werd geen effectief bestuur op centraal niveau gecreëerd, integendeel. In plaats van een vijfköppig Uitvoerend Bewind kwam er een Staatsbewind van maar liefst twaalf man, terwijl de agenten werden vervangen door comités. Maar nog erger vond hij dat de gewestelijke besturen weer veel van hun oude macht terugkregen. Daarmee was

32 Boels, *Binnenlandse Zaken*, 277.

33 M.W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811*, Nijmegen 1990, 158-159.

34 A.G. Besier (1756-1829), Bataafs politicus. Biografische gegevens in Elias en Schölvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers*.

35 Boels, *Binnenlandse Zaken*, 279.

ook zijn nationale belastingstelsel van de baan, dat was aangenomen, maar nog niet was ingevoerd.

Wel kwam er – bij handhaving van het tweekamerstelsel – een Nationaal Syndicaat, dat de handelingen van de geconstitueerde machten moest toetsen.³⁶ Dat werd overigens geen succes. Bij een volgende grondwetswijziging in 1805 verdween het Nationaal Syndicaat geënisloos, zonder dat de taak werd overgenomen.

11 De staatsgreep van 18 september 1801

Over het Ontwerp van 1 september 1801 ontstond sterke verdeeldheid in het vijftallige Uitvoerend Bewind. Nadat de Eerste Kamer zich tegen een rechtstreekse raadpleging van de kiezers had verklaard, vond op 18 september 1801 een nieuwe staatsgreep plaats, de derde na de Bataafse Omwenteling van 1795. De meerderheid van het Uitvoerend Bewind schorsde vervolgens de werkzaamheden van het parlement en besloot het ontwerp toch aan een referendum te onderwerpen. Uiteindelijk tekenden alleen de agenten van financiën en economie, Gogel en Goldberg, verzet aan tegen deze machtsgreep.

De nieuwe machthebbers gaven zich ondershands veel moeite beide agenten, maar in het bijzonder Gogel, voor het bestuur te behouden. Er viel echter niets meer te lijmen toen Gogel in het openbaar, in het blad *De Heer Politieke Blixem*, een frontale aanval inzette tegen de nieuwe machthebbers en in het bijzonder felle kritiek uitte op de belastingartikelen in de nieuwe constitutie. Gogel voorspelde met zoveel woorden, dat de nieuwe staatsregeling zou leiden tot de ondergang van de Bataven. Na dit publieke affront kon het Bewind niets anders doen dan de beide agenten ontslaan, hetgeen plaatsvond op 2 oktober 1801. Gogel had in feite op zijn ontslag aangestuurd.

In dezelfde dagen vond de volksstemming plaats, waarbij degenen die niet waren opgekomen tot de voorstemmers gerekend werden en het ontwerp daardoor aanvaard geacht werd. Op 17 oktober verklaarde de voorzitter de vergadering van het Uitvoerend Bewind voor ontbonden, waarmee een derde fase na de Bataafse Omwenteling was afgesloten. Het Staatsbewind trad aan, met naast zich het Wetgevend Lichaam van het Bataafse gemenebest. Op uitvoerend niveau werden de agenten vervangen door collegiaal bestuur in de vorm van Raden. Zo werd Gogel opgevolgd door een college genaamd 'Treasurier-Generaal en Raden van Financiën'. De provinciale besturen kregen weer meer bevoegdheden.

³⁶ A.M. Elias, *Het Nationaal Syndicaat 1802-1805*, Bussum 1975.

12 Politieke woestijn

Gogel verdween nu in de politieke woestijn en werd weer koopman en geldhandelaar in Amsterdam. Hij bleef de politieke ontwikkeling echter op de voet volgen. Helder formuleerde hij dat hij in de toekomst zich alleen opnieuw met een bewind zou inlaten, wanneer de eenheid van bestuur, wetgeving en financiën in het regeerprogramma voorop zou staan. Dat was een essentiële voorwaarde voor hem om welke post in het landsbestuur dan ook te aanvaarden. Een zuiver programmatische invalshoek!

Gelet op zijn imago van principieel man, was zijn rol in de volgende jaren echter wel opmerkelijk. Hoewel hij officieel niets met het nieuwe bewind te maken wilde hebben, richtte hij er toch allerlei hand- en spandiensten voor. Zo ging hij op verzoek van de nieuwe geregeerden transacties op de geld- en kapitaalmarkt verrichten om de toen volledig gestagneerde kredietmarkt weer op gang te brengen.³⁷ Omdat het kredietstelsel in gevaar was, wilde hij uit landsbelang het daardoor financieel in moeilijkheden verkerende bewind wel helpen. Dat gebeurde echter in het diepste geheim. De transacties ter ondersteuning van de geld- en kapitaalmarkt waren natuurlijk alleen effectief, als er geen bekendheid werd gegeven aan Gogels opdracht. Maar Gogel wilde ook zelf niet dat bekend zou worden dat hij zijn politieke tegenstanders behulpzaam was. Het nieuwe bewind deed nog een ander beroep op zijn deskundigheid. Op verzoek van de Haagse autoriteiten vervolmaakte Gogel in 1802 zijn ontwerp voor een nationale bank, dat hij al eerder – in 1798 – had ingediend.

Over constitutionele zaken discussieerde hij in 1804 – in gespannen afwachting van betere tijden – met de Franse bevelhebber in ons land, generaal Auguste Marmont, die goede contacten had met Napoleon en met Schimmelpenninck. Drie onderwerpen hadden in het bijzonder zijn belangstelling. Ten eerste bepleitte hij opnieuw de invoering van een nationaal belastingstelsel. Ten tweede wees hij een presidentieel stelsel af, dat in die tijd ook veel werd bediscussieerd, waarbij veelal werd verwezen naar het voorbeeld van de jonge Amerikaanse statenbond. Ten slotte sprak Gogel zich in zijn correspondentie aan Marmont ook uit voor de codificatiegedachte.³⁸ Gogel prees Napoleon, omdat deze de Franse natie nieuwe wetten had gegeven op het gebied van privaatrecht en strafrecht. Hij wenste ook voor de Nederlanders een uniforme codificatie. Het is dan ook weinig verrassend dat in zijn ontwerp-constitutie een codificatieopdracht een belangrijke plaats innam. Verder werkte hij zijn ideeën over een rechterlijke organisatie uit.³⁹

37 Specifieke informatie over deze transacties is te vinden in de *Briefwisseling* tussen Gogel en de financiële ambtenaar Canneman, bewerkt door mw. drs. M. van Leeuwen-Canneman en in 2009 door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis uitgegeven.

38 De Gou, *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag 1997, 202.

39 Van Boven, *Rechterlijke instellingen*, 179.

13 Verzet tegen een presidentieel bewind

De denkbeelden van Gogel kregen veel aandacht, omdat Napoleon in de tweede helft van 1804 enkele malen met Schimmelpenninck over een nieuwe staatsregeling overlegde en laatstgenoemde vervolgens adviezen inwon bij een groot aantal vooraanstaande personen in het vaderland. Gogel nam daarbij een bijzondere positie in, omdat Schimmelpenninck al snel aan hem dacht als nieuwe bewindsman van Financiën. Niet alleen over financiële kwesties, maar ook over een ‘eenhoofdig bestuur, of iets dat onder een anderen naam hetzelfde denkbeeld insluit’ ging Gogel de discussie aan op het hoogste niveau, zowel met Schimmelpenninck als via Marmont met Napoleon zelf. Hij lichtte zijn standpunten toe in een brief van 25 september 1804 aan Schimmelpenninck. Hij maakte duidelijk dat zijn motieven om het eenhoofdige bestuur af te wijzen niet revolutionair republikeins waren. Hij was bepaald geen aanhanger van ‘zogenaamde overdreven wijsgeerige beginselen, welke met den tegenwoordigen staat van het mensdom niet overeenkomen’.⁴⁰ Liever beriep hij zich op de aloude en onveranderlijke Nederlandse volksaard.

Dat idee werkte hij ook uit in de memorie, die hij een paar weken later, via generaal Marmont, aan Napoleon stuurde. De politieke boodschap van deze interessante memorie was dat de Bataafse Republiek inderdaad dringend een aantal door Napoleon gewenste hervormingen nodig had en dat de stedelijke en gewestelijke belangen die de kop weer opstaken door een krachtig centraal gezag bestreden dienden te worden. Dat gezag mocht echter nimmer eenhoofdig zijn, want een dergelijke regeringsvorm druiste lijnrecht in tegen ‘de nationale geest’ en zou nimmer door de publieke opinie, die zeer gehecht was aan ‘oude vrijheidsliefde’, worden aanvaard. Maar het was niet alleen deze vrijheidsliefde die zich verzette tegen de invoering van een eenhoofdige regering. De natie, gehecht aan haar ‘oude eenvoud’, was evenzeer afkerig van de bij een dergelijke keuze onvermijdelijke hoofse pracht. Ook daarom verdiende een bescheiden staat voerend college van drie tot vijf man aan het hoofd van de regering de voorkeur.⁴¹

Ondanks zijn felle afwijzing, zou Gogel zich korte tijd later vanuit het belang van de eenheidsstaat bij de eenhoofdige leiding en zelfs bij een monarchaal staatsbestel neerleggen. In stevige en langdurige onderhandelingen wist Gogel Schimmelpenninck namelijk te bekeren tot het invoeren van zijn belangrijkste programmapunt, het nationale belastingstelsel. Nu aan zijn voorwaarde voldaan was, dat eenheid van bestuur, wetgeving en financiën voorop stond, verklaarde Gogel zich in 1805 bereid om bewindsman te worden onder Schimmelpenninck. De nieuwe staatsregeling van april 1805 legde grote macht in handen van de persoon aan wie het bestuur van de staat was toevertrouwd, de raadpensionaris. Deze benoemde een Staatsraad met adviserende bevoegdheden op het gebied van wetgeving, stelde zijn bewindslieden (secretarissen van staat) en alle ambtenaren aan. Er bleef weliswaar een Wetgevend Lichaam bestaan, gekozen door de departementen (voormalige ge-

⁴⁰ Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 4, band 2, 525.

⁴¹ Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 4, band 2, 530-535.

Portret van Lodewijk Napoleon, 1809, door Charles Howard Hodges. Rijksmuseum, Amsterdam.

westen), maar dat kon alleen door de raadpensionaris voorgestelde wetsontwerpen aanvaarden of verwerpen.

Gogel ging weer energiek aan de slag als bewindsman van Financiën. Al op 12 juli 1805 aanvaardde het Wetgevend Lichaam een voorstel voor algemene, uniform in alle gewesten geldende belastingen, dat met enige aanpassingen het in 1799 door Gogel ingediende stelsel volgde en dat in vrij korte tijd werd ingevoerd.

Er is wel gediscussieerd over het karakter van het belastingstelsel, waarbij dat dan getoetst wordt aan onze moderne opvattingen over belastingen. Dat heeft bijvoorbeeld Hofstra gedaan. In een artikel over de belastingunificatie van 1805 geeft deze weliswaar eerst zelf aan dat voor een beoordeling van een stelsel van 1805 niet de moderne maatstaven

mogen worden aangelegd. Toch acht hij vervolgens het beeld niet erg fraai, aangezien het stelsel met een zware grondbelasting en indirecte belastingen op eerste levensbehoeften als belangrijke elementen ‘een typisch klassestelsel van de opgekomen grote burgerij was’.⁴² Hoewel Hofstra vervolgens wel weer opmerkt dat het misschien ook niet redelijk is van Gogel meer te verwachten, heeft hij niet willen inzien dat het in vrij korte tijd tot stand brengen van een samenhangend stelsel van belastingen op nationaal niveau toch de grootste prestatie van Gogel was.

Nauw verbonden met de gedachte van algemene belastingen was voor Gogel een ander belangrijk element van de unitaristische ideologie dat er economische vrijheid zou moeten bestaan. Iedere burger zou dezelfde economische rechten moeten hebben. Met de afschaffing van de gilden beoogde Gogel een opruiming van de oude privileges die een belemmering voor de economie vormden. Dit was een belangrijk element van de strijd tussen unitaristen en federalisten. Juist in deze strijd tegen de gilden toonde Gogel zich de ideoloog en politicus.

Met de actieve medewerking van Hendrik van Stralen,⁴³ secretaris van staat voor Binnenlandse Zaken, begon Gogel aan regelgeving op dit vlak. In het reglement voor de gemeentebesturen (22 augustus 1805) werd deze het recht ontzegd economische reglementen uit te vaardigen die in strijd waren met de nationale wetten. Een onmisbaar element was de Patentwet van 2 december 1805, die iedereen toeliet het patent, het recht op toegang tot een beroep, te verkrijgen door jaarlijks een bepaald bedrag te betalen. Daarmee was het lidmaatschap van een gilde niet langer een eis om een beroep te kunnen uitoefenen.

14 De onderhandelingen over een monarchaal stelsel

Al spoedig nadat Schimmelpenninck zijn regeerperiode was begonnen, naderde weer het einde daarvan. Eind 1805 al zou Napoleon hebben besloten Schimmelpenninck door zijn broer Lodewijk Napoleon te vervangen. Gelet op de toenemende Engelse dreiging wilde hij meer invloed in Nederland.⁴⁴ De vraag is zelfs of hij niet steeds Schimmelpenninck als een tussenpaus voor een kortstondige termijn had beschouwd.

In het voorjaar van 1806 liet Napoleon met zoveel woorden aan Schimmelpenninck weten dat hij de banden met het Bataafse regime sterker wilde aanhalen, daarbij de Bataven de keuze latend tussen inlijving bij zijn rijk of bestuur door een keizerlijke prins. Schimmelpenninck en zijn bewindslieden verzetten zich tegen de opgedrongen stelselverandering. Vermetel zei Gogel tijdens een discussie in een buitengewone vergadering van de raadpensionaris en zijn voornaamste raadslieden dat, zo men Caesars wilde, ook Brutussen gevon-

⁴² H.J. Hofstra, ‘De belastingunificatie van 1805’, in *Smeetsbundel*, opstellen aangeboden aan prof.dr. M.J.H. Smeets ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, Deventer 1967, 227-244, in het bijzonder 243.

⁴³ H. van Stralen (1751-1827), bestuurder. Biografische schets in *NNBW*, deel IV, Leiden 1918.

⁴⁴ H.T. Colenbrander, *Schimmelpenninck en koning Lodewijk*, Amsterdam 1909, 56.

den konden worden. De Napoleongezinde minister van Oorlog Carel VerHuell⁴⁵ verzette zich tegen deze uitspraak en gaf Gogel te kennen, dat ‘wanneer Brutussen aanwezig mogen zijn, er ook mannen van hart waren, om hun de wapenen te ontwringen’.⁴⁶ Schimmelpenninck zelf beriep zich, net als Gogel twee jaren eerder gedaan had, op de Nederlandse volksaard, die gekenmerkt werd door een ‘afkeer voor eene erfelijke magt’.⁴⁷

Noch brieven van de raadpensionaris zelf, noch de speciale zending van een Bataafse commissie die in Parijs moeizame onderhandelingen ging voeren, konden ook maar iets bereiken. Gogel werd door toedoen van Schimmelpenninck toegevoegd aan de delegatie. Dat gebeurde om het belastingsysteem en de unificatie van de staatsfinanciën veilig te stellen, maar ook omdat Schimmelpenninck Gogel in politieke zin het meest vertrouwde en deze bij de keizer redelijk goed lag.

In Parijs zette Napoleon grote druk op de delegatie. Hij weigerde de geloofsbrieven van de leden van de delegatie te accepteren, omdat zij niet gemachtigd waren om de keizer te verzoeken zijn broer tot koning van Holland te benoemen. Indien de machtiging niet binnen acht dagen getoond kon worden, zou inlijving volgen. Nadat de delegatie dit aan de raadpensionaris gerapporteerd had, werd in Den Haag besloten wegens ‘nooddwang’ de verzochte machtiging te verlenen onder voorwaarde van een constitutioneel charter, waarin de onafhankelijkheid van de staat en de vrijheid en de rechten der burgers gehandhaafd zouden zijn.

Na moeizame onderhandelingen met minister van buitenlandse zaken Talleyrand, waarin Napoleon zich ook enkele malen persoonlijk mengde, kwam er op 23 mei 1806 een traktaat tot stand.⁴⁸ Op 5 juni werd Lodewijk Napoleon in de Tuilerieën door zijn broer met de erfelijke waardigheid van Koning van Holland bekleed. Enkele dagen voor deze proclamatie, op 2 juni, had Lodewijk Napoleon met Gogel en VerHuell ‘een zeer lange conferentie’ gehad, in het bijzonder over de miserabele toestand van de schatkist. Gogels bekwaamheid en parate kennis van zaken maakten indruk op Lodewijk. Gogel voelde zich gevleid door het vertrouwen dat de nieuwe koning in hem uitsprak en hij verklaarde zich op diens verzoek bereid zijn functie van bewindsman op Financiën te blijven bekleden. Later tekende de historicus Vreede hierbij aan, dat de atmosfeer der Tuilerieën ook deze republikein had besmet en dat van de dolkstoot van de Bataafse Brutus geen sprake meer was.⁴⁹ Zo werd Gogels functie van bewindsman gecontinueerd, terwijl hij nu ook de titel van minister kreeg.⁵⁰

45 C.H. VerHuell, *Nederlands en later Frans vlootvoogd*. L. Turksma, *Admiraal van Napoleon. Het leven van Carel Hendrik graaf VerHuell 1764-1845*, Zutphen 1990.

46 Turksma, *Admiraal van Napoleon*, 61.

47 Velema, ‘Einde van de republikeinse politiek’, 152.

48 De Gou, *Staatsregeling 1805 en Constitutie 1806*, 470-475.

49 G.W. Vreede, *Geschiedenis der diplomatie van de Bataafsche Republiek*, II, Utrecht 1864, 218.

50 Vanaf 1806 werd voor een functionaris die goed vergelijkbaar was met de huidige bewindspersoon de ministerstitel ingevoerd. De titel minister als zodanig dateerde van vóór 1806. De hoge ambtenaren van de oude Republiek werden ook wel zo genoemd. De term was in de Bataafs-Franse tijd ook in gebruik voor ambassadeurs.

Louis Napoleon bij de Gratie Gods
 en de Constitutioneële Wetten van Staat
 Koninkrijk der Nederlanden.

Wij hebben gedecreteerd te als hij
 Aankomen te zijn.

Art 1.

den Heer Gogel. is benoemd tot onder
 Minister van Financiën

Art 2.

de zal dadelijk in functie treden ten
 einde den Loop der bestuurszaken, van
 het Ministerie der Financiën, op
 gemetlij wijze voort te zetten.

Gegeven te Parijs den 5 Junij 1806
 In den onze Keizinge met de Ke.

Luigi

An Regens de Keizinge
 voor de Secretaris van Staat
 De Minister des Marine
 Des Meell

Benoeming door koning Lodewijk Napoleon van Gogel tot minister van Financiën in 1806. Den Haag, Nationaal Archief, collectie Gogel, 2.21.005.39, inv.nr. 39.

15 Minister onder Lodewijk Napoleon

Ondanks zijn bewaren tegen een monarchie bleef Gogel bewindsman van Financiën om zijn nationale belastingstelsel veilig te stellen en de invoering ervan te voltooien. In 1808 kon Gogel vol trots voor de eerste maal in de Nederlandse geschiedenis een rekening voor de nationale inkomsten en uitgaven presenteren.⁵¹ Voor Gogel zelf was dit het symbool van de geslaagde eenmaking van ons land. Het was het tastbare sluitstuk van het unificatieproces van het financiële bestel van de Nederlanden na de Bataafse omwenteling. De formele eenwording kreeg verder stuwning door de invoering van één munt in 1807.

Gogel werkte nu ook verder aan de opheffing van de gilden. Hij bood op 20 augustus 1806 een – al onder Schimmelpenninck voorbereid – wetsontwerp op de corporaties aan Lodewijk Napoleon aan. De autonome gilden werden vervangen door gemeentelijke corporaties die een jaarlijkse contributie konden heffen voor uitkeringen bij ziekte en overlijden. Vrijheid van bedrijf en beroep werd het uitgangspunt. Er ontstond een felle tegenstand vanuit de steden. De rede waarmee Gogel later als minister in een buitengewone zitting van de Staatsraad, een adviesorgaan van ervaren bestuurders, op deze kritiek reageerde, was even fel. Hij deed een forse aanval op de stedelijke autonomie, die volgens hem nauw verbonden was met het gildewezen. De op 30 januari 1808 afgekondigde wet werd geen succes, doordat deze door de plaatselijke besturen op grote schaal werd ontdoken. Toch is van groot belang dat hiermee het beginsel van de bedrijfs- en beroepsvrijheid werd gevestigd. Op lange termijn had Gogels streven wel degelijk effect. In oktober 1818 besloot koning Willem I de oude gilden eens en voor altijd af te schaffen.

Vanuit financieel oogpunt bepleitte Gogel tevens een vereenvoudiging van de rechterlijke organisatie. Dit pleidooi klonk door in het ontwerp voor een nieuwe organisatie van Cornelis van Maanen,⁵² dat deze minister van Justitie en Politie in 1808 presenteerde en waarover hij met Gogel overleg had gevoerd.⁵³ Daarmee samenhangende wetboeken voor strafrecht en civiel recht werden respectievelijk op 1 februari en op 1 mei 1809 van kracht. De praktische uitwerking was gering, ook omdat de nieuwe rechterlijke organisatie en een uniform procesrecht wel werden vastgesteld, maar door de inlijving niet meer in de praktijk konden worden uitgevoerd. Niettemin vergemakkelijkte de codificatie later de totstandkoming van wetgeving onder koning Willem I.⁵⁴

Nadat er aanvankelijk sprake was van een goede verstandhouding werd de samenwerking tussen de grillige Lodewijk Napoleon en de nogal van zichzelf overtuigde Gogel lang-

51 Wantje Fritschy, 'Gogels Compte rendu au Roi en de staatsfinanciën in het koninkrijk van Louis Bonaparte', *De negentiende eeuw*, 30 (2006), 201-218.

52 C.F. van Maanen (1769-1846) bekleedde tal van juridisch-bestuurlijke functies, zowel in de Bataafs-Franse tijd als onder koning Willem I. M.E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid*, 9 december 1769-6 december 1813, Groningen 1953.

53 Van Boven, *Rechterlijke instellingen*, 202.

54 P. van den Berg, 'Codificatie en staatsvorming in de tijd van Lodewijk Napoleon', *De negentiende eeuw*, 30 (2009), pp. 159-176.

zamerhand steeds moeizamer. Het feit dat de koning zijn minister van Financiën in maart 1807 het beheer over de schatkist ontnam was natuurlijk slecht voor de relatie. De koning was zichzelf wijs gaan maken dat Gogel weliswaar ‘een uitmuntend minister voor de impositiën’ (belastingen) was, maar dat het schatkistbeheer en het daarmee verbonden leningenbeleid toch in betere handen zou zijn bij staatsraad Robert Voûte.⁵⁵ Deze zou de effectenbeurs beter kennen. Voûte was een voormalig commissionair in effecten, die onder meer betrokken was geweest bij het bankiershuis Hope en dus goede connecties had op de effectenbeurs.⁵⁶

Lodewijk vergat of wilde niet weten dat Gogel eerder de effectenhandel goed had weten te benutten voor een systematisch opgezette aflossing van de staatsschuld met een daarop gerichte amortisatiekas. Achtergrond van de beslissing was echter zonder twijfel, dat Voûte plooibaarder was dan Gogel. Deze verloor niet alleen het beheer over de schatkist, maar tot zijn woede kreeg in 1808 bovendien een commissie de opdracht om zijn belastingstelsel op een aantal punten te herzien, omdat het volgens de koning voor sommigen toch te drukkend was. Gogel weigerde tot ergernis van de koning alle medewerking aan dit onderzoek.

In het voorjaar van 1809 stelde Lodewijk Napoleon een zelfstandige Directeur van de Douane aan die niet onder ministerieel gezag viel, maar rechtstreeks door de koning werd aangestuurd. Voor zowel Van Maanen als Gogel was de oprichting van de afzonderlijke douanediens naar Frans model de reden om het ambt van minister neer te leggen, maar het was slechts de druppel die de emmer deed overlopen.⁵⁷ Kort na elkaar traden ze af, Van Maanen op 11 april, Gogel op 22 mei 1809.

16 Inlijving bij Frankrijk

Niet alleen kon Lodewijk Napoleon niet met zijn ministers opschieten, ook de relatie met zijn broer, de keizer, was erg slecht. Hij zat als het ware tussen twee vuren. Na vele conflicten besloot Napoleon bij keizerlijk decreet van 8 juli 1810 het koninkrijk Holland bij Frankrijk in te lijven. Een week later al riep hij Gogel als eerste Nederlander naar Parijs om deel te nemen aan de advisering over de bestuurlijke organisatie van de ingelijfde Nederlandse departementen. Gogels reputatie en financiële talent waren ook bij Napoleon bekend.

Volgens het decreet moest een commissie van Nederlanders in Parijs de uitwerking van de inlijving nader regelen. Het Wetgevend Lichaam benoemde vijftien leden, de nieuwe gouverneur-generaal Charles-François Lebrun wees nog vier leden aan, evenals de stad Amsterdam. Uit het leger en de vloot sloten zich deputaties aan. In Parijs verdeelde deze

55 R. Voûte (1747-1823), geldhandelaar in Amsterdam, vervulde naderhand verschillende bestuurlijke functies. Biografische schets in *NNBW*, deel II, Leiden 1912.

56 T. Pfeil, ‘Tot redding van het vaderland’. *Het primaat van de Nederlandse overheidsfinanciën in de Bataafs-Franse tijd 1795-1810*, Amsterdam 1998, 499-500.

57 J. Joor, *De adelaar en het lam*, Amsterdam 2000, 421.

‘Conseil pour les affaires de la Hollande’ zich in drie secties, waarvan de voorzitters door de keizer werden benoemd. Gogel werd voorzitter van de sectie van financiën en van de publieke schatkist, hij werd tevens benoemd in een speciale Staatsraad-commissie voor de organisatie van de territoriale departementen van Nederland.

Van de drie secties waren de werkzaamheden van de sectie van financiën het belangrijkste, of eigenlijk die van Gogel persoonlijk. Twee hoofdpunten van advies waren het bedrag van de rente der schuld en de regeling der belastingen. De rente op de staatschuld was in 1808 en 1809 niet meer uitbetaald. Direct na de inlijving had Napoleon al een voorlopige tiërcering doorgevoerd, die de rente van de staatsschuld tot een derde terugbracht. Hij sloeg vervolgens het advies van Gogel in de wind om een aantal uitzonderingen toe te staan. In oktober 1810 werd tot de definitieve regeling besloten. Tot dan toe hadden de Nederlandse bestuurders liever de ongeregelde betaling van de rente aanvaard dan de formele tiërcering die zij als een te groot onrecht beschouwden om ermee in te stemmen.

In december 1810 keerde Gogel naar Nederland terug en werd hij als intendant-generaal voor de financiën met de uitvoering van de financiële maatregelen belast. Hij stond gouverneur-generaal Lebrun bij, die ondergeschikt was aan de ministers in Parijs. Hij aanvaardde deze functie om er voor Nederland nog het beste van te maken. Het inlijvingsproces werd, begeleid door de in principe tijdelijke gouverneur-generaal in Amsterdam, gesteund door enkele intendanten. Zij moesten voor de bestuurlijke, financiële en rechterlijke inbedding in het Franse stelsel zorgen en advies geven over de bemanning van de instellingen. De keizer en zijn ministers in Parijs hadden intussen uiteraard de volledige zeggenschap. Daar werd het inhoudelijke beleid uitgestippeld, ook voor de voormalige Nederlandse departementen. Ook de rechterlijke macht werd gereorganiseerd naar Frans model. Het Wetgevend Lichaam en de Staatsraad verdwenen als overbodig van het toneel, maar de ministeries bleven het lopende beleid uitvoeren, in afwachting van de uiteindelijke volledige inlijving.

Wat het inlijvingsproces betreft, had het belastingstelsel de meeste voeten in aarde. Gogel zelf stond in de eerste plaats voor ogen te redden wat er van zijn stelsel van 1805 te redden viel. Hij bepleitte de voorlopige handhaving van een afzonderlijk belastingstelsel voor de Nederlandse departementen, maar met verminderde tarieven en met afschaffing van die belastingen, die het behoud van douanegrenzen zou hebben vereist. Hij vreesde dat de onmiddellijke invoering van de Franse administratie en belastingen ook de aanstelling van Franse ambtenaren zou eisen. Om de Nederlandse ambtenaren te behoeden voor ontslag wilde hij dat hun de tijd werd gelaten zich voor te bereiden op het nieuwe stelsel. En zo gebeurde het min of meer. Na de inlijving werd niet direct het Franse belastingstelsel ingevoerd. Daarmee werd gewacht tot 1 januari 1812.⁵⁸ Dit gebeurde niet alleen om de Nederlandse ambtenaren te laten wennen aan de Franse regelingen, het gebeurde ook om-

58 A.M. Elias, ‘De invoering van het Franse belastingstelsel hier te lande in 1812. Voorgeschiedenis en gevolgen’ in C. van Raad en G.P. Frank (red.), *Gielebundel. Opstellen aangeboden aan Prof. mr. J.F.M. Giele*, Deventer 1990, 221-230.

dat de uitgaven van de jaren 1810 en 1811 anders niet voldoende konden worden gedekt uit de lagere belastingopbrengsten die het Franse stelsel met zich mee zou hebben gebracht. Gogels mandaat als intendant-generaal was als tijdelijk bedoeld, de taken werden geleidelijk ingeperkt, terwijl Gogel ook zijn personeelsbestand moest inkrimpen. Hij bleef echter tot het einde van het Franse bewind in november 1813 op zijn post in Amsterdam gehandhaafd.

17 Omwenteling

Na de catastrofale expeditie van Napoleon naar Rusland en de slag bij Leipzig in oktober 1813 ontstond onder bestuurders en bevolking in Amsterdam en Den Haag beroering.⁵⁹ In november 1813 riep een door Gijsbert Karel van Hogendorp⁶⁰ geleid Driemanschap zich tot Algemeen Bestuur uit om de komst van de Prins van Oranje voor te bereiden. Gogel weigerde in te gaan op de oproep van het Algemeen Bestuur om de leiding van het ministerie van Financiën na de omwenteling voort te zetten.

Er volgde één van de moeilijkst te verklaren episodien uit zijn leven. Er was op 21 november 1813 een proclamatie opgesteld – en dat nog wel door zijn vriend en medewerker Elias Canneman⁶¹ – waarmee het Algemeen Bestuur van Van Hogendorp en de zijnen de Nederlandse functionarissen van hun eed aan Napoleon ontsloeg en hen in hun functie handhaafde. Gogel meende echter dat alleen Napoleon hem van zijn eed kon ontslaan en wilde naar Frankrijk reizen. Het Algemeen Bestuur toonde begrip en gaf hem op zijn verzoek een vrijgeleide naar Parijs. Voor de één was het gedrag van Gogel een uiting van zijn grillige karakter, voor de ander een vorm van grote integriteit.⁶² Volgens de Engelse historicus Simon Schama was een belangrijk element in het ideologische denken van Gogel zijn hevige afkeer van het ancien régime en de daarmee verbonden groepen uit de periode voor 1795. Als men geen rekening houdt met deze afkeer is moeilijk te begrijpen waarom Gogel naar Parijs reisde om uit Franse overheidsdienst te worden ontslagen.⁶³

Er zal mijns inziens ook hebben meegespeeld dat Gogel na zijn vernederende ervaringen onder Lodewijk Napoleon, die hem geleidelijk als minister van Financiën buiten spel had gezet, door Napoleon, die hij persoonlijk kende, weer in ere hersteld was als staatsraad en intendant-generaal van Financiën. Hij voelde zich dan ook – ondanks zijn kritiek op de keizer – persoonlijk met hem verbonden.

59 Joor, Adelaar en Lam, 115-116 en 210-211.

60 G.K. van Hogendorp (1762-1834), grondlegger van het Nederlandse staatsbestel na 1813. Biografische schets in *NNBW*, deel II, Leiden 1912.

61 E. Canneman (1777-1861), financieel deskundige en medewerker van Gogel. Biografische schets in *Briefwisseling*, zie noot 36.

62 Zo vond Thorbecke het gedrag van VerHuell, die een van de weinigen was die eenzelfde opstelling koos als Gogel, zeer te rechtvaardigen. J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen*, Den Haag 1872, 153-154.

63 Schama, *Patriots and liberators*, 644.

Gogel was een van de zeer weinige Nederlanders die moeite hadden met het nieuwe regime van Willem I en die uiteindelijk ook niet onder hem wilden werken. Het overgrote deel van de oud-patriotten en bestuurders die een rol hadden gespeeld in de Bataafs-Franse tijd ging wel over in dienst van de nieuwe vorst.

Terwijl Soevereine Vorst, Staten-Generaal, Raad van State en Rekenkamer in de plaats traden van de instellingen van de Franse constitutie werd in de Proclamatie van 21 november 1813 zowel op het stuk van de belastingen als op dat van bestuur en justitie de bestaande wetgeving gehandhaafd. De situatie van 1795 werd niet hersteld, evenmin werd teruggekeerd naar die van 1810.⁶⁴ Dat laatste zou praktisch ook moeilijk zijn geweest. In 1809 waren weliswaar nieuwe wetboeken voor civiel recht en strafrecht ingevoerd, maar ze hadden weinig praktische uitwerking, omdat er onvoldoende tijd was geweest om de rechterlijke inrichting en het uniforme procesrecht in werking te laten treden, zoals hiervoor al is opgemerkt. De Franse codes waren alle op 1 maart 1811 ingevoerd en hadden dus meer dan twee jaar gewerkt. Na de onafhankelijkheid bleef het Franse rechtswezen bestaan, hoewel niet geheel ongewijzigd. Pas langzamerhand werd het door nationale regelingen vervangen.

Toen Willem I het bestuur overnam, was het Franse belastingstelsel in werking. In enkele jaren werd de Franse belastingwetgeving voor een belangrijk deel weer vervangen door wat in 1805 en 1806 door Gogel was ingevoerd.⁶⁵

18 Willem I in het bed van Napoleon

In Parijs schreef Gogel eind februari 1814 een memorandum, getiteld *Memoire sur la Hollande* waarin hij nog eens zijn republikeinse gezindheid liet blijken, terwijl in het vaderland de Soevereine Vorst al vast in het zadel zat. Het was een opmerkelijk stuk, met een betoog hoe de continentale bondgenoten de handel van Holland zouden kunnen bevrijden van de Engelse dictatuur.⁶⁶ Gogel beschreef de omwenteling van 1813 als een samenzwering van enkele orangisten en Engelse agenten, die, om te voorkomen dat er een beweging van ‘werkelijke onafhankelijkheid’ zou volgen, het publiek angst hadden aangejaagd door plunderingen en die vervolgens de prins van Oranje hadden binnengehaald om de orde te herstellen. Europa had echter Nederlandse onafhankelijkheid nodig, zodat Holland haar oude functie als universele marktplaats, vrij van alle buitenlandse overheersing kon vervullen.

Hoe wonderlijk ook op het eerste gezicht, de gedachten van Gogel waren zeker niet wereldvreemd. Een objectieve waarnemer als John Quincy Adams, toen ambassadeur in Rusland, eerder gezant in Nederland en later de zesde president van Amerika, schreef in janu-

64 B.D.H. Tellegen, *De wedergeboorte van Nederland*, Groningen 1884, editie van 1913, voorzien van annotaties van Colenbrander, 324-340.

65 Tellegen, *De wedergeboorte*, p. 337.

66 Sillem, *Gogel*, 116-126.

ari 1814 uit Sint Petersburg: ‘... het lijkt erop dat Engeland erop uit is om Holland zowel materieel als formeel tot een aanhangsel van het Britse Rijk te maken’.⁶⁷

Toch had Gogel het bewind van Willem I verkeerd ingeschat. Het stond Gogel natuurlijk zeer tegen dat de politieke elite de nieuwe constructie van het koninkrijk aanvaardbaar probeerde te maken door net te doen alsof Nederland terugkeerde naar de goede oude tijd van voor de Bataafse Omwenteling.⁶⁸ Maar Willem I vestigde in werkelijkheid een min of meer Napoleontisch regime. Naar het heette, vlijde Willem I zich na 1813 in het bed van Napoleon en was hij bovendien ‘patriots’ geworden. De eenheidsstaat met zijn Bataafs-Napoleontische bureaucratie en het nieuwe bestuurlijke ethos werden gehandhaafd. Vele oud-patriotten en bestuurders uit de Bataafs-Franse tijd – slechts enkelen van hen lagen er echt uit bij de nieuwe vorst – kregen een functie onder het nieuwe regime.⁶⁹

Dat Willem I de Bataafs-Franse tijd onbevooroordeeld tegemoet trad, bewijst het feit dat hij het voorstel voor een nationale bank, dat Gogel in 1802 voor het toenmalige bewind had opgesteld en dat tijdens de Bataafs-Franse tijd nooit was verwezenlijkt, uit de bureaulade liet opdiepen, terwijl Gogel nog in Parijs verbleef. Na enig beraad van Willem I en zijn adviseurs werd het voorstel overgenomen en slechts op enkele niet-essentiële punten aangepast. Het besluit dat de Soevereine Vorst op 25 maart 1814 ondertekende en dat aan de Nederlandsche Bank haar eerste octrooi verleende, was in wezen gelijk aan Gogels project van 1802. Het is op deze grond dat aan Gogel de eer toekomt de geestelijke vader te zijn van het eerste charter van de Nederlandsche Bank.⁷⁰

19 Weigering van functies

Nadat hij in Nederland was teruggekeerd, weigerde Gogel toch enkele malen functies van Willem I te aanvaarden. Direct al na terugkomst ontving Gogel op 14 mei 1814 een uitnodiging om enkele dagen later aan het hof te verschijnen om met de vorst te spreken.⁷¹ Een aanbod om het ambt van directeur-generaal van het kadaster op zich te nemen, volgde aan het eind van het jaar. Het kadaster was van belang voor een stelsel van algemene belastingen. Hoewel Gogel ook onder Willem I een bijdrage aan de eenheidsstaat had kunnen leveren, iets waar hij in eerdere perioden alles voor opzij had gezet, kwam het daar niet van, vooral door zijn eigen opstelling. Gogel nam de moeite om voor de vorst een uitvoerige verantwoording op papier te zetten voor zijn afwijzing van het ambt. Niet alleen voerde hij particuliere redenen aan, daarnaast plaatste hij enkele kanttekeningen bij de aangeboden post, die karakteristiek waren voor zijn denken.⁷²

67 J.Q. Adams, *Writings*, V, New York 1913, 10.

68 H. te Velde, *Van regentmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*, Amsterdam 2010, p. 78.

69 M. Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)*, Amsterdam 2009.

70 A.M. de Jong, ‘Isaac Jan Alexander Gogel, 1765-1821’, *Blad van De Nederlandsche Bank*, april 1954.

71 Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 6, band 2, 1538.

72 Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel 6, band 2, 1539-1546.

Gogel was het in de eerste plaats niet eens met dat deel van de constitutie van Willem I, waarbij de provinciale staten waren ingevoerd, die hij kenschetste als tegenwerkers tegen alles wat met hun provinciale belangen niet overeen kwam. Hij herinnerde aan de tegenwerking vanuit de gewesten die de instelling van een algemeen kadaster in het verleden had ontmoet. Hij verwachtte in de toekomst opnieuw weerstand. In de tweede plaats herinnerde hij eraan dat naar zijn mening essentiële delen van een ministerie daarvan niet moesten worden afgescheiden. Hij bracht in herinnering dat, toen hij minister van Financiën onder Lodewijk Napoleon was, er een voorstel was geweest om het kadaster aan een afzonderlijke directeur-generaal (dus buiten het ministerie) toe te vertrouwen. Hij had zich daar toen tegen verzet. Toen de koning de douane van het ministerie afscheidde, had Gogel zijn ontslag genomen. Het kadaster moest volgens hem dan ook 'een divisie van de administratie van het ministerie' blijven.

Daarna liet Gogel in de verantwoording van zijn afwijzing een – wel wat gekleurde – schets van zijn loopbaan volgen, duidelijk bedoeld om te laten zien dat hij in verleden ruimschoots aan zijn publieke plichten had voldaan. Hij zou steeds zeer ongaarne overheidsambten op zich hebben genomen. Hij had zich aanvankelijk aan alle benoemingen onttrokken, totdat hij in 1798 onder zware druk het agentschap van Financiën toch maar had aanvaard. Meermalen zou hij vruchteloos om ontslag hebben verzocht, tot hij in 1801 gelegenheid zag om zich terug te trekken.

In 1805 had raadpensionaris Schimmelpenninck volgens Gogel diens medewerking als het ware tot een voorwaarde voor zijn aanvaarding van het bestuur gemaakt. Ook Lodewijk Napoleon had hem niet willen loslaten, totdat hij uiteindelijk zijn ontslag bijna had moeten afdwingen. Vervolgens was hij naar Parijs ontboden en was hij daarna weer naar Nederland teruggezonden om zijn laatste functies te vervullen. Gogel betoogde dat hij eigenlijk tegen zijn zin een aantal malen een overheidsambt had aanvaard.

Zijn omstandigheden waren intussen veranderd. Ondanks zijn zuinige levenswijze had hij ten slotte weinig overgehouden, althans niet genoeg om zijn gezin te kunnen onderhouden. Door deze omstandigheid zag Gogel geen mogelijkheid de aangeboden functie aan te nemen. Nu hij 49 jaren oud was, werd het volgens hem tijd dat hij middelen zocht, niet alleen om te leven, maar ook om bij overlijden zijn familie enig vermogen of ten minste middelen van bestaan na te laten. Dat kon niet door een publieke post te gaan bekleden, dat was alleen door commerciële activiteiten te bereiken.

Ten slotte eindigde Gogel zijn reeks van bezwaren met de opmerking dat hij na tien jaren moeilijke en 'overkropte' bezigheden naar een rustiger loopbaan verlangde. Hij meende dat zijn denk- en werkvermogen ook niet meer zo waren als tien of zeventien jaren daarvoor, terwijl een belangrijk publiek ambt ook in de toekomst toch veel van hem zou vergen. Wel schreef hij nog dat hij de vorst 'hoogst erkentelijk' was voor het aanbod.

Opmerkelijk is dat van enige anti-oranjegezindheid in de brieven van Gogel geen sprake was. Als deze op dat moment wel bij Gogel aanwezig was, dan heeft hij deze goed weten te verbergen! Overigens blijft wel de vraag hoe oprecht Gogel in de brieven was. De functie

van directeur-generaal van het kadaster was toch beneden de waardigheid van iemand die minister van Financiën was geweest. Hierover werd in de brieven echter in het geheel niet gerept.

Gogel trok zich terug in het dorp Overveen bij Haarlem, waar hij een blauwselfabriek ‘Het Anker’ genaamd, overnam. Daar sleet hij de laatste zeven jaren van zijn leven. Aan het eind ervan – in 1820 – liet hij zich nog wel overhalen om een advies uit te brengen over het belastingstelsel en daarover met de koning en een fiscale adviescommissie onder voorzitterschap van Willem Röell⁷³ overleg te voeren.⁷⁴

Dat gebeurde weliswaar in het geheim, ook omdat de zittende minister van Financiën Appellius, die in 1816 en 1819 aanpassingen in het belastingstelsel had aangebracht,⁷⁵ geheel buiten deze zaak werd gehouden. Vervolgens aanvaardde Gogel wel zijn benoeming door de koning – als dank voor de bewezen diensten – tot staatsraad in buitengewone dienst en commandeur in de orde van de Nederlandse leeuw en toonde zich daar nogal verguld mee. Met zijn anti-oranjegezindheid viel het uiteindelijk wel mee.

Toch weigerde hij ook nu weer een functie en wel het ministerschap. Daarin zal op dat moment de factor van zijn gezondheid hebben meegespeeld. Overigens zouden deze onafhankelijke, van zichzelf overtuigde, geest en de autocratische Willem I, die ook meende dat niemand zoveel van de staatsfinanciën wist als hijzelf, waarschijnlijk toch niet met elkaar overweg hebben gekund.

Op basis van het samenspel van de koning, Gogel, de commissie-Röell en uiteindelijk toch ook Appellius kwam de Stelselwet van 1821 tot stand die door de wel zeer loyale Appellius in het parlement werd verdedigd. Geconstateerd kan worden dat deze Stelselwet waarvan de kern tot in de twintigste eeuw de grondslag van het Nederlandse belastingstelsel vormde in belangrijke mate op het stelsel van Gogel van 1805 stoelde.⁷⁶

20 Ten slotte

Gogel was niet alleen een fiscaal expert en belastinghervormer. Met veel volharding legde hij de grondslag voor het totale financiële overheidsbestel en stelde hij voor het eerst een nationale begroting en staatsrekening op. Een ongedeeld Nederland was wat hem bij al deze activiteiten voor ogen stond. Gogel stelde ook een ontwerp voor een nationale centrale bank op, dat later werd uitgevoerd, en is daarmee te beschouwen als de vader van de Nederlandsche Bank. Verder was hij cultureel en historisch geïnteresseerd, geïnspireerd

73 W.F. Röell (1767-1835), vervulde bestuurlijke functies zowel in de Bataafs-Franse tijd als onder koning Willem I. Biografische schets in *NNBW*, deel IX, Leiden 1933.

74 A.M. Elias, ‘Gogel en Röell: een briefwisseling tussen twee prominenten uit het begin van de negentiende eeuw’, in *Tomeloos actief*, Leiden 2003, pp. 9-31, in het bijzonder 22.

75 Hofstra, ‘De belastingunificatie van 1805’, 232.

76 T. Pfeil, *Op gelijke voet. De geschiedenis van de belastingdienst*, Deventer 2009, 97. Chr.H. Stokman-Prins, ‘Belastingwetgeving 1813-1823. Via overgangswet naar een nieuw stelsel van belastingen’ in *Gielebundel*, 645-654.

door zijn patriotse politieke overtuiging. Dat leidde tot de oprichting van de Nationale Konst-Gallerij, de voorloper van het Rijksmuseum.

We kunnen hem een veelzijdig man met grote kwaliteiten noemen, een zeldzame combinatie van ideoloog, expert en doortastend politicus. Begonnen als activist, ontwikkelde hij zich later tot een pragmatisch, maar wel gedreven bestuurder. Voor tal van projecten wist hij het ijzer te smeden als het heet was. Zijn gedrevenheid zorgde voor een grote daadkracht en doelgerichtheid om zaken op essentiële momenten ook werkelijk tot stand te brengen. Gedurende 15 à 20 jaar bemoeide hij zich als een 'spin in het web' met bestuur, politiek en ideologische gedachtevorming. Een directe en actieve rol werd van tijd tot tijd afgewisseld met een meer teruggetrokken positie, zoals in de periode 1802-1805. Na een politiek zeer actieve periode, waarin hij toch weinig concrete resultaten boekte, was er toen een tijd van bezinning aangebroken. Maar ook in deze jaren bleef hij contact houden met de bestuurlijke wereld in Den Haag, financiële diensten verrichten en ideeën leveren. Daarna werd hij bestuurder onder regimes die hem eigenlijk tegenstonden, maar die hem wel de gelegenheid boden heel concreet de eenheidsstaat en de financiële onderbouwing daarvan tot stand te brengen.

Gogel heeft door zijn wilskracht grote invloed gehad en heeft veel tot stand gebracht. Qua karakter was hij een gecompliceerde en moeilijk te doorgronden man. Hij was niet gemakkelijk in de omgang. Daardoor kwam hij soms in een isolement terecht, waar hij zich dan wel weer over beklaagde. Kortom, hij was een wat moeilijk mens met een grillige aard. Ook was hij in zijn politieke aspiraties nogal ambivalent. Hij toonde zich opgelucht toen hij de politiek de rug kon toekeren. Vervolgens was hij al snel weer actief bezig om zijn terugkeer in de politiek voor te bereiden. Hoewel hij te boek staat als een zeer principieel man, was hij in zijn politieke gedrag minder principieel dan men doorgaans aanneemt.

Zijn streven was steeds gericht op het bouwen van de eenheidsstaat. In dit artikel zijn vooral zijn staatkundige bemoeiingen belicht. Op tal van momenten heeft hij een inbreng geleverd in de staatkundige vormgeving van Nederland in de Bataafs-Franse tijd, die wel altijd in dienst stond van de eenheidsstaat en de financiële onderbouwing daarvan.

Alexander Gogel: Builder of the Uniform State

Alexander Jan Isaac Gogel (1765-1821) was a fascinating person with a very interesting career in a turbulent period. He had various official functions in the Batavian-French period (1795-1813). To all these functions he was invited for his financial expertise, in particular his knowledge of tax matters. Gogel used his expertise by establishing a national financial foundation, a formidable achievement. Still, he was more an ideologist and a politician than a technocrat. Already in the first years of his political life he was convinced by the ideal to transform the old Republic with its independent provinces in

a unitary state. The application of his financial-technical knowledge was completely at the service of this unitarist ideology. So Gogel was a convinced ideologist and he had at his disposal an adequate financial expertise. Besides, a third element was important for his success in building a financial foundation for the unitary state. He was a very energetic politician and he struck the iron while it was hot. In particular the combination of ideologist, expert and politician made Gogel one of the most important statesmen in the Batavian-French period.

Keywords

Alexander Jan Isaac Gogel, Batavian-French period (1795-1813), statesman, national financial foundation

DE BALIE IN BELGIË IN DE NEGENTIENDE EEUW

INTRODUCTIE EN EVOLUTIE VAN HET NAPOLEONTISCHE MODEL

1 Inleiding¹

‘... l’histoire de notre barreau est double’, schreven Duchaine en Picard in hun negentiende-eeuwse standaardwerk voor de advocaat², ‘d’un côté, notre nationalité a produit un ensemble de règles trop intimement liées à nos mœurs pour qu’on puisse les délaïsser et ne pas y chercher les moyens de résoudre les cas non prévus. D’un autre côté, la domination du premier empire, en nous imposant les lois profondément empreintes de l’esprit français qui sont encore en vigueur sur la plupart des cas, obligent pour l’interprétation de celles-ci, à chercher le passé du barreau français.’³

Die dubbele geschiedenis gold ook voor vele andere takken van het recht. Het huidige België was in het begin van de 19de eeuw in vele opzichten een Franse provincie. Van eind 1795⁴ tot begin 1814⁵ maakte het als de *Neuf Départements Réunis* integraal deel uit van Frankrijk. Deze twee decennia tussen de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik bij Frankrijk enerzijds en de val van het Franse Keizerrijk anderzijds, zijn cruciaal gebleken voor de Belgische rechtsgeschiedenis. In deze periode werden namelijk in heel Frankrijk, dus ook in het latere België, zowel de bestuurlijke als de gerechtelijke organisatie drastisch hervormd en enkele nieuwe codificaties ingevoerd. Maar ook vóór de annexatie heeft Frankrijk het latere België beduidend beïnvloed. Gedurende eeuwen werden

1 Dit artikel kwam tot stand in het kader van het onderzoeksprogramma Interuniversitaire Attractiepool 06/01 ‘Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)’, Programma Interuniversitaire attractiepoolen – Belgische Staat – Programmatorische federale dienst Wetenschapsbeleid.

2 In deze bijdrage behandelen we enkel de advocaten en dus niet de pleitbezorgers! Tegenwoordig is de advocaat niet alleen juridisch raadsman buiten iedere procedure, maar ook de procesvertegenwoordiger van zijn cliënt. Dat is echter niet steeds het geval geweest. Vóór 1970 waren deze functies namelijk in handen van twee verschillende actoren van justitie: enerzijds de advocaten en anderzijds de procureurs (in het Ancien Régime) en de pleitbezorgers (vanaf het Napoleontische regime). De advocaten verleenden advies en pleitten, terwijl de pleitbezorgers de vertegenwoordiging in rechte verzorgden, zie onder meer de bijdragen van Martyn en Velle in G. Martyn, G. Donker, S. Faber en D. Heirbaut (red.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*. Pro Memorie dl. 11, Hilversum, 2009, alsook B. Quintelier en G. Martyn, ‘De juridische vrije beroepen’, in: P. Van den Eeckhout en G. Vanthemsche (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19^e-21^e eeuw*, Brussel, 2009, 1016-1032.

3 ‘... de geschiedenis van onze advocatuur is dubbel. Enerzijds heeft onze nationaliteit een geheel van regels voortgebracht die te eng met onze zeden verbonden zijn opdat men ze zou kunnen verwaarlozen en er niet de middelen in zou zoeken om de onvoorziene gevallen op te lossen. Anderzijds verplicht de dominantie van het eerste keizerrijk, dat ons wetten oplegde die diep doordrongen zijn van de Franse geest en die nog van toepassing zijn op het merendeel van de gevallen, om voor de interpretatie van die wetten het verleden van de Franse advocatuur te onderzoeken’, G. Duchaine en E. Picard, *Manuel pratique de la profession d’avocat en Belgique*, Brussel, 1869, 1.

4 Zie Décret du 9 vendémiaire an IV (1 oktober 1795) sur la réunion de la Belgique et du pays de Liège à la France, *Pasinomie*, 1795-97, 22 en 78.

5 Zie E. Holthöfer, *Beiträge zur Justizgeschichte der Niederlande, Belgiens und Luxemburgs im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1993, 55-57.

in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik tal van Franse wetten en instellingen gekopieerd. Voorbeelden zijn de creatie van rechtscolleges naar het voorbeeld van de Franse *parlements*, de introductie van de romano-canonieke procedure, maar dus ook de organisatie van de advocatuur, ...⁶

In wat volgt, wordt eerst aandacht besteed aan het revolutionaire en keizerlijke Frankrijk, vervolgens aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en ten slotte aan de eerste decennia van het onafhankelijke België.

2 Les Neuf Départements Réunis

2.1 Convention nationale en Directoire⁷

In 1794 viel het revolutionaire Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden binnen. Na verschillende veldslagen tussen Franse en Oostenrijkse troepen, uiteindelijk beslecht in het voordeel van eerstgenoemden, werden de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik, bij decreet van 9 *vendémiaire an IV* (1 oktober 1795),⁸ bij Frankrijk geannexeerd. Door deze annexatie werden de *Neuf Départements Réunis* onderworpen aan de revolutionaire grondwet van het jaar III en werden alle nieuwe Franse wetten er automatisch van kracht.

Een zestiental maanden na de annexatie, meer bepaald op 7 *pluviôse an V* (26 januari 1797), verscheen de zogenaamde *Code Merlin*,⁹ een verzameling van Franse wetten die nog niet eerder gepubliceerd waren in de *Neuf Départements Réunis* en die er uitvoering dienden te krijgen.¹⁰ Deze verzameling, opgesteld door de toenmalige minister van Justitie, Merlin de Douai,¹¹ bevatte enkele tientallen oude koninklijke wetten afgekondigd sinds 1539, maar vooral honderden revolutionaire wetten afgekondigd tussen 1789 en 1796.

Eén hiervan was het decreet van de *assemblée constituante* van 2-11 september 1790,¹² dat

6 Zie o.a. M.-S. Dupont-Bouchar, 'Pour une meilleure justice? La professionnalisation des procureurs et avocats', in: *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire comparative des Institutions*, dl. 64, Brussel, 1997, 229-248; G. Martyn, 'Les avocats au Conseil de Flandre (1386-1795): à la recherche d'une déontologie', in: R. Robaye (ed.), *Les acteurs de la justice. Magistrats, ministère public, avocats, huissiers et greffiers (XIIIe-XIXe siècle)*, Namen, 2002, 103-119; C. Vael, 'Avocats et procureurs au Conseil provincial de Namur du xve au xviiie siècle', in: *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire comparative des Institutions*, dl. 64, Brussel, 1997, 189-228; A. Wijffels, 'Procureurs et avocats au Grand Conseil de Malines', *ibid.*, 163-188.

7 21 september 1792 – 4 *brumaire an IV* (26 oktober 1795) – 18 *brumaire an VIII* (9 november 1799).

8 *Supra*, noot 4.

9 *Recueil de lois et règlements pour les neuf Départements réunis par la loi du 9 Vendémiaire, an IV*, 2dln., Parijs, 1797.

10 Zie J. Gillissen, 'Codifications et projets de codification en Belgique au XIXe siècle (1804-1915)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1983, 208.

11 Philippe-Antoine Merlin de Douai was advocaat te Douai, procureur-generaal bij het Franse Hof van Cassatie en minister van Justitie onder het Directoire. Bovendien was hij steun en toeverlaat van Napoleon, aldus C. Duvivier, 'Historique du décret de 1810 sur l'Ordre des avocats', *Belgique Judiciaire*, 1882, 23; E.A.D.J. de Las Cases, *Mémorial de Sainte-Hélène*, Brussel, 1823, VI, 221: 'Je m'en servais, ajoute l'empereur, comme d'un flambeau. Sans être brillant, il est fort érudit, puis sage, droit et honnête, un des vétérans de la vieille bonne cause; il m'était fort attaché.' Zie ook J.-J. Clère, 'Merlin Philippe-Antoine, dit Merlin de Douai', in: P. Arabeyre, J.-L. Halpérin en J. Krynen (red.), *Dictionnaire historique des juristes français, XIIe-XXe siècle*, Parijs, 2007, 559-561 en H. Leuwers, *Un juriste en politique: Merlin de Douai*, Arras, 1996, 378.

12 Décret du 2-11 septembre 1790 sur l'organisation judiciaire, *Pasinomie*, 1788-90, 354-355.

onder andere de titel ‘advocaat’, de orde van advocaten en de toga had afgeschaft.¹³ De negentiende-eeuwse Brusselse advocaat Lucien Jottrand beschouwde dit als het logische gevolg van het afschaffen van de traditionele ordes uit het Ancien Régime. Hij was namelijk de mening toegedaan dat de Franse advocaten, in tegenstelling tot hun ‘Belgische’ collega’s, een echte orde, een echte corporatie vormden.¹⁴ De Gentse advocaat Gérard Cooreman meende daarentegen dat de advocaten, zowel de Franse als de ‘Belgische’, nooit een orde of een corporatie in de ten tijde van het Ancien Régime gehanteerde betekenis hadden gevormd. Hij wees erop dat ‘orde’, in tegenstelling tot wat zijn confrater Jottrand dacht,¹⁵ geen synoniem was voor ‘stand’ en dat noch de orde van advocaten, noch haar individuele leden een geprivilegieerde positie binnen de maatschappij bekleedden.¹⁶ Cooreman zag in voornoemde artikelen dan ook enkel een expressie van de ondoordachte werkwijze van de revolutionaire wetgever.¹⁷

Er dient te worden opgemerkt dat de vroegere advocaten niet onmiddellijk beroofd werden van alle voordelen die gekoppeld waren aan de titel en het daarmee gepaard gaande statuut van advocaat. De titel werd na zijn afschaffing namelijk onmiddellijk vervangen door die van ‘*homme de loi*’,¹⁸ provisorisch gedefinieerd als ‘*des gradués en droit qui ont été admis au serment d’avocat, et qui ont exercé cette fonction dans les sièges de justice royale ou seigneuriale, en plaidant, écrivant ou consultant*’.¹⁹ Dit vormde, krachtens het decreet van 16-24 augustus 1790,²⁰ één van de vereisten waaraan kandidaat-rechters of kandidaat-plaatsvervangend rechters dienden te voldoen om verkiesbaar te zijn.²¹

Enkele maanden na de afschaffing van de advocatuur werd, bij decreet van de *assemblée constituante* van 29 januari-20 maart 1791,²² voorzien in de functie van *défenseur officieux*. Krachtens artikel 3 van dit decreet hadden de partijen in een geding steeds het recht om zichzelf mondeling en schriftelijk te verdedigen of om een beroep te doen op de diensten van een zogenaamde officieuze verdediger voor hun mondelinge of schriftelijke verdedi-

13 Dat de toga in artikel 10 afgeschaft wordt, is niet onlogisch. Dit artikel regelt namelijk de kledij en de attributen van de gerechtelijke functionarissen. Dat de titel ‘advocaat’ en de orde van advocaten in dit artikel worden afgeschaft, schijnt allesbehalve logisch, maar schijn bedriegt. Het feit dat dit gebeurt, mag ons inziens namelijk geïnterpreteerd worden als een indicatie van de identificatie tussen de hoedanigheid van advocaat enerzijds en het dragen van de toga anderzijds. Bovendien kadert deze afschaffing volledig in de toepassing van de revolutionaire principes: ‘*Les juges, étant en fonctions, porteront l’habit noir, et auront la tête couverte d’un chapeau rond, relevé par le devant, et surmonté d’un panache de plumes noires. Les commissaires du Roi étant en fonctions auront le même habit et le même chapeau, à la différence qu’il sera relevé en avant par un bouton et une gance d’or. Le greffier étant en fonction sera vêtu de noir, et portera le même chapeau que le juge, et sans panache. Les huissiers faisant le service de l’audience seront vêtus de noir, porteront au cou une chaîne dorée descendant sur la poitrine, et auront à la main une canne noire à pomme d’ivoire. Les hommes de loi, ci-devant appelés avocats, ne devant former ni ordre ni corporation, n’auront aucun costume particulier dans leurs fonctions.*’

14 L. Jottrand, ‘Des avocats en Belgique’, *Belgique Judiciaire*, 1850, 258.

15 *Ibid.*, 259.

16 G. Cooreman, ‘L’Ordre des avocats en Belgique’, *Belgique Judiciaire*, 1879, 1004.

17 *Ibid.*, 997.

18 Art. 10 Decreet 2-11 september 1790.

19 Art. 5 Decreet 2-11 september 1790.

20 Pasiomie, 1788-90, 310-333.

21 H. Leuwers, *L’invention du barreau français 1660-1830. La construction nationale d’un groupe professionnel*, Parijs, 2006, 246.

22 Pasiomie, 1790-91, 184-185.

ging. 'Défenseur officieux' was dan ook een verzamelnaam voor eenieder die andermans verdediging ter terechtzitting op zich nam.²³

De enige vereiste om als *défenseur officieux* te mogen optreden, bestond in het beschikken over een bewijs van burgerzin.²⁴ Er werd dus geen enkele vereiste van juridische kennis of deontologie gesteld. De rechtbanken werden dan ook in sneltreinvaart overspoeld door zaakgelastigden allerhande, die zich lieten leiden door hebzucht en gewetenloosheid en verstrikt raakten in intriges en corruptie, aldus Allard.²⁵

Om zich van dat gepeupel te distantiëren, stichtten de vroegere advocaten van Parijs een vrijwillige vereniging, waartoe toetreding enkel mogelijk was na goedkeuring van de confraters. Deze vereniging was gekend onder de naam *les avocats du Marais*, zo genoemd naar de Parijse wijk waar de meesten onder hen woonden.²⁶

Of ook elders dergelijke initiatieven zijn ontstaan, is niet bekend. Indien dat zo zou geweest zijn, hebben ze in ieder geval geen sporen nagelaten. Er mag dan ook gesteld worden dat het vrij onwaarschijnlijk is dat de vroegere advocaten uit de provincies het voorbeeld van hun Parijse confraters gevolgd hebben. Dit geldt volgens Cooreman des te meer voor de *Neuf Départements Réunis*. Daar zouden de vroegere advocaten namelijk minder dan elders in Frankrijk onder de wanpraktijken van zaakgelastigden en intriganten te lijden hebben gehad.²⁷

2.2 Consulat²⁸ en Premier Empire²⁹

De wanpraktijken, en de klachten die deze met zich meebrachten, leidden uiteindelijk tot het herstel van de advocatuur. Bij besluit van 2 *nivôse an XI* (23 december 1802)³⁰ werden voor de *gens de loi* de toga en de toque opnieuw ingevoerd³¹ en bij wet van 22 *ventôse an XII* (13 maart 1804)³² werd opnieuw voorzien in een *tableau*³³ en een eed³⁴ voor advocaten.³⁵ De-

23 Leuwens, *L'invention*, 245.

24 A. Allard, 'Révision du Code de Procédure Civile. Rapport fait, au nom de la commission, par M. Albéric Allard, et exposant les motifs du projet', *Belgique Judiciaire*, 1870, 22; C. Douchamps, *De la profession d'avocat et d'avoué*, Brussel, 1904, 349.

25 Allard, 'Révision', 22: '... les plaideurs se trouvèrent livrés à tous les calculs de la cupidité et de la mauvaise foi entre les mains des agents d'affaires, des intrigants, des gens tarés, d'une tourbe de misérables. Aucune condition de moralité n'était exigée de ceux qui briguaient l'honneur de faire entendre le langage du droit dans le prétoire des tribunaux.'

26 Duchaine en Picard, *Manuel*, 14.

27 Cooreman, 'L'Ordre', 1000.

28 18 brumaire an VIII (9 november 1799) – 18 mei 1804.

29 18 mei 1804 – april 1814.

30 *Arrêté du 2 nivôse an XI* (23 december 1802) qui règle le costume des membres des tribunaux, des gens de loi et des avoués, *Pasinomie*, 1801-03, 349-350.

31 Art. 6 *Besluit 2 nivôse an XI* (23 december 1802): *Aux audiences de tous les tribunaux, les gens de loi et les avoués porteront la toge de laine, fermée par devant, à manches larges; toque noir; cravate pareille à celle des juges; cheveux longs ou ronds.*

32 *Loi du 22 ventôse an XII* (13 maart 1804) relative aux écoles de droit, *Pasinomie*, 1803-04, 331-334.

33 Art. 29 *Wet 22 ventôse an XII* (13 maart 1804).

34 Art. 31 *Wet 22 ventôse an XII* (13 maart 1804): 'Les avocats et avoués seront tenus, à la publication de la présente loi, et, à l'avenir, avant d'entrer en fonctions de prêter serment de ne rien dire ou publier, comme défenseur ou conseil, de contraire aux lois, aux règlements, aux bonnes mœurs, à la sûreté de l'État et à la pais publique, et de ne jamais s'écarter du respect dû aux tribunaux et aux autorités publiques.'

35 Dat dergelijke bepalingen voorkomen in een wet betreffende het rechtenonderwijs laat zich beter verstaan als we weten

ze eed, die de advocaten uitdrukkelijk verbood om in hun hoedanigheid van verdediger of raadsman ook maar iets te zeggen dat inging tegen de wetten, de reglementen, de goede zeden, de staatsveiligheid of de openbare orde,³⁶ was een expressie van de antipathie die Eerste Consul Bonaparte tegen hen koesterde.³⁷

Eerste Consul Bonaparte werd Keizer Napoleon I en zijn antipathie werd afschuw³⁸ en volgens sommigen zelfs angst.³⁹ Absolute machtsuitoefening kent namelijk geen geduchtere tegenstanders dan diegenen die gewoon zijn alles te toetsen aan de principes van rechtvaardigheid en recht en die hun kennis en welsprekendheid ervan ten dienste stellen, merkte Dupin op.⁴⁰ Napoleons bewind vormde daar geen uitzondering op.

De keizerlijke afschuw voor de advocatuur dient evenwel genuanceerd te worden. Hij richtte zich namelijk vooral tegen advocaten die hun kennis en welsprekendheid ten dienste van het publiek stelden. Napoleon had er echter helemaal geen bezwaar tegen dat ze hun talenten ten behoeve van de staat, *i.e.* ten behoeve van hemzelf, aanwendden. Heel wat advocaten deden dat ook. Ze maakten de overstap van de advocatuur naar de magistratuur, bemanden de ministeries en zetelden in de *Conseil privé* en de *Conseil d'État*.

Eén van hen was Regnaud de Saint-Jean-d'Angély.⁴¹ Hij was lid van de *Conseil d'État*, procureur-generaal bij het *Haute Cour Impériale* en de eerste die zich waagde aan een ontwerp van een 'reglement van openbaar bestuur ter uitvoering van de wet van 22 ventôse an XII en met betrekking tot de vorming van het tableau van advocaten en de discipline van de ba-

dat deze wet niet alleen het rechtenonderwijs zelf, te weten de materies (*Titre I. Des écoles de droit et des matières qui y seront enseignées* = art. 1-2), het verloop van de studies, de examens en de graden (*Titre II. Des cours d'études, des examens et des degrés* = art. 3-13), maar ook de functies waarvoor het succesvol doorlopen ervan noodzakelijk was (*Titre IV. Des fonctions pour lesquelles l'étude du droit et l'obtention des grades seront nécessaires* = art. 23-28), regelden. Een van die functies was die van advocaat (art. 24 en *Titre V. Du tableau des avocats près les tribunaux* = art. 29-32).

36 Jottrand, 'Des avocats', 259-260.

37 A.-C. Thibaudeau, *Le Consulat et l'Empire ou l'histoire de la France et de Napoléon Bonaparte de 1799 à 1815*, III, Parijs, 1835, 488.

38 Zie Duvivier, 'Historique', 20: 'Napoléon avait au reste des griefs personnels contre les avocats. Il se souvenait du Directoire, dont sept membres sur treize étaient sortis du barreau et avaient voulu la paix malgré lui'; A.F. Miot de Melito, *Mémoires*, Parijs, 1858, I, 194: 'Ces avocats de Paris, sont de petits esprits; ils sont jaloux de moi, et malgré tout ce qu'ils me jettent au nez, je ne suis pas leur dupe. ... Je ne veux pas avoir fait tant de choses pour le donner à des avocats.'

39 Cooreman, 'L'Ordre', 1000: 'Bonaparte redoutait les avocats; il les redoutait comme le coupable redoute la voix de la conscience; il les redoutait, parce qu'il savait bien que jamais il ne trouverait le Barreau muet comme son Sénat; il les redoutait, parce qu'il savait bien que l'éloquence, au service de la justice, triomphe de l'iniquité, même quand elle a pour complice la puissance.' Let wel dat dit de visie is van een advocaat uit het 19de-eeuwse België!

40 A.M.J.J. Dupin, *Manuel du droit public ecclésiastique français*, Parijs, 1845, 68.

41 Zie J.-J. Clère, 'Regnaud de Saint-Jean-d'Angély Michel-Louis-Étienne', in: Arabeyre, Halpérin en Krynen, *Dictionnaire*, 657. Anderen waren onder andere Cambacérés (voormalig tweede consul, aartskanselier, voorzitter van het *Haute Cour Impériale* en voorzitter van de *Conseil d'État* in afwezigheid van Napoleon), Tronchet (voorzitter van het Hof van Cassatie), Merlin de Douai (voormalig minister van Justitie, voormalig minister van Ordehandhaving en procureur-generaal bij het Hof van Cassatie), Portalis (lid van de *Conseil d'État* en minister van Erediensten), Regnier (minister van Justitie), Bigot de Préameneu (minister van Erediensten) en Treilhard (voorzitter van het hof van beroep), Duvivier, 'Historique', 23; Clère, 'Merlin Philippe-Antoine, dit Merlin de Douai', 559-561; Clère, 'Regnier Claude-Ambroise', 657-658; C. Delplanque, 'Portalis Jean-Étienne-Marie, dit Portalis l'Ancien', in: Arabeyre, Halpérin en Krynen, *Dictionnaire*, Parijs, 2007, 634-636; O. Devaux, 'Cambacérés Jean-Jacques-Régis de', *ibid.*, 154-155; G.D. Guyon, 'Bigot de Préameneu Félix-Julien-Jean', *ibid.*, 84-85; J.-L. Halpérin, 'Tronchet François-Denis', *ibid.*, 752-754 en P. Lenoël, 'Treilhard Jean-Baptiste', *ibid.*, 749-750.

lie'.⁴² Zijn initiatief raakte evenwel nooit verder dan het stadium van ontwerp. Napoleon ergerde zich namelijk mateloos aan het veel te liberaal karakter ervan, zoals blijkt uit zijn vaak geciteerde brief van 15 vendémiaire an XIII (7 oktober 1804) aan aartskanselier Jean-Jacques-Régis de Cambacérès.⁴³ Hij weigerde dan ook het ontwerp te ondertekenen.

Conform de wil van Napoleon gebeurde er bijna twee jaar lang niets op het vlak van de reglementering van de uitoefening van het beroep van advocaat. Pas op 27 juni 1806 stelde de minister van Justitie Claude-Ambroise Regnier⁴⁴ zijn ontwerp van keizerlijk decreet voor.⁴⁵ Maar ook dat werd niet goedgekeurd. De vijf daaropvolgende ontwerpen,⁴⁶ allen daterend uit datzelfde jaar,⁴⁷ was hetzelfde lot beschoren. Daarna gebeurde er opnieuw niets tot 8 september 1810.

Op de zitting van de Conseil d'État van 8 september 1810 werd een ontwerp van decreet⁴⁸ besproken, dat Napoleon, na enkele kleine aanpassingen,⁴⁹ op 14 december van datzelfde jaar uiteindelijk wel ondertekende. De kogel was door de kerk. Het Décret contenant règlement sur l'exercice de la profession d'avocat et la discipline du barreau was een feit.⁵⁰ Hiermee werd een meer dan zes jaar durende strijd tussen de Keizer en tal van hoge dignitarissen beslecht in het voordeel van eerstgenoemde. De Keizer vreesde voor een te grote invloed van de advocaten op het grote publiek en wilde daarom hun vrijheden, rechten en privileges zoveel mogelijk beperkt zien. De hoge dignitarissen wilden daarentegen zoveel mogelijk de oude glorie van het advocatenberoep hersteld zien, aangezien velen van hen zelf advocaat waren of geweest waren.⁵¹

Het decreet van 14 december 1810 luidde helemaal niet de terugkeer van de oude advocatuur in. Het voorzag dan wel in de oprichting van een tableau van advocaten bij ieder keizerlijk hof en bij iedere rechtbank van eerste aanleg,⁵² maar stond niet toe dat de advocaten

42 Zie Annexes au discours de M. le bâtonnier Duviivier. I *Projet de décret portant règlement relatif à la formation du tableau des avocats et à la discipline du barreau* (2-4 fructidor an XIII) (20-22 augustus 1804) in Duviivier, 'Historique', 35-38.

43 'A Monsieur Cambacérès. Vendémiaire an XIII (octobre 1804). Mon cousin, je reçois un projet de décret sur les avocats; il n'y a rien qui donne au Grand Juge les moyens de les contenir. J'aime mieux ne rien faire que de m'ôter les moyens de prendre des mesures contre ce tas de bavards, artisans de révolutions, et qui ne sont inspirés presque tous que par le crime et la corruption. Tant que j'aurai l'épée au côté, je ne signerai jamais un décret aussi absurde; je veux qu'on puisse couper la langue à un avocat qui s'en servirait contre le gouvernement. Napoléon', in o.a. Cooreman, 'L'Ordre', 1001; Duchaine en Picard, Manuel, 14 en 50; Duviivier, 'Historique', 25 en *Pandectes belges*, dl. 11, v° *Avocat* près les cours d'appel, 830.

44 Claude-Ambroise Regnier, le duc de Massa, was Grand Juge (minister van Justitie) van 27 fructidor an X (14 september 1802) tot 20 november 1813. Zie J.-J. Clère, 'Regnier Claude-Ambroise', in: Arabeyre, Halpérin en Krynen, *Dictionnaire*, 657-658.

45 Zie Annexes au discours de M. le bâtonnier Duviivier. II *Projet de décret impérial présenté par S.E. le Grand Juge ministre de la justice, contenant règlement sur l'exercice de la profession d'avocat et la discipline du barreau* in Duviivier, 'Historique', 38-41.

46 Zie Annexes au discours de M. le bâtonnier Duviivier. III-VII in Duviivier, 'Historique', 42-59.

47 De ontwerpen 3 tot en met 7 dateren van respectievelijk 3, 11 en 29 juli en 4 en 12 augustus 1806.

48 Zie Annexes au discours de M. le bâtonnier Duviivier. VIII *Conseil d'État. Extrait du registre des délibérations. Séance du 8 septembre 1810. Projet de décret* in Duviivier, 'Historique', 59-64.

49 Zie Annexes au discours de M. le bâtonnier Duviivier. IX (septembre-décembre 1810) in Duviivier, 'Historique', 64.

50 *Pasinomie*, 1810-11, 236-240.

51 Deze klassieke zienswijze dient evenwel enigszins genuanceerd te worden. Het feit dat de organisatie van de advocatuur een overwinning was voor de Keizer, doet niets af aan het feit dat de herinstelling van de advocatuur een overwinning was voor de advocaten, temeer daar deze herinstelling alle facetten van de advocatuur – titel, toga, toque en orde – betrof. Bovendien verkregen de advocaten zelfs het recht te beschikken over een eigen tuchtorgaan, waarvan de leden weliswaar door de procureur-generaal, maar wel op hun voordracht, benoemd werden.

52 Art. 1 Décret 14 december 1810.

zelf tot de oprichting ervan zouden overgaan. Dat recht was voorbehouden aan de voorzitters van de rechtbanken en hoven en aan de procureurs-generaal.⁵³ Deze lieten zich wel adviseren door de oudste advocaten bij ieder hof en bij iedere rechtbank,⁵⁴ maar beslisten uiteindelijk alleen over wie liet blijken van voldoende bekwaamheid, integriteit, kiesheid en goed zedelijk gedrag om op het tableau opgenomen te worden.⁵⁵ Bovendien waren de tableaux onderworpen aan de goedkeuring van de minister van Justitie.⁵⁶

De advocaten dienden individueel gehoorzaamheid aan de grondwetten van het Keizerrijk en trouw aan de Keizer te zweren. Daarnaast moesten ze ook zweren dat ze niets zouden zeggen of publiceren dat inging tegen de wetten, de reglementen, de goede zeden en de veiligheid van de Staat of tegen de openbare orde, dat ze steeds het nodige respect voor de rechtbanken en de openbare overheden zouden opbrengen en dat ze nooit als raadgever of verdediger zouden optreden indien ze niet naar eer en geweten konden geloven in het rechtvaardig karakter van de zaak.⁵⁷ Opname op het tableau was evenwel slechts mogelijk na een stage van minimum drie jaar, op voordracht van een advocaat met minimum tien jaar ervaring en op conclusie van het Openbaar Ministerie.⁵⁸

Het decreet voorzag eveneens in de vorming van tuchtraden in alle steden met meer dan twintig advocaten.⁵⁹ Net zoals bij de oprichting van de tableaux, lag ook bij de vorming van de tuchtraden de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid niet bij de advocaten zelf. Zij mochten enkel uit de oudste tweederde van het tableau een dubbel aantal kandidaten op een lijst voordragen. Het was namelijk aan de procureur-generaal, aan wie deze lijst diende overgemaakt te worden, dat het recht toekwam om uit de voorgedragen kandidaten de leden van de tuchtraad⁶⁰ en onder de leden van de tuchtraad de stafhouder⁶¹ te benoemen. Daarenboven mocht de Orde van advocaten enkel in algemene vergadering bijeenkomen om over te gaan tot de verkiezing van de kandidaat-leden van de tuchtraad. Dat was enkel mogelijk na oproeping daartoe door de stafhouder en mits toestemming van de procureur-generaal.⁶² De stafhouder diende er bovendien op toe te zien dat geen andere onderwerpen besproken werden. Wie desondanks toch een ander onderwerp aansneed, stelde zich bloot aan strafrechtelijke vervolging.⁶³

Het decreet van 14 december 1810, zoals vervolledigd door dat van 2 juli 1812,⁶⁴ introduceerde een principeel pleitmonopolie voor de advocaten, maar beperkte eveneens hun

53 Art. 4 Decreet 14 december 1810.

54 Art. 4 Decreet 14 december 1810.

55 Art. 5 Decreet 14 december 1810.

56 Art. 6 Decreet 14 december 1810.

57 Art. 7 en 14 Decreet 14 december 1810.

58 Art. 12 en 14 Decreet 14 december 1810.

59 Art. 2 Decreet 14 december 1810.

60 Art. 19 Decreet 14 december 1810.

61 Art. 21 Decreet 14 december 1810.

62 Art. 33^j 21 Decreet 14 december 1810.

63 Art. 33 Decreet 14 december 1810.

64 Décret du 2 juillet 1812 sur la plaidoirie dans les cours impériales et dans les tribunaux de première instance, *Pasinomie*, 1811-13, 157-158.

pleitbevoegdheid tot het ressort of het departement van het hof respectievelijk de rechtbank waarbij ze waren ingeschreven. Wilden ze toch buiten hun ressort of departement pleiten, dan hadden ze daarvoor de toestemming van de minister van Justitie nodig.⁶⁵

Ten slotte voorzag het decreet ook nog in de mogelijkheid voor de minister om advocaten naar eigen goeddunken tuchtrechtelijk te sanctioneren.⁶⁶ Dit impliceerde dus dat de minister van Justitie een advocaat kon verhinderen ooit nog zijn beroep uit te oefenen, met alle economische en sociale gevolgen van dien.

Het ‘decreet van 14 december 1810 houdende reglement op de uitoefening van het beroep van advocaat en op de discipline van de balie’ was dus doordrongen van de keizerlijke bekommernis om de oude vrijheden en voorrechten van de advocatuur en de daarmee gepaard gaande invloed op het grote publiek en het openbaar leven, zoveel mogelijk aan banden te leggen. Met dit decreet was Napoleon in zijn opzet geslaagd. Alle balies van het Keizerrijk organiseerden zich namelijk conform dit *œuvre de menace et de méfiance qualifiée règlement organique*, zoals Duvivier het omschrijft.⁶⁷

De balie van Brussel organiseerde zich voor het eerst in 1811. Er werd een tableau gevormd, een tuchtraad samengesteld en een stafhouder benoemd. Op het tableau werden 174 advocaten ingeschreven, wat minder was dan de helft van het aantal advocaten bij de Raad van Brabant op het einde van zijn bestaan, zo’n vijftien jaar daarvoor.⁶⁸ De tuchtraad hield zitting vanaf juni en nam de 28^e van die maand een reglement van interne orde aan.⁶⁹ Dit reglement telde veertien artikelen⁷⁰ en bleef van kracht tot aan de val van het Nederlandse regime.

3 Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden

Na de val van het Franse Keizerrijk werd op het Congres van Wenen⁷¹ beslist tot de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Door de vereniging van de Noordelijke met de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik – anders gezegd met de voormalige Franse *Neuf Départements Réunis* – gaven de grote Europese mogendheden uiting aan hun wens een sterke bufferstaat te vormen aan de noordelijke grens van Frankrijk. In het vacuüm tussen de ineenstorting van het Franse Keizerrijk en de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, werd het latere België door militaire opperbevelhebbers van de geallieerde strijdkrachten bestuurd.

65 Art. 10 Decreet 14 december 1810.

66 Art. 40 Decreet 14 december 1810.

67 Duvivier, ‘Historique’, 19.

68 G. Martyn en B. Quintelier, ‘L’introduction des barreaux de modèle napoléonien dans les Neuf Départements et leur évolution au XIXe siècle’, in: H. Leuwers (red.), *Juges, avocats et notaires de l’espace Franco-Belge (XVIIIe-XIXe siècles). Expériences spécifiques ou partagées*, Brussel, ter perse.

69 Duchaine en Picard, *Manuel*, 15.

70 Zie o.a. Duchaine en Picard, *Manuel*, 15-16.

71 18 september 1814-9 juni 1815.

Zowel het militaire bewind⁷² als het Nederlandse regime⁷³ liet het keizerlijk decreet van 14 december 1810 onaangetast. Koning Willem I was niet de man om de mogelijkheden die deze Franse wetgeving hem bood, zomaar uit handen te geven. Integendeel, hij verplichtte alle advocaten hun eed te vernieuwen en trouw aan de koning en onderwerping aan de grondwet te zweren.⁷⁴ Koning Willem I en zijn regering verwachtten van de advocaten bovendien dat ze zich niet alleen conform de letter, maar ook conform de geest van het decreet gedroegen.

Dit kwam onder andere heel duidelijk tot uiting in 1819. In dat jaar publiceerde een zekere Vanderstraeten namelijk zijn *De l'état actuel des Pays-Bas*. In dat werk bekritiseerde hij het gedrag van de toenmalige ministers, met als gevolg dat hij vervolgd en gevangengenomen werd. Vanderstraeten voelde zich onrecht aangedaan en verzocht om juridische bijstand. Zeven Brusselse advocaten gingen op zijn verzoek in en stelden een advies⁷⁵ op dat ze ook allen ondertekenden. Dat werd hen niet in dank afgenomen door minister van Justitie Van Maanen, die ook hen liet vervolgen en gevangennemen en die hen bovendien, op grond van zijn bevoegdheid ex artikel 40 van het decreet van 14 december 1810,⁷⁶ liet schorsen. De Kamer van Inbeschuldigingstelling stelde de zeven echter buiten vervolging. Hun schorsing werd daarentegen niet opgeheven.⁷⁷

Het spreekt vanzelf dat de gebeurtenissen van 1819 de zo al niet te beste verhoudingen tussen de 'Nederlandse' overheden en de 'Belgische' advocaten nog verder verslechterden. Toch vormden zij niet de voornaamste grond van de afkeer van de 'Belgische' advocaten. Die lag in de taalpolitiek van Willem I. De koning en zijn minister van Justitie zagen een gemeenschappelijke taal als een sterk unificerende factor en wilden daarom het Nederlands verplicht stellen in alle bestuurlijke en gerechtelijke aangelegenheden. Dat was niet naar de zin van de 'Belgische' advocaten. Hoewel velen onder hen het Nederlands machtig waren – heel wat Vlaamse en Brabantse advocaten spraken het zelfs als moedertaal –, hadden zij namelijk de gewoonte aangenomen om juridische aangelegenheden in het Frans af te handelen. Ten tijde van de Franse overheersing waren zij daartoe zelfs verplicht geworden.⁷⁸ Het Frans was dus de taal van recht en gerecht en dat al sinds het Ancien Régime. Bijgevolg was het ook de taal van de advocaten. Bovendien was het ook de taal van de elite.

72 Holthöfer, *Beiträge*, 55.

73 Zie o.a. Cooreman, 'L'Ordre', 1001; Duchaine en Picard, *Manuel*, 18; Duvivier, 'Historique', 28; E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998*, Deventer, 1998, 17; Jottrand, 'Des avocats', 261.

74 Art. 2 KB 25 februari 1817.

75 Duchaine en Picard, *Manuel*, 17: 'L'article 227 de la loi fondamentale eût tendu un piège aux Belges animés par le patriotisme (vertu trop rare), si l'auteur d'un écrit rédigé dans un but d'utilité générale, mais qui attaque les actes ministériels en signalant leurs vices, était exposé à perdre la liberté et peut-être la vie dans les angoisses d'une prison. L'habitude de sévir contre les hommes qui déplaisent aux puissants, de les emprisonner s'ils sont indigènes, de les exiler s'ils sont étrangers, anéantirait toutes les sûretés du royaume.'

76 Art. 40 Decreet 14 december 1810: 'Notre Grand Juge, ministre de la justice, pourra, de son autorité et selon le cas, infliger à un avocat l'une des peines portées en l'article ci-dessus cité.' (Het vermelde artikel is art. 25: 'Le Conseil de discipline pourra, suivant l'exigence des cas, avertir, censurer, réprimander; interdire pendant un temps qui ne pourra excéder une année; exclure ou rayer du Tableau.')

77 Zie o.a. E.C. de Gerlache, *Histoire du royaume des Pays-Bas, depuis 1814 jusqu'en 1830*, 111, Brussel, 1839, 108; Duchaine en Picard, *Manuel*, 17 en Duvivier, 'Historique', 28.

78 A. Prayon-Van Zuylen, *De Belgische taalwetten*, Gent, 1892, 63.

De advocaten vormden dan ook de meest virulente opposenten van de taalpolitiek van Koning Willem en minister Van Maanen, die zich meer dan eens over hun gedrag beklaagde.⁷⁹

In tegenstelling tot de magistratuur, weigerde de advocatuur iedere medewerking aan de hervormingen, tenzij het echt niet anders mogelijk was. Dat was onder andere het geval bij de processen-verbaal van de zittingen van de tuchtraad. Die moesten namelijk in het Nederlands opgesteld worden. Maar waar dat aanvankelijk nog gebeurde – in Brussel waren ze vanaf 1826 quasi allemaal in het Nederlands – veranderde dat naarmate de oppositie tegen het Nederlandse bewind toenam. Hoe meer de Belgische Revolutie naderde, des te meer nam ook het Frans weer toe.⁸⁰

4 Het jonge België⁸¹

4.1 De Association

Op 25 juli 1830 hield de tuchtraad van de balie van Brussel haar laatste zitting onder het Nederlandse regime.⁸² De gevechten in het park en de straten van Brussel tijdens de maand augustus luidden de scheiding tussen Noord en Zuid in. Op 4 oktober 1830 werd de Belgische onafhankelijkheid uitgeroepen en op 7 februari 1831 werd de Belgische Grondwet aangenomen. De advocatuur in het algemeen, en de Brusselse in het bijzonder, liet zich niet onbetuigd bij de Belgische Revolutie. Zo was één van de protagonisten tijdens deze turbulente periode Alexandre Gendebien, laatste ‘Nederlandse’ stafhouder van de balie van Brussel, lid van het Voorlopig Bewind en eerste Belgische minister van Justitie.⁸³

Ook na de Revolutie nam de advocatuur het heft in eigen handen. Zo besloot een aantal advocaten van de balie van Brussel, op een vrijwillige bijeenkomst op zaterdag 31 maart 1832, om de orde voor zaterdag 7 april 1832 in algemene vergadering bijeen te roepen om over de samenstelling van de tuchtraad te beslissen.⁸⁴ Dit druiste regelrecht in tegen de artikelen 19, 21, § 2 en 33 van het keizerlijk decreet van 14 december 1810. Toch lieten ze hun oproep in de kranten publiceren.

Procureur-generaal Van Meenen reageerde in een brief van 5 april 1832 aan stafhouder

79 A. De Jonghe, *De taalpolitiek van Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830): de genesis der taalbesluiten en hun toepassing*, Sint-Andries-bij-Brugge, 1967, 121: ‘die orde ... welke de stevigste zuil van het staatsgebouw moet uitmaken, maar integendeel zoo veel toebrengt om dat gebouw ten gronde te rigten’.

80 Duchaine en Picard, *Manuel*, 18-19; Martyn en Quintelier, ‘L’introduction’, 5-7; De Jonghe, *De taalpolitiek*; H. Van Goethem, *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht 1795-1935*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren, dl. 52, nr. 134, Brussel, 1990; R. Victor, *Een eeuw Vlaamsch rechtsleven*, Antwerpen, 1935.

81 In wat volgt, zullen we ons, bij gebrek aan bronnenmateriaal, moeten beperken tot het uiteenzetten van de situatie van de balie van Brussel. We hopen evenwel door middel van verder onderzoek meer inzicht te verwerven in de situatie aan de andere Belgische balies.

82 P. Lambert, *Règles et usages de la profession d’avocat du barreau de Bruxelles*, Brussel, 1994, 130-131.

83 Zie R. Falter, 1830. *De scheiding van Nederland, België en Luxemburg*, Tielt, 2005.

84 Cooreman, ‘L’Ordre’, 1002; Lambert, *Règles*, 131.

Van Volxem.⁸⁵ Hierin herinnerde hij de advocaten aan voornoemde artikelen en wees hij erop dat de uitvoerende macht het decreet moest laten uitvoeren en dat de rechterlijke macht het moest toepassen zolang het niet formeel herroepen was, ook al was het op verschillende punten moeilijk verenigbaar met de liberale geest van de nieuwe Belgische instellingen en met de onafhankelijkheid van en de eerbied verschuldigd aan het beroep van advocaat.⁸⁶

De advocaten legden de aanmaning van de procureur-generaal naast zich neer en kwamen op 7 april 1832 om 9u30 in algemene vergadering bijeen in het Brusselse gerechtsgebouw. Op de agenda stonden drie punten: 1° Bestaat er in België een Orde van advocaten?, 2° Zo ja, is het decreet van 14 december 1810 nog van kracht? en 3° Zo ja, moet er nog overgegaan worden tot nominatie en formatie van een tuchtraad?⁸⁷

De eerste vraag werd als volgt herformuleerd: 'L'article 6 de la Constitution⁸⁸ est-il obstatif à l'existence d'un ordre des avocats?'⁸⁹ De vraag werd, met een grote meerderheid, ontkennend beantwoord. De hiervoor al vermelde Brusselaar Jottrand kon niet verstaan hoe zijn confraters in 1832 tot dergelijk besluit gekomen waren. Artikel 6 van de Grondwet stond dat volgens hem helemaal niet toe.⁹⁰ Jottrands visie berustte evenwel op een foutieve invulling van het begrip 'orde'. Het ging de Grondwetgever bij het redigeren van artikel 6 namelijk enkel om de ordes in de betekenis van de standen zoals die bestonden in het Ancien Régime.⁹¹

Wat de tweede vraag betreft, was de vergadering unaniem van oordeel dat advocaten, net zoals alle andere Belgen, ontegensprekelijk het recht genoten om zich vrij te verenigen, zonder voorafgaande toestemming en zonder beperking van de bespreekbare onderwerpen. Zij was de mening toegedaan dat er geen enkele twijfel bestond over de opheffing van de verbodsbepalingen van het decreet en dat de despotische beschikking die het beroep en – volgens hen – ook het leven van een advocaat liet afhangen van de genade van een minister, als niet bestaande moest beschouwd worden.⁹² Parket en balie verschilden dus van mening over het effect dat artikel 19 van de Grondwet⁹³ sorteerde. De advocaten beriepen zich

85 Mr. Van Volxem beweerde de hoedanigheid van stafhouder niet te bezitten, gezien hij sinds lange tijd het beroep van advocaat niet meer had uitgeoefend, Duchaine en Picard, *Manuel*, 20. Waarom procureur-generaal Van Meenen zijn brief toch aan Mr. Van Volxem als stafhouder richtte, is onduidelijk.

86 Duchaine en Picard, *Manuel*, 22-23.

87 Duchaine en Picard, *Manuel*, 20.

88 Art. 6 Grondwet 1831 (art. 10 Gecoördineerde Grondwet 1994): 'Il n'y a dans l'Etat aucune distinction d'ordres. Les Belges sont égaux devant la loi; seuls ils sont admissibles aux emplois civils et militaires, sauf les exceptions qui peuvent être établies par une loi pour des cas particuliers.' – Er is in de Staat geen onderscheid van standen. De Belgen zijn gelijk voor de wet; zij alleen zijn tot de burgerlijke en militaire bedieningen benoembaar, behoudens de uitzonderingen die voor bijzondere gevallen door een wet kunnen worden gesteld. [De Nederlandse tekst werd vastgesteld bij Grondwetswijziging van 10 april 1967.]

89 Duchaine en Picard, *Manuel*, 21.

90 Jottrand, 'Des avocats', 261: 'Avec la meilleure volonté du monde, on ne peut admettre d'exception à une disposition aussi claire, aussi précise. L'ordre des avocats est aboli comme tous les autres ordres.'

91 Zie o.a. Cooreman, 'L'Ordre', 1003-1006.

92 Duchaine en Picard, *Manuel*, 21.

93 Art. 19 Grondwet 1831 (art. 26 Gecoördineerde Grondwet 1994): 'Les Belges ont le droit de s'assembler paisiblement et sans armes, en se conformant aux lois qui peuvent régler l'exercice de ce droit, sans néanmoins le soumettre à une autorisation préalable. Cette disposition ne s'applique point aux rassemblements en plein air, qui restent entièrement soumis aux lois de police.' – De Belgen hebben het recht vreedzaam en ongewapend te vergaderen, mits zij zich gedragen naar de wetten, die het uitvoeren van dit recht kunnen regelen zonder het echter aan een voorafgaand verlot te onderwerpen. Deze bepaling is niet van toepassing op bijeenkom-

op artikel 138 van de Grondwet⁹⁴ om te stellen dat artikel 19 de artikelen 19, 21, § 2 en 33 van het keizerlijk decreet van 14 december 1810 had afgeschaft. Artikel 138 van de Grondwet hief namelijk vanaf de inwerkingtreding van de Grondwet alle ermee strijdige wetten, decreten, besluiten, reglementen en andere akten op. De procureur-generaal verwees naar artikel 19 van de Grondwet zelf, meer bepaald naar de zinsnede ‘mits zij zich gedragen naar de wetten, die het uitoefenen van dit recht kunnen regelen’, om te poneren dat alle beschikkingen van voornoemd decreet van toepassing bleven zolang de wetgever niet formeel het tegendeel had beslist.

Ook de derde vraag werd herformuleerd: ‘*L’ordre des avocats nommera-t-il un conseil de discipline auquel seront confiés provisoirement, et en attendant que le législateur y ait pourvu dans le sens de nos institutions constitutionnelles, la surveillance des avocats qui le composent, et la garde de sa dignité, de ses droits et de ses prérogatives?*’⁹⁵ Deze vraag werd, eveneens met grote meerderheid van stemmen, bevestigend beantwoord. De vergadering voegde de daad bij het woord en besliste unaniem dat de tuchtraad zou samengesteld worden uit vijftien⁹⁶ advocaten die zouden benoemd worden gedurende de zitting onder de aanwezigen. De oudste zou stafhouder worden en de jongste secretaris. Zo geschiedde: Joseph Defrenne, vooraanstaand vrijmetselaar en poët, werd verkozen tot stafhouder en de reeds vermelde Jottrand tot secretaris. Hiermee was de *Association* een feit.

Een week later, op 14 april 1832, besliste de nieuw verkozen tuchtraad expedities van het proces-verbaal van de algemene vergadering van 7 april te verzenden naar de voorzitters van de kamers van het hof, de voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg, de procureur-generaal, de procureur des konings en alle balies van het ressort van het hof van beroep van Brussel en naar de balie van Luik, maar niet naar de balie van het orangistische Gent.⁹⁷ Nog een week later, op 21 april 1832,⁹⁸ besliste de tuchtraad dat een tableau zou gevormd worden, maar dat daarop enkel leden van de *Association* zouden ingeschreven worden.⁹⁹

Op 24 april 1832 volgde een tweede schrijven van procureur-generaal Van Meenen, ditmaal gericht aan de secretaris van de tuchtraad. Hierin drukte hij de hoop uit dat de advocaten geen gevolg zouden geven aan voornoemde resoluties die het Openbaar Ministerie zouden dwingen tot de toepassing van artikel 33 van het decreet van 14 december 1810 en zelfs tot de toepassing van artikel 258 van het Strafwetboek tegen wat hij noemde ‘*des jurisconsultes estimables et sans doute pénétrés de l’idée qu’ils doivent, plus spécialement que tout autre, l’exemple de la sou-*

sten in de open lucht, die ten volle aan de politiewetten onderworpen blijven. [De Nederlandse tekst werd vastgesteld bij Grondwetswijziging van 10 april 1967.]

94 Art. 138 Grondwet 1831 (art. 188 Gecoördineerde Grondwet 1994): ‘*A compter du jour où la Constitution sera exécutoire, toutes les lois, décrets, arrêtés, règlements et autres actes qui y sont contraires, sont abrogés.*’ – Met ingang van de dag waarop de Grondwet uitvoerbaar wordt, zijn alle daarmee strijdige wetten, decreten, besluiten, reglementen en andere akten opgeheven. [De Nederlandse tekst werd vastgesteld bij Grondwetswijziging van 10 april 1967.]

95 Duchaine en Picard, *Manuel*, 21.

96 Dit aantal was duidelijk geïnspireerd op art. 20 Decreet 14 december 1810.

97 Duchaine en Picard, *Manuel*, 22.

98 Eerste ‘Belgische’ zitting van de tuchtraad van de Orde van Advocaten bij de Balie van Brussel. Zie Duchaine en Picard, *Manuel*, 19 en Lambert, *Règles*, 131.

99 Duchaine en Picard, *Manuel*, 22 en Lambert, *Règles*, 131-132.

mission aux lois et du respect pour l'autorité et pour l'ordre, seuls garants des libertés publiques et privées.¹⁰⁰ Opnieuw echter legden de advocaten de aanmaning van de procureur-generaal naast zich neer. Op 26 mei 1832 besliste de tuchtraad dat enkel jonge advocaten die het proces-verbaal van de algemene vergadering van 7 april ondertekend hadden, tot de stage zouden toegelaten worden en op 30 juni 1832 nam de tuchtraad statuten aan.¹⁰¹ Deze werden op 22 juli 1832 aangenomen door de algemene vergadering van de advocaten van de balie van Brussel.¹⁰²

4.2 Het koninklijk besluit van 5 augustus 1836¹⁰³

Gedurende vier jaar oefenden de Brusselse advocaten hun beroep uit onder het regime van de *Association*. Het viel nochtans niet te ontkennen dat het decreet van 14 december 1810 nog steeds van kracht was. De regering onderkende de discrepantie tussen het decreet, dat de – volgens de advocaten traditionele – onafhankelijkheid van de balie miskende, en het reglement van de *Association*, dat een nog niet afgeschafte decreet miskende. Ze zocht dan ook naar een oplossing om beide tegenpolen met elkaar te verzoenen. Deze werd gevonden in het vervangen van de rigoureuze Franse beschikkingen door liberale Belgische beschikkingen. Daarin werd voorzien door het koninklijk besluit van 5 augustus 1836 ‘*contenant règlement sur la profession d’avocat et sur la discipline du barreau*’.¹⁰⁴ Dit koninklijk besluit hief de artikelen 10, 19, 21, 22, §1, 29, §1, 30, 32, 33 en 40 van het decreet op¹⁰⁵ en verving de artikelen 10,¹⁰⁶ 19,¹⁰⁷ 21,¹⁰⁸ 30¹⁰⁹ en 32¹¹⁰ door bepalingen die duidelijk waren gebaseerd op de statuten van de *Association*.

Het Franse keizerlijke decreet van 14 december 1810 kon door het Belgische koninklijk besluit van 5 augustus 1836 aangepast worden. Het decreet was immers slechts een reglement van openbaar bestuur¹¹¹ genomen in uitvoering van de wet van 22 ventôse an XII (13 maart 1804).¹¹² Bijgevolg kon het, zowel in Frankrijk¹¹³ als in België, door een louter uitvoeringsbesluit gewijzigd worden.

¹⁰⁰ Duchaine en Picard, *Manuel*, 23.

¹⁰¹ Voor de volledige tekst van de statuten, zie Duchaine en Picard, *Manuel*, 24-26 en Lambert, *Règles*, 132 e.v.

¹⁰² Duchaine en Picard, *Manuel*, 24-26.

¹⁰³ *Arrêté du 5 août 1836 contenant règlement sur la profession d’avocat et sur la discipline du barreau*, *Bulletin Officiel*, 6 augustus 1836 en *Pasinomie*, 1836, 238-239.

¹⁰⁴ Aanhef KB 5 augustus 1836: ‘Vu le décret du 14 décembre 1810, ... ; Voulant apporter à ce décret les modifications que réclame l’esprit de nos institutions nationales, ainsi que la dignité de la profession d’avocat, et assurer l’exécution des dispositions réglementaires sur la discipline du Barreau.’ Zie ook Duchaine en Picard, *Manuel*, 27.

¹⁰⁵ Art. 1 KB 5 augustus 1836.

¹⁰⁶ Art. 12 KB 5 augustus 1836.

¹⁰⁷ Art. 4, lid 1 KB 5 augustus 1836.

¹⁰⁸ Art. 4, lid 3 KB 5 augustus 1836.

¹⁰⁹ Artt. 9 en 10 KB 5 augustus 1836.

¹¹⁰ Art. 13 KB 5 augustus 1836.

¹¹¹ Art. 38 Wet 22 ventôse an XII (13 maart 1804): ‘Il sera pourvu par des réglemens d’administration publique à l’exécution de la présente loi, et notamment à ce qui concernera : ... 7° La formation du tableau des avocats et la discipline du barreau; ...’

¹¹² Art. 1 Decreet 14 december 1810: En exécution de l’article 29 de la loi du 22 ventôse an XII, il sera dressé un tableau des avocats exerçant auprès de nos cours impériales et de nos tribunaux de première instance.

¹¹³ Zie bijvoorbeeld de Ordonnance du roi, du 20 novembre 1822, contenant règlement sur l’exercice de la profession d’avocat et la discipline du barreau, in: J. Rémy (ed.), *Œuvres complètes de J. Domat*, Parijs, 1835, 519-527.

Dat de Orde van Advocaten van de balie van Brussel zich kon vinden in deze oplossing, blijkt uit de beslissing van haar tuchtraad van 10 augustus 1836. Deze hield in dat de leden van de *Association de 14e* van die maand zouden deelnemen aan de vergadering waartoe door de procureur-generaal, in uitvoering van voornoemd koninklijk besluit, was opgeroepen. Op deze vergadering werden voor het eerst een staphouder en een tuchtraad conform de nieuwe Belgische regelgeving aangesteld. Het koninklijk besluit van 5 augustus 1836 betekende dus het einde van de *Association* en het begin van de Belgische balies.¹¹⁴

4.3 Overige evoluties in de 19de eeuw

Volledigheidshalve worden hier nog enkele andere wetten en koninklijke besluiten vermeld die aanpassingen aan het decreet van 14 december 1810 aanbrachten.

Reeds bij decreet van 20 juli 1831¹¹⁵ was de eed *ex* artikel 14 van het keizerlijk decreet van 14 december 1810 aangepast aan de nieuwe staatsvorm. ‘De Keizer’ werd vervangen door ‘de Koning’ en ‘de grondwetten van het Keizerrijk’ door ‘de Grondwet en de wetten van het Belgische volk’.

Datzelfde artikel 14 kende aan advocaten met minimum tien jaar ervaring het recht toe om jonge doctors in de rechten voor te dragen om de eed af te leggen. Bij koninklijk besluit van 16 oktober 1839¹¹⁶ werd bepaald dat deze advocaten dit recht mochten uitoefenen voor ieder rechtscollege waarvoor ze het recht hadden te pleiten. Dat dit koninklijk besluit over ‘docteurs en droit’ spreekt en niet over ‘licenciés en droit’, zoals het decreet van 14 december 1810,¹¹⁷ hebben we te danken aan de onderwijswet van 27 september 1835,¹¹⁸ in het bijzonder aan artikel 65.¹¹⁹

Bij koninklijk besluit van 13 maart 1887¹²⁰ werd voorzien in de mogelijkheid voor de tuchtraad om conferenties te organiseren, waaraan stagiairs zouden moeten deelnemen teneinde zich de beroepsregels en het pleiten eigen te maken.¹²¹

Ten slotte werd door het enige artikel van het koninklijk besluit van 19 augustus 1889, artikel 18 van het decreet van 14 december 1810 vervangen. Hierdoor werd de lijst van onverenigbaarheden uitgebreid.¹²²

114 Duchaine en Picard, Manuel, 27 en Lambert, Règles, 134-135.

115 Décret du 20 juillet 1831 concernant le serment à la mise en vigueur de la monarchie constitutionnelle représentative, *Pasinomie*, 1830-31, 400-401. Art. 2: ‘Je jure fidélité au roi, obéissance à la Constitution et aux lois du peuple belge.’

116 Arrêté royal du 16 octobre 1839 relatif à la présentation des jeunes avocats au serment, *Pasinomie*, 1839, 254.

117 Zie o.a. art. 13 Decreet 14 december 1810.

118 Loi du 27 septembre 1835 organique de l’instruction publique, *Pasinomie*, 1835, 291-300.

119 ‘Nul ne peut pratiquer en qualité d’avocat ... s’il n’a été reçu docteur conformément aux dispositions du chapitre premier du présent titre’.

120 Arrêté du 13 mars 1887 – Avocats – Règlement – Modifications, *Belgisch Staatsblad*, 16 maart 1887.

121 ‘... le conseil de discipline des avocats pourra établir des conférences auxquelles les jeunes avocats qui feront leur stage seront tenus d’assister, pour recevoir l’enseignement des règles professionnelles et s’exercer à la plaidoirie.’

122 *Pandectes belges*, dl. 71, 442-443, v° *Ordre des avocats (appel et instance)*.

5 Besluit

In de inleiding werd erop gewezen dat het huidige België in de 19de eeuw in vele opzichten een Franse provincie was. Dat gold ook op het vlak van de advocatuur, niet alleen voor de periode van de *Neuf Départements Réunis*, maar ook voor die van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en die van het onafhankelijke België.

Door de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik bij Frankrijk werd de Franse wetgeving automatisch van kracht in het latere België. Zo ook de wet van 22 *ventôse an XII* (13 maart 1804) die stelde dat er door reglementen van openbaar bestuur zou voorzien worden in de vorming van het tableau van advocaten en de discipline van de balie. Door de negatieve houding van Eerste Consul, later Keizer, Napoleon Bonaparte ten overstaan van de advocatuur, zou het evenwel zes jaar duren alvorens een dergelijk reglement van openbaar bestuur het licht zag. Het decreet van 14 december 1810 voorzag in een reglement op de uitoefening van het beroep van advocaat en op de discipline van de balie. Het betekende evenwel niet de terugkeer naar het Ancien Régime. Daarvoor was het namelijk te zeer het kind van Napoleons denkbeelden. Toch vormde het decreet noch de verpletterende overwinning van Napoleon, noch het verstikkende keurslijf waarvoor het al te vaak gehouden werd en wordt. Het luidde voor de advocatuur namelijk het einde van twintig jaar ‘orde-loosheid’ en het begin van haar tot op heden bestaande disciplinaire bevoegdheid in. Dit neemt evenwel niet weg dat het in de handen van Napoleon een machtig instrument bleef om de advocatuur te controleren.

Dit instrument werd door Willem I en diens minister van Justitie Van Maanen niet uit handen gegeven. Dat bleek onder andere uit de affaire Vanderstraeten. Deze verziekte de relatie tussen de ‘Nederlandse’ machthebbers en de ‘Belgische’ advocaten. De handhaving van het decreet en de vernederlandsing van het rechtswezen leidden ertoe dat de advocaten een vooraanstaande rol speelden in de Belgische Revolutie en de prille, onafhankelijke Belgische Staat.

De Brusselse advocaten organiseerden zich, in weerwil van het decreet en ondanks herhaaldelijk protest van de procureur-generaal, in een feitelijke vereniging, de *Association*. Hiermee wilden ze reageren tegen het voorbijgestreefde, despotische decreet van 14 december 1810. Het feit dat zij de bepalingen van dit decreet als afgeschaft beschouwden en naast zich neerlegden, impliceerde echter niet dat het decreet ook daadwerkelijk afgeschaft was. Dat was het namelijk niet en werd het ook niet! De Belgische wetgever, die de door de *Association* opgeworpen problemen onderkende, schafte het decreet niet af, maar paste het in het koninklijk besluit van 5 augustus 1836 enkel aan aan de liberale geest van de nationale instellingen en aan de waardigheid van het advocatenberoep.

Er mag dus besloten worden dat het decreet van 14 december 1810 de Belgische advocatuur niet alleen beïnvloedde, maar ook daadwerkelijk beheerste gedurende heel de 19de eeuw.

Summary

9 *vendémiaire an IV* (1 October 1795) France annexed the Southern Netherlands and the principality of Liège. Consequently, the year III constitution and all subsequent French legislation automatically entered into force in the *neuf départements réunis*, as the newly conquered territories were called. One of the new statutes, the Act of 22 *ventôse an XII* (13 March 1804), stated that a *tableau* (table of advocates) and disciplinary rules for advocates should be created by decrees implementing that law. This was realised by the decree of 14 December 1810. It not only provided for disciplinary rules, but also for disciplinary councils (*conseils disciplinaires*) charged with upholding the Bar's honour, integrity and standards, as well as with sanctioning infringements and mistakes. The decree thus regulated the whole profession and that until the 1967 Judicial Code.

Keywords

Belgium, advocates (barristers/solicitors), abolition and reintroduction, Decree 14 December 1810

HET OORDEEL VAN SALOMON VAN DE GENTSE OUDBURG

Inleiding

Het geschil tussen twee vrouwen over de vraag aan wie van hen beiden een kind moet toegewezen worden is een alombekend verhaal. Volgens het bijbelse eerste boek der koningen¹ verschenen twee publieke vrouwen voor koning Salomon. Beiden hadden ze kort na elkaar in hetzelfde huis een kind gebaard, zonder dat iemand anders erbij was. Nadat een kind gestorven was, verwisselde zijn moeder het lijkje met de levende baby van de andere vrouw. Hierop trok deze naar de koning om haar kind terug te eisen, maar de verweerster ontkende de omwisseling. Woord tegen woord ... Om uit de impasse te geraken, beval de koning: ‘Snijdt het levende kind in tweeën en geeft de helft aan de ene en de helft aan de andere’. Toen de verwerende partij antwoordde ‘Het zal noch van mij noch van u zijn, snijdt door’, maar de eisende partij liever het kind liet leven, zij het dan in een ander gezin, bleek duidelijk dat de moedergevoelens van eiseres oprecht waren. Salomon wees haar het levende kind toe.

Op de cover van deze aflevering van *Pro Memorie*² staat een detail uit het *Oordeel van Salomon*, een Oudenaards wandtapijt uit de zestiende eeuw, dat vandaag in het kasteel van Azay-le-Rideau (Frankrijk) hangt. Ook de magistraat van de Gentse Oudburg liet zo’n tafereel schilderen. Het prijkt vandaag in de vaste collectie van het Gentse Museum voor Schone Kunsten.³ We zien hoe de wijze koning Salomon uitspraak doet in het dispuut tussen de twee twistende moeders. Het volledige schilderij is gereproduceerd op de volgende bladzijde. In deze bijdrage gaan we kort in op het genre van de gerechtigheidsstaferelen, waartoe dit schilderij behoort, en vervolgens op de concrete iconografie. Verder situeren we de opdrachtgevende instelling en de uitvoerende kunstenaar en beschrijven we de overeenkomst tussen beide partijen. Ten slotte wordt even ingegaan op de populariteit van Salomon in de Spaanse Nederlanden.

1 Eerste boek der koningen, 3, 16-28.

2 Het is niet de eerste keer dat in dit tijdschrift aandacht besteed wordt aan de decoratie van gerechtsplaatsen, zie W. Cerutti, ‘Justitie in het stadhuis van Haarlem’, *Pro Memorie*, 2000, 71-91.

3 Inv.nr. S-18, ca. 1620-22, olie op doek, 246x346,5 cm, R. Hozee, *Museum voor Schone Kunsten Gent*, Brussel, 1988, 45-46; Id. (ed.), *Museum voor Schone Kunsten Gent. Catalogus schilderkunst*, dl. 1 (14de-18de eeuw), Gent, 2007, passim. Het werk werd door de Franse revolutionaire troepen geroofd, maar na het congres van Wenen gerestitueerd, C. Piot, *Rapport de M. le Ministre de l’intérieur sur les tableaux enlevés à la Belgique en 1794 et restitués en 1815*, Brussel, 1883, 134-158. Het ‘Rubensiaanse’ schilderij van De Crayer werd al in de achttiende eeuw vermeld als één van Gents kunstschaten, *Description des plus fameux tableaux que l’on trouve dans les églises et autres édifices dans la ville de Gand*, Gent, 1771, 2.

Het Salomonsoordeel van Gaspar De Crayer (Museum voor Schone Kunsten Gent)

Het Salomonsoordeel, een populair gerechtigheidsstafereel

Het schilderij van Gaspar De Crayer is een ‘gerechtigheidsstafereel’ in de strikte betekenis van het woord.⁴ Hiermee bedoelen we een artistieke creatie (schilderij, beeldengroep, reliëf, wandtapijt ...), gemaakt in opdracht van of verworven door een rechtsprekende instelling, bedoeld om in de lokalen van deze instelling als moraliserend voorbeeldverhaal de rechters aan te sporen goed recht te spreken. De uitgebeelde verhalen handelen zelf over rechterlijke oordelen, dan wel machtsuitspraken. Het zijn navolgenswaardige voorbeelden of, net omgekeerd, te vermijden non-voorbeelden. Europese rechtsiconografen, als Schild⁵ voor de Duitse regio’s en Jacob voor de Franse,⁶ hebben aan de gerechtigheidsstafereelen in

4 In de brede betekenis kan elke symbolische decoratie van een justitieplaats, en in de eerste plaats allegorische voorstellingen zoals Vrouwe Justitia, als een gerechtigheidsstafereel beschouwd worden. In de meer strikte betekenis gaat het om een moraliserend verhaal, besteld door de rechters zelf en gericht aan de rechters, zie G. Martyn, ‘Painted Exempla Iustitiae in the Southern Netherlands’, in: R. Schulze (red.), *Symbolische Kommunikation vor Gericht in der Frühen Neuzeit*. Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte, dl. 51, Berlijn, 2006, 335-356; Id., ‘Gerechtigheidsstafereelen: moraal voor rechters’, in: P. Allegaert, A. Cailliau, A. Couckhuysen en J. Verplaetse (red.), *Voorbij goed & kwaad*, Gent, 2006, 70-73; id., ‘Rechterlijke moraal verbeeld. Over gerechtigheidsstafereelen, waar recht, religie, psychologie en kunst elkaar ontmoeten’, *Psychologos*, 2007, 35-37.

5 W. Schild, *Bilder von Recht und Gerechtigkeit*, Keulen, 1995; id., ‘Gerechtigkeitsbilder’, in: W. Pleister en W. Schild (red.), *Recht und Gerechtigkeit im Spiegel der europäischen Kunst*, Keulen, 1988, 86-171. Zie ook W. Sellert, *Recht und Gerechtigkeit in der Kunst*, Göttingen, 1993.

6 R. Jacob, *Images de la justice. Essai sur l’iconographie judiciaire du Moyen Âge à l’âge classique*, Parijs, 1994.

de Nederlanden aandacht besteed, maar voor onze streken moet vooral de studie van Juli-aan De Ridder⁷ vermeld worden. Deze auteur concentreerde zich op de taferelen uit de 14de, 15de en 16de eeuw. Het hier besproken schilderij komt in zijn boek dus niet aan bod, wel een paar andere afbeeldingen van hetzelfde verhaal.⁸

Het Salomonsoordeel behoort tot wat we de tweede generatie van *exempla justitiae*, ‘rechterlijke exempelen’, zouden kunnen noemen. De eerste generatie is immers de oervoorstelling van hét rechtvaardig oordeel, het Laatste Oordeel op de dag van de wederopstanding. Het Laatste Oordeel was een klassieke voorstelling in de westelijke portalen van kerkgebouwen, de plaats waar in de gekerstende middeleeuwen door de lokale magistraten werd recht gesproken. Toen, in de grote steden vanaf de late 13de eeuw, maar in kleine gemeenschappen vaak pas tegen het einde van de 18de eeuw, de schepenen verhuisden naar hun stenen stadhuizen, namen ze deze voorstelling mee. Het Laatste Oordeel werd de klassieke decoratie van elke schepenzaal. Opdat de rechters zelf op de Laatste Dag bij de uitverkorenen zouden zijn, werden ze eraan herinnerd eerlijk en rechtvaardig te oordelen. Een tweede schilderij of beeldhouwwerk in schepenkamers was de gekruisigde Christus, Hij die, onschuldig, ter dood veroordeeld werd door het wereldlijke recht en op de Laatste Dag zelf zou oordelen. In beide gevallen, kruisiging en Laatste Oordeel, ging het om de godheid zelf. Als we het Salomonsoordeel tot de tweede generatie rekenen, dan is het omdat de inspiratie ervoor nog steeds bijbels⁹ is, maar de rechterlijke oordelen niet meer door God genomen zijn of over God handelen. Zo wordt in het Oude Testament een voorbeeldig oordeel geveld door Daniël over de Kuise Suzanne,¹⁰ maar dus ook door Salomon over de twistende vrouwen. Na deze bijbelse generatie volgt dan een derde soort exempelen, gebaseerd op historische figuren of legenden (het oordeel van Cambyses, van Trajanus of dat van keizer Otto III bijvoorbeeld). De gerechtigheidsstaferelen hebben hiermee een belangrijke rol gespeeld in de laïcisering van de beeldende kunsten.¹¹ De magistraten van de bloeiende steden beconcurrerden elkaar door de bekendste kunstenaars van hun tijd steeds grotere en meer bijzondere gerechtigheidsstaferelen te laten maken.

7 J. De Ridder, *Gerechtigheidsstaferelen voor schepenhuisen in de Zuidelijke Nederlanden in de 14de, 15de en 16de eeuw*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, dl. 45, Brussel, 1989. Zie ook U. Lederle, *Gerechtigheidsdarstellungen in deutschen und niederländischen Rathäusern*, Philippsburg, 1937 en recent C. Sutter, *Flämische Gerechtigkeitsbilder des 15. Jahrhunderts: die Visualisierung spätmittelalterlicher Auffassungen von Recht und Moral*, Saarbrücken, 2008.

8 De Ridder, *Gerechtigheidsstaferelen*, 89-90 (een gebeeldhouwde fries boven de toegang tot het Oudenaardse stadhuis, jaren 1530) en 94-95 (een schilderdoek van Frans Floris de Vriendt uit de jaren 1547-1556, maar in 1583 geschonken aan de Antwerpse stadsmagistraat door stedelijk audiëntier Jan Asseliers).

9 Over de vruchtbare kruisbestuivingen van het recht en de bijbel op de kunst, zie onder meer E.J.H. Schrage, *Het Pad der Gerechtigheid. Bijbel, recht en picturale kunst als hoekstenen van civilisatie en cultuur*, Amsterdam, 2005, en T. Mayer-Maly, *Rechtsgeschichtliche Bibelkunde*, Wenen, 2003.

10 G. Kocher, ‘Die Causa der Susanna’, in: *Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde*, dl. 7, Zürich, 1985, 47-69, en H. Schlosser, ‘Die Daniel-Susanna-Erzählung in Bild und Literatur der christlichen Frühzeit’, *Tortula. Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten*, Rome, 1966, 243-249.

11 Een quasi ‘letterlijke’ opeenvolging van de eerste en de tweede generatie gerechtigheidsstaferelen is het Salomonsoordeel in het stadhuis van Bremen (1532), dat over het bestaande Laatste Oordeel heen geschilderd is, O.H. Förster, ‘Das Salomons-urteil des Bartholomäus Bruyn’, in: *Wallrafz-Richartz-Jahrbuch*, dl. 28, Keulen, 1966, 15-30.

Fries boven de toegang tot het stadhuis van Oudenaarde (foto G. Martyn).

Scènes uit de passie van Christus van Hans Memling (detail) (foto G. Martyn).

Als decoratie voor schepenkamers vinden we in de Nederlanden geen (bewaarde, minstens gedocumenteerde) Salomonsoordelen vóór de zestiende eeuw,¹² maar het onderwerp kwam toen wel duidelijk snel in de mode.¹³ De Ridder schonk aandacht aan een beeldhouwde fries in Oudenaarde en een schilderij in Antwerpen.¹⁴ Het thema is ook één van de vele exempla¹⁵ van het rijk gedecoreerde stadhuis van Kampen.¹⁶ In de 17de eeuw volgen Salomonsoordelen in onder meer Alkmaar,¹⁷ Amsterdam,¹⁸ Brugge,¹⁹ Brussel,²⁰ Delft,²¹ Dordrecht,²² Leiden²³ en Zutphen.²⁴

12 In het schilderij *Scènes uit het passieverhaal* van Hans Memling (ca. 1430-1494), geborsteld ca. 1470, thans in de Galleria Sabauda in Turijn, zien we het verhaal van het oordeel van Salomon bebeeldhouwd in de gevel van een soort portiek, waar Christus voor de rechter verschijnt. Het roept de vraag op of Memling hiermee de latere architectuur geïnspireerd heeft (zie bijvoorbeeld de Oudenaardse fries en de Brugse civiele griffie), dan wel of hij een bestaande traditie gewoon op doek heeft vastgelegd. Van andere Vlaamse primitieven zoals van Eyck is in elk geval bekend dat ze in het beeldhouwwerk van friezen en kapitelen op de achtergrond van hun Madonna's en andere religieuze voorstellingen iconografische groepen samenstelden, die in werkelijkheid (nog) niet bestonden.

11 Lederle, *Gerechtigheidsdarstellungen*, 26.

12 *Supra* noot 8. Binnenin het Oudenaardse stadhuis hing daarenboven een wandtapijt met het wijze oordeel.

13 Verschillende van die exempelen kunnen we evenwel geen gerechtigheidsstaferel in de strikte zin noemen, omdat ze bijvoorbeeld wel gaan over vaderlandsliefde (Mucius Scaevola) of onkreukbaarheid als bestuurder (Corolianus), maar niet over recht spreken in de enge betekenis (een bediscussieerbaar onderscheid weliswaar voor een periode die de scheiding der machten nog niet kende).

14 Zie bijvoorbeeld M.A. Moelands en J.Th. De Smidt (red.), *Weegschaal en zwaard. De verbeelding van recht en gerechtigheid in Nederland*, Den Haag, 1999, 58.

15 S. de Vries (red.), *De zestiende- en zeventiende-eeuwse schilderijen van het Stedelijk Museum Alkmaar*, Zwolle, 1997, 147, cat.nr. 35 (schilderij van Nicolaas Jacobsz. Van der Heck).

16 Moelands en De Smidt, *Weegschaal en zwaard*, 62 en 67 (tekeningen van de wanddecoraties).

17 In de gevel van de civiele griffie op de Burg, zie P. De Win, 'Rechtsarchäologie und Rechtsikonographie in Belgien. Zur Illustration: Der rechtsarchäologische und rechtsikonographische Reichtum der Stadt Brügge', in: *Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde*, dl. 13, Zürich, 1991, 26-27; A. Vandewalle, 'De ambachten aan de top. Het heraldisch programma van de Burgerlijke Griffie in Brugge', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming "Société d'Emulation" te Brugge*, 2007, 435-447.

18 Brussel had een Salomonsoordeel van de hand van Rubens, maar dit ging in de vlammen op aan het einde van de zeventiende eeuw, tijdens de aanval van Lodewijk XIV op de stad. Een kopie ervan hangt in het Statens Museum for Kunst in Kopenhagen, een tweede kopie is mogelijk die van Delft, *infra*.

19 De stadsmagistraat bestelde zelf reeds een Salomonsoordeel in het eerste kwart van de zeventiende eeuw (Delft, Museum Het Prinsenhof, *Oordeel van Salomon* van Pieter van Brockhorst, 1620), maar in 1703 kreeg de stad daarenboven nog een Salomonsoordeel cadeau, afkomstig uit het atelier van Pieter Paul Rubens. Er is de afgelopen jaren nogal wat onderzoek en controverse geweest over het aandeel van de grootmeester zelf in dit doek, zie de website van het museum in Delft: <http://www.prinsenhof-delft.nl/nl/collecties/topstukken/111-het-oordeel-van-salomo>.

20 Schout Jan van Danckwaert nam in 1572 kunstschilder J.W. van Cuyck in hechtenis op verdenking van ketterij. Tijdens zijn verblijf in de gevangenis liet de schout zich portretteren in de houding van de oordelende Salomon, afbeelding in L.E. Van Holk, 'Eine mittelalterliche Rechtslegende und ihre Darstellung in der Kunst des 17. Jahrhunderts', in: *Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde*, dl. 5, Zürich, 1983, 149. De juistheid van deze overlevering wordt echter betwist, zie F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden (red.), *Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijderskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*, Delft, 1999, 175, noot 818.

21 Moelands en De Smidt, *Weegschaal en zwaard*, 80 (ontwerp voor glasramen); zie ook M. Hoogduin-Berkhout, '“Op de gelukkige regeering van Leiden”. Geschilderde voorstellingen in het Leidse stadhuis 1575-1700', in: *Beelden van Leiden. De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*, dl. 22, afl. 1.

22 Moelands en De Smidt, *Weegschaal en zwaard*, 64 (origineel schilderij). Ook een glasraam van de hand van P. Hofman in het gebouw van de Hoge Raad herneemt het verhaal, C.W.D. Vrijland, 'Organisatie en huisvesting van de Hoge Raad', in: *De Hoge Raad der Nederlanden 1838-1988, een portret*, Den Haag, 1988, 345.

Op de gevel van de Brugse civiele griffie prijkt bovenaan de centrale topgevel Vrouw Justitia. Links en rechts van het raam eronder zijn reliëfs met respectievelijk het oordeel van Cambyses en van Salomon. Op de andere topgevels zien we onder meer Mozes en Salomon (foto G. Martyn).

Dogenpaleis Venetië (foto G.Martyn).

Het Salomonsoordeel is ook één van de tafereelen in *Thronus iustitiae, duodecim pulcherrimis tabulis artificiosissime aeri incisus illustratus*, een indrukwekkende reeks etsen van Willem van Swanenburgh (1581-1612) naar tekeningen van Joachim Uytewael (1566-1638), uitgegeven in Amsterdam in 1606.²⁵ Het thema was overigens populair in heel Europa.²⁶ Zo vinden we het verhaal ook gebeeldhouwd aan de Gothische *Porta della Carta* van het Dogenpaleis in Venetië²⁷ en Lodewijk XIV verwierf voor zijn persoonlijke collectie een Salomonsoordeel van de hand van Le Valentin (Valentin de Boulogne, 1591-1632) uit de nalatenschap van kardinaal Mazarin.²⁸

De iconografie

Helemaal in de barokke stijl à la Rubens zijn in de compositie van het imposante Gentse schilderij vele personages in zwierige kledij druk doende. De meeste aandacht wordt natuurlijk getrokken door de hoofdpersonages in het verhaal. Gezeten op zijn troon, beveelt de gekroonde koning Salomon het levende kind doormidden te snijden. De diagonaal van zijn gestrekte arm en, in het verlengde daarvan, de scepter wordt verder gezet in de arm van de beul, die reeds een been van het kind vastgrijpt. Het beulzwaard staat loodrecht op deze diagonaal en zorgt hierdoor voor een dreigend effect. Behalve wat de kledij betreft, lijkt deze beul sterk op de scherprechter met zwaard en ontbloot bovenlijf op Caravaggio's *Martelaarschap van de heilige Mattheus*.²⁹ De eisende moeder die ten aanzien van de vorst – juri-

23 Recent met commentaar heruitgegeven, J.D.A. den Tonkelaar en E.S.F. den Tonkelaar (ed.), *Thronus iustitiae. 400 jaar inspiratie voor rechters*, Deventer, Kluwer, 2007, met name 20-23 i.v.m. Salomon. Zie over dit grafisch werkstuk: S. Helliesen, 'Thronus Justitiae', *Oud Holland*, 1977, 232-266. Behalve in de gravure over het eigenlijke oordeel, zien we Salomon ook figureren op de titelpagina, in het gezelschap van andere befaamde rechters als Otanes (de zoon van de corrupte rechter Sisamnes uit het oordeel van Cambyses), koning David en Christus.

26 W. Schild, 'Das Urteil des Königs Salomon', in: *Strafgerichtsbarkeit. Festschrift für Arthur Kaufmann*, Heidelberg, 1993, 281-297.

27 Boven deze ingang tot het Dogenpaleis is de geknielde doge Foscari gebeeldhouwd. Het Salomonsoordeel vinden we in het kapiteel van de eerste zuil van de galerij aan de rechterzijde, langs de Piazzetta. De beelden werden in de eerste helft van de vijftiende eeuw gemaakt door Florentijnen in een vroeg-renaïssancistische stijl, J.W. Higson, *Venice. The Enlightened Traveler's Historical Guide*, Oakland, 2004, 136; G. Wills, *Venice. Lion City. The religion of Empire*, New York, 2001, 101-103.

28 Parijs, Musée du Louvre, cat.nr. 8246.

29 Rome, San Luigi dei Francesi, 1599-1600: de stappende beweging, de witte band in het haar, het zwaard in de rechterhand en één ledemaat van het 'slachtoffer' in de linker.

disch correct – links op haar knieën zit, probeert met de ene hand de beul tegen te houden, terwijl ze met de andere naar het kind wijst, een theatrale voorstelling van haar smeekebede om het kind te laten leven. Qua coloriet valt het goudgeel van haar gewaad op. De verwerende partij draagt groen en geel. Volgens het Bijbelverhaal ging het om twee publieke vrouwen. Geel en groen waren inderdaad de kleuren waarmee volgens vele middeleeuwse ordonnanties verstotenen, gekken en prostituees zich moest hullen, als een soort waarschuwing voor derden. Het levende kind strekt zijn open armen als het ware uit in de richting van zijn echte moeder. Het dode kind ligt op de onderste trede van Salomons troon.

Deze troon wijkt af van het klassieke model. Klassiek staat Salomons troon op een verhoog van zes treden. Volgens de Bijbeltekst liet de koning een grote troon van ivoor maken en die met fijn goud bedekken. ‘Zes treden had die troon, op de rugleuning was een stierenkop aangebracht. Aan weerskanten van de zitting bevonden zich armleuningen; er stonden twee leeuwen naast. Op de treden stonden twaalf leeuwen, aan weerskanten zes.’³⁰ Op dit punt volgt De Crayer de oudtestamentische tekst dus niet (in tegenstelling tot Lucas de Heere, *infra*). De outfit van Salomon zelf doet overigens ook meer denken aan een Romeinse keizer (hier wel zoals Lucas de Heere, *infra*) dan aan een Joods koning met mantel.

Links staan bewakers. Het zijn er minstens drie, maar vooral één ervan kunnen we bekijken in vol ornaat. Het is een geharnaste man met zijn wapen aan een schouderriem. Zijn rechterarm steunt op een stok, misschien een gerechtsroede. Rechts in de achtergrond zien we nog verschillende mensen, minstens een zevental. Baard en/of hoofddekseel duiden erop dat het om een soort wijzen of hogepriesters gaat. Een verstandige koning laat zich inderdaad bijstaan door raadgevers. Ze spelen in deze beslissing evenwel geen rol.

De Crayer zou rechtstreeks geïnspireerd zijn door het Brusselse Salomonsoordeel, dat eind zeventiende eeuw vernietigd werd. We kennen dit werk enerzijds uit enkele beschrijvingen, maar anderzijds ook dankzij een kopie in het Statens Museum in Kopenhagen.³¹ Kledij en enscenering zijn gelijkaardig, onder meer het gele kleed van eiseres, maar toch zijn er ook merkelijke verschillen. In de Kopenhagense versie staan de raadgevers bijvoorbeeld links en de bewakers rechts, de troon heeft een leeuwdecoratie, het kinderlijkje ligt tussen beide dames in en de beul, nu met naakte torso, heeft het kind vast in de plaats van de verweerster.

De opdrachtgevende magistraat

Het schilderij van De Crayer kan vandaag bekeken worden in het Gentse Museum voor Schone Kunsten, maar het hing oorspronkelijk in het Gravensteen.³² In 1180 opgetrok-

³⁰ 1 Kon. 10, 18-20; zie daarover G. Kocher, ‘Die Causa der Susanna. Ein Beitrag zum Thema der Gerechtigkeitsdarstellungen’, in: *Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde*, dl. 7, Zürich, 1985, 57.

³¹ <http://www.smk.dk/en/explore-the-art/the-royal-collections/work-in-artsdatabase/view/index/Start/kunstvaerk/salomons-dom/>.

³² G. Van Doorne, *Omtrent het Gravensteen in Gent*, Brussel, 1992, 23.

Het Gravensteen in Gent, zetel van de Oudburg (foto G.Martyn).

ken op bevel van de Vlaamse graaf Filips van den Elzas, was deze burcht in de loop der eeuwen dwangburcht ten aanzien van de stedelingen, verblijfplaats van de graaf en zetel van zijn justitieraad (de Raad van Vlaanderen), maar ook het bestuur van de Gentse Oudburg³³ hield hier zijn zittingen. Vermoedelijk is het precies in tegenstelling tot dit steen als *novum castellum* van de graaf, dat de bestaande nederzetting in de omgeving de naam *vetus burgus* of 'Oudburg' kreeg. Vandaag is er nog steeds een gelijknamige straat in de stad. In de late middeleeuwen verloor de burcht zijn militaire en residentiefunctie, maar intussen was het een waar administratief en gerechtelijk centrum geworden. De Raad van Vlaanderen hield er zijn zittingen en liet zijn strafvonnissen uitvoeren op het aanpalende Sint-Veerleplein. Reeds voor de komst van deze vorstelijke justitieraad, was het Gravensteen ook de zetel van het kasselrijgerecht, dat niet alleen het grafelijke leenhof was voor een groot deel

³³ De basisstudie over de Oudburg, rijkelijk voorzien van rechtshistorisch bronnenmateriaal, is de uitvoerige inleiding in D. Berten (ed.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Gand*, dl. 7, Brussel, 1904. Een recenter summier overzicht is B. Augustyn, 'Kasselrij van de Oudburg (8ste eeuw-1795)', in: W. Prevenier en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën. Studia, dl. 72, Brussel, 1997, 439-446.

van Vlaanderen, maar ook meer uitgebreide bestuurlijke en jurisdictionele functies had in niet-feodale zaken.

Het ressort van de Oudburg bestreek een groot deel van het graafschap Vlaanderen. Het viel in grote lijnen samen met de *pagus Gandensis* uit de Karolingische periode. De oorspronkelijke burggraven, die aan het hoofd stonden van de rond het jaar 1000 gecreëerde kasselrijen, hielden hun ambt in leen van de Vlaamse graaf. Vanaf de twaalfde eeuw werden ze vervangen door de afzetbare baljuws. Hij maande niet alleen het leenhof in feodale zaken, maar leidde ook het onderzoek in strafzaken. De magistraat van de Oudburg had, op enkele enclaves na,³⁴ hoge justitiemacht over de niet-edelen in zijn grote rechtsgebied.

Als grafelijk leenhof hadden de grafelijke leenmannen de beslissingsmacht. Niettegenstaande een aanwezigheidseed die ze moesten afleggen, en later zelfs een systeem van boeten, waren velen echter vaak afwezig. De facto tekenden vooral de leenmannen uit de buurt van Gent present. In 1586 leidde dit ertoe dat intern besloten werd tien leenmannen aan te stellen, die samen met de baljuws van de Oudburg en van de drie roeden het dagelijkse bestuur zouden uitmaken. Dit is het zogenaamde 'college', dat werd voorgezeten door een verkozen leenman, de 'voorman'. Ze werden bijgestaan door een administratieve staf met juristen en klerken en hadden ook een eigen compagnie soldaten (zoals er eentje afgebeeld is op het schilderij van De Crayer?).

Oorspronkelijk vergaderden de leenmannen van de Oudburg onder leiding van de burggraaf in de open lucht, in een vierschaar nabij de toegangspoort tot de burcht. Vanaf de veertiende eeuw was er een eigen kasselrijhuis op het voorhof van het kasteel.³⁵ Voor dit kasselrijhuis werd het besproken schilderij besteld en uitgevoerd.

De schilder

Gaspar De Crayer (1584³⁶-1669) wordt beschouwd als een epigoon van Pieter-Paul Rubens, die weliswaar groots opgevatte composities wist samen te stellen, maar deze niet dezelfde stuwende kracht kon geven als de grootmeester zelf. De Crayer (1584-1669) was een Brabander.³⁷ Geboren in Antwerpen, leefde hij zijn meeste levensjaren in Brussel, waar hij, na onder meer een leertijd onder Rafael de Coxcie, in 1607 vrijmeester werd in de schildersgilde en in de ambtsjaren 1614-15 en 1615-16 zelfs gildedeken was. Hij was bevriend met Pieter Paul Rubens en onderging, geheel in de mode van zijn tijd, Italiaanse invloeden. Hij

34 De heerlijkheden van Sint-Baafs, Sint-Pieters en het Land van Nevele vormden elk een aparte 'roede' met een eigen baljuw. Het Oudburgse zelf wordt daarom ook wel als 'de eerste roede' aangeduid.

33 Van Doorne, *Omtrent het Gravensteen*, 23. Tegenwoordig is het kasselrijhuis verdwenen, want na een tijd als textielwerkplaats gebruikt te zijn, werd het door brand vernietigd in 1829. Op 10 april 1612 verkreeg de magistraat van de aartshertogen de toelating voor het bouwen van een kamer in het kasteel van de Oudburg voor het archief en de conciërgerie, RAG, Oudburg Charters, nr. 55.

34 Volgens sommige auteurs 1582.

35 J.P. De Bruijn, 'De schilderkunst van de 15de eeuw tot de 17de eeuw', in *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, dl. 1, Gent, 1975, 150-151, gebaseerd op H. Vlieghe, *Gaspar de Crayer, sa vie et ses oeuvres*, Brussel, 1972, dl. 1, 49-50, 63, 301 en 303.

werd onder meer geïnspireerd door Caravaggio. Vanaf 1635 was hij verbonden aan het hof van de kardinaal-infant. Bij diens blijde intrede in Gent (1635) werkt de Crayer mee aan de stadsversieringen. In opdracht van de Gentse stadsmagistraat maakte hij pronkstukken voor de *Arcus Carolinus*. Blijkbaar beviel de stad hem. De precieze redenen waarom hij zijn laatste levensjaren (1664-69) hier doorbracht, zijn evenwel onvoldoende zeker. De Gentse jaren waren overigens niet zijn meest weelderige. Hij kampte geregeld met financiële problemen. De Crayer werd begraven in de (inmiddels verdwenen) dominicanenkerk (in het hedendaagse Onderbergen, waar de Universiteit Gent vandaag een restaurant en congrescentrum heeft in het oude klooster).

De Crayer was al een tachtiger toen hij zich in Gent vestigde. Toch realiseerde hij er nog verschillende opdrachten, zoals een bewaarde *Hemelvaart van Maria* (Oudenaarde, Sint-Walburgakerk) en een *Marteling van de Heilige Blasius* voor de Gentse Dominicanenkerk (vandaag in het Museum voor Schone Kunsten in Gent). Hij was vrijmeester van de Gentse nering van de schilders. Voor de Oudburg realiseerde hij overigens ook nog de portretten van de Spaanse koning en koningen.

De overeenkomst tussen magistraat en kunstenaar

Dankzij de archieven van de Gentse Oudburg³⁸ zijn we goed ingelicht over het totstandkomen van *Het oordeel van Salomon*. In 1619, meer dan vier decennia voor de kunstenaar naar Gent zou verhuizen, nam het college de beslissing om een gerechtigheidsstafereel te laten schilderen door Gaspar De Crayer. Na enige twijfel over het precieze onderwerp,³⁹ vertrok op 11 december van dat jaar de bevestigingsbrief aan de schilder om ‘voor de Casselrye’ het oordeel van Salomon te schilderen, meer bepaald ‘voor de schauwe van de Groote Camere’. Hieraan was dus al overleg voorafgegaan. Daarenboven wou de rechtbank geen katten in zakken kopen en vroeg ze om een ‘model met ruyten’ (een rastertekening waaruit zou blijken hoe het grote oeuvre eruit zou zien). Vanuit Brussel stuurde De Crayer het gevraagde. De Gentse magistraat bekeek het ontwerp en keurde het goed op 11 januari 1620, weliswaar met een opmerking over de decoratie van de troon. Die zou volgens de schets immers veel te simpel zijn.⁴⁰ De Gentse hoogbaljuw kreeg overigens opdracht het atelier van de schilder in Brussel te bezoeken en op de correcte uitvoering van de overeenkomst toe te zien. Op 22 januari kwam het door de kunstenaar ondertekende contract terug, het ogenblik om een

36 RAG, Oudburg, nr. 189. Van deze bronnen werd al gretig gebruik gemaakt in een studie van de late 19de eeuw: L. Maeterlinck, ‘Un tableau commandé au XVIIe siècle’, *Bulletin de la Société d’Histoire et d’Archéologie de Gand*, 1899, 283-288. Volgens Maeterlinck heeft de Oudburgse magistraat in 1766 toegestaan dat een kopie werd gemaakt van het schilderij ‘in de groene kaemere, representerende het oordeel van Salomo’.

37 ‘waer op zynde ghefallen difficulteyt of het gheraden is het voornomde judgement van Salomon te nemene ofte wel in plaetse van dien eeneghe aude historie representerende de Justice’.

38 Opdracht werd dan ook gegeven opdat de schilder ‘den troon wat meer zoude versieren ende ander borduringhe daer in maecken’.

eerste voorschot te betalen. Nadat De Crayer twee jaar lang niets meer van zich laten horen had, informeerde de magistraat op 13 januari 1622 naar de levering. Die volgde in juni van dat jaar. De Oudburgse magistraat bleek heel tevreden over het resultaat, want naast de betaling van het saldo liet hij een ‘hoofd cleet van 25 gulden’ leveren aan De Crayers echtgenote.

Salomons wijsheid

De bijbelse passage over de twist om het kind eindigt met het bewieroken van Salomons ‘goddelijke’ wijsheid.⁴¹ Dat deze koning van Israël in de joods-christelijke traditie voor eeuwen een inspiratiebron zou blijven, hoeft dan ook niet te verwonderen. Salomon werd in het algemeen een icoon van wijsheid, maar, precies omwille van zijn beslissing in de moedertwist, in het bijzonder een inspiratie voor rechters. De verwijzingen ernaar in de tekst, maar vooral ook de illustraties, van wetenschappelijke tractaten en praktijkgerichte handboeken over procesrecht zijn legio. Zelfs aan het einde van de twintigste eeuw was het bijvoorbeeld nog de reden om een oratie bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in het burgerlijk procesrecht de titel ‘Salomo’s wijsheid’ mee te geven.⁴² De faam van het oordeel van koning Salomon als inspirerend exemplaar voor al wie betrokken is bij rechterlijke beslissingen is dus eeuwen ouder dan de hier vermelde schilderijen. In de rechtsiconografische databank van de Universiteit van Graz vinden we bijvoorbeeld reeds een miniatuur uit de 9de eeuw.⁴³ Het Salomonsverhaal werd in het canonieke (familie)recht echter ook aangewend ter illustratie van de *materna pietas*, en naar analogie de *paterna pietas*, onder meer in het kader van afstammingskwesties.⁴⁴

Dat het beeld van Salomon als rechtvaardige rechter vooral in de late middeleeuwen aan succes wint, in het bijzonder voor de decoratie van de raadzalen van rechterlijke instellingen, heeft vermoedelijk te maken met de verwetenschappelijking van het recht en dus met de receptie van het geleerde recht en het terugdringen van de irrationele bewijsmiddelen. Zolang God zelf over de zaken oordeelt door middel van godsoordelen is er immers geen nood aan een wijze rechter. Koning Salomon duikt in de Europese cultuurgeschiedenis zo ook nog in andere casus als wijs rechter op. Geïnspireerd door onder meer de dertiende-eeuwse *Speculum iudiciale* van Willem Durantis, schrijft Jacobus van Teramo (1349-1417), na

39 ‘Toen geheel Israël het oordeel vernam, dat de koning had uitgesproken, werden zij met ontzag voor de koning vervuld, want zij merkten, dat de wijsheid Gods in hem was om recht te doen’, 1 Kon., 3, 28.

40 W.D.H. Asser, *Salomo's wijsheid. Hoor en wederhoor: een rechterlijk oor voor partijen. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in het burgerlijk procesrecht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op woensdag 9 december 1992*, Arnhem, 1992. Moderne interpretatie van het gebeuren is de stelling van Asser dat Salomon eigenlijk geen uitspraak doet over de ‘feitelijke’ eigendom, maar wel ‘over de vraag bij wie van de twee vrouwen de belangen van het kind het beste gediend zijn’.

43 Uit de Karolingische Stuttgarter Bilderpsalter van Franse makelij, zie <http://gams.uni-graz.at/fedora/get/o:rehi-11568-06C-2/bdf:TEI/get/>. Portaal-site voor de databank, waarin op trefwoord kan gezocht worden, is <http://www-gewi.uni-graz.at/cocoon/rehi/>.

44 A. Lefebvre-Teillard, ‘L’influence du droit canonique sur l’apparition d’une présomption de paternité’, in: O. Condorelli, F. Roumy en M. Schmoeckel (red.), *Der Einfluss der Kanonistik auf die Europäische Rechtskultur*. Bd. 1: Zivil- und Zivilprozessrecht, Keulen, 2009, 249-263, in het bijzonder noot 12 en de verwijzingen daar.

zijn rechtenstudie in Padua, in 1382 zijn *Consolatio peccatorum* (Troost der zondaren, beter bekend als (*Processus*) *Belial*), waarvan de ondertitel luidt: ‘Het proces van Lucifer tegen Jezus voor rechter Salomon’.⁴⁵ Lucifer spant een proces aan tegen Christus omdat deze, afgedaald ter helle, poorten en sloten gebroken heeft om de goede zielen naar de hemel te leiden. Lucifer stelt Belial aan als zijn procesvertegenwoordiger en draagt hem op klacht neer te leggen bij God. God duidt vervolgens Salomon aan als gedelegeerd rechter. Voor Jezus treedt Mozes op als procureur. Op de vraag aan wie de heerschappij over de wereld toekomt, wint Jezus het pleit. Belial verwijt Salomon daarop partijdigheid en stelt hoger beroep in, om vervolgens te opteren voor een arbitrageprocedure.⁴⁶

Salomon in Gent, stad in de Spaanse Nederlanden

Het wijze oordeel van Salomon, geborsteld door Gaspar De Crayer, was niet de eerste beeltenis van deze Joodse koning in Gent. In de Gentse Sint-Baafskathedraal hing al sinds 1559 een imposant⁴⁷ schilderij van Lucas de Heere:⁴⁸ Salomon ontvangt de koningin van Saba (ook wel Seba, Shaba of Sheba). Volgens het oudtestamentische verhaal⁴⁹ had de rijke vorstin van Saba gehoord van Salomons wijsheid en wou ze hem persoonlijk op de proef stellen. Op het schilderij van de Heere zien we haar in exotische klederdracht, met een gevolg met kostbaarheden beladen. Op haar vingers telt ze de vragen die ze haar gastheer voorlegt. Links zien we Salomons raadgevers en een bewaker (waarvan de houding, inclusief staf, heel analoog is aan die van de soldaat in De Crayers schilderij). De koning zetelt op een troon op zes treden, elk met twee leeuwen versierd. Heel bijzonder in dit werk is dat Salomon de trekken heeft van Filips II. Het doek werd geschilderd in opdracht van Viglius van Aytta, ter afsluiting van het koor van de Sint-Baafskerk, ter gelegenheid van het 23ste kapittel van het Gulden Vlies in 1559. Het werk had een allegorische bedoeling. Saba staat voor de rijke Nederlanden, die hun schatten graag delen met een wijze koning Filips II.

45 Het boek kent bijzonder veel uitgaven, waaronder ook een geïllustreerde in het Nederlands, zie M. Becker-Moelands, ‘Der Sonderentrost. Die Holzschnitte der einzigen illustrierten Ausgabe des Belial, die in den nördlichen Niederlanden erschienen ist’, in: *Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde*, dl. 14, Zürich, 1992, 105-125; id., ‘Der sonderentrost. Een geïllustreerd middeleeuws rechtsboek’, in: H. Diederiks en H. Roodenburg (red.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, Verloren, 1991, 48-84. Zie ook Schrage, *Het pad der gerechtigheid*, 45-65.

46 Over het verdere verloop van die arbitrage, zie A. Lefebvre-Teillard, ‘L’arbitrage en droit canonique’, *Revue de l’Arbitrage*, 2006, 5-34.

47 183x260 cm.

48 Een leerling van Frans Floris de Vriendt (die een Salomonsoordeel geschilderd had voor de Antwerpse stadsmagistraat).

49 2 Kronieken 9, 1-12: ‘... en ze zei tegen de koning: “Het is dus waar wat ik in mijn land gehoord heb over uw wijsheid en uw ondernemingen. Ik kon het niet geloven, totdat ik hier kwam om mezelf ervan te overtuigen. Heus, men heeft mij nog niet de helft verteld over uw ontzaglijke wijsheid: het is allemaal nog veel indrukwekkender dan ik uit de geruchten die erover gaan, begrepen had. Wat een voorrecht voor uw mensen, wat een voorrecht voor uw dienaren, dat zij voortdurend voor u mogen staan en uw woorden vol wijsheid horen! Gezegend zij de heer uw God, die in u zoveel welgevallen heeft gehad, dat Hij u op zijn troon geplaatst heeft als koning voor de Heer uw God! En die in zijn niet aflatende liefde voor Israël u voor altijd gemaakt en aangesteld heeft tot hun koning, om volgens recht en gerechtigheid te regeren ...”’

Lucas de Heere: 'Salomon ontvangt de koningin van Saba' (Gent, Sint-Baafskathedraal).

De ontvangst van de koningin van Saba door Salomon werd later ook voorgesteld op een schoorsteenstuk in het Gentse stadhuis.⁵⁰

Lucas de Heere (1534-1584) was wellicht de belangrijkste Gentse schilder uit de zestiende eeuw. Kunsttalenten – hij was overigens ook dichter en historicus – kreeg hij zowel van vaders als moeders zijde. Vader Jan de Heere was beeldhouwer-bouwmeester in Gent, moeder Anna de Smytere was miniaturiste. Zijn opleiding genoot hij bij de grote Antwerpse renaissancist, Frans Floris de Vriendt (1529-1570), die inspiratie zocht bij Raphaël en Michelangelo. Zelf stichtte de Heere een schildersschool in Gent, maar die was in tijden van kettervervolgingen en beeldenstorm slechts een kort leven beschoren. Lucas de Heere werd in 1568 aangeklaagd voor ketterij en bij verstek veroordeeld tot verbanning. Hij nam de wijk naar Engeland, maar keerde na de Pacificatie van Gent terug. In 1577 werkte hij mee aan de feestelijkheden bij de blijde inkomst van Willem van Oranje. Tot de moord op Willem van Oranje in 1584 voerde hij overigens nog verschillende werken uit in opdracht van het Calvinistische stadsbewind. Nog voor de herovering van Gent door Farnese vluchtte de Heere naar Parijs, waar hij dezelfde zomer overleed.

50 F. Van Tyghem, *Het stadhuis van Gent. Voorgeschiedenis, bouwgesciedenis, veranderingswerken, restauraties, beschrijving, stijl-analyse*, dl 1, Brussel, 1978, 182.

Grafmonument van raadsheer, proost en kunstmecenas Viglius in de Gentse Sint-Baafskathedraal.

Gezien zijn revolterende houding, is het weinig waarschijnlijk dat de Heere zelf de iconografie van het Salomonsschilderij bedacht. Het thema van Salomons wijsheid, en meer bepaald de vergelijking van de vorsten Karel V en Filips II met respectievelijk de wijze Joodse vorsten Daniël en Salomon, was overigens al voor 1559, ook met tussenkomst van Viglius, opgestart in het iconografische programma van de glasramen in de Sint-Janskerk van Gouda. Deze werden gerealiseerd door de gebroeders Crabeth naar een ontwerp van Frans Floris de Vriendt. Salomon als symbool van wijsheid en rechtvaardigheid werd in het vroegmoderne Spanje als het ware een hype. Voor Filips II was de wijze Joodse koning het lichtend voorbeeld, dat hij ten allen kante liet afbeelden, tot in zijn slaapkamer toe.⁵¹ Het Escorial was overigens ontworpen naar de plannen van de tempel van Salomon (zoals beschreven althans door Flavius Josephus)⁵² en Salomon werd er verschillende keren voorgesteld. In maart 1558, toen Filips II in Brussel was, had hij zelfs een hondje met de naam

51 Salomonsoordeel van de hand van Pieter Aertsen, 1562.

52 J.R. de la Cuadra Blanco, 'El Escorial y el Templo de Salomón', *Anales de Arquitectura*, 1996, afl. 7, 5-15.

Salomo. In de Spaanse literatuur is sprake van een waar ‘Salomonismo’.⁵³ De Latijnse tekst in de rand van het schilderij van de Heere verwijst naar de passage in het Oude Testament, waarin de koningin van Saba Salomon looft om zijn wijsheid, en prijst Filips, ‘vroom juweel onder de koningen’, als nieuwe Salomon.⁵⁴

Besluit

Het bijbelse ‘Oordeel van Salomon’ is doorheen de hele geschiedenis een exemplaar geweest voor koningen en rechters. In de late middeleeuwen werd het tafereel bijzonder populair in de decoratie van de gerechtszalen van schepenbanken, leenhoven en andere rechterlijke instellingen. Het verwondert dan ook niet dat ook de magistraat van de Oudburg, een aloud grafelijk leenhof met uitgebreide fiscale en strafrechtelijke bevoegdheden over een groot deel van Vlaanderen, een Salomonsoordeel bestelde voor zijn kasselrijhuis, in het Gentse Gravensteen. De overeenkomst met Rubensepigoon Gaspar De Crayer is goed gedocumenteerd dankzij de bewaarde archieven. Met de keuze voor Salomon schreef dit gerechtigheids tafereel zich ook in in een populaire Salomonstraditie in de Spaanse Nederlanden.

Summary

This article comments a painting by Gaspar De Crayer, now in the Ghent Museum of Fine Arts, depicting the decision of the Jewish king Solomon in the famous case of two women disputing over a child. Archival documents provide information on the contract between the artist and the magistrate of the Ghent ‘Oudburg’ (*Vieuxbourg*, ‘Old Borough’), in the first quarter of the 17th century. Links are made to other painted ‘judicial examples’ in the Netherlands and to the special meaning Solomon’s wisdom was given by the Spanish crown.

Key words

Legal iconography, Solomon’s wisdom, painted exempla justitiae, Gaspar De Crayer, Ghent

53 J.R. de la Cuadra Blanco, ‘King Philip of Spain as Solomon the Second: The origins of Solomonism of the Escorial in the Netherlands’, in: W. de Groot (red.), *The Seventh Window. The King’s Window donated by Phillip II and Mary Tudor to Sint Janskerk (1557)*, Hilversum, 2005, 169-180.

54 2 Kron. 9, 5. De tekst luidt: ‘COLLE SIONA SOLI VENIENS NICAULO SABÆI, SPEM SUPER ET FAMAM GRANDIA MIRROR AIT, ALTER ITEM SALOMON, PIA REGUM GEMMA PHILIPPUS, UT FORIS HIC SOPHIÆ MIRA THEATRA DEDIT’, ‘Komend van de berg Nicaulus in Saba tot Sion, zei (de koningin van Saba): ‘Ik heb veel grootsere zaken gezien dan wat ik verwacht had en wat me gezegd was.’ Zo gaf Filips, vroom juweel onder de koningen, als een nieuwe Salomon wonderlijke tekenen van wijsheid.’

DAVID PEEPERKORN

ENKELE PERSOONLIJKE HERINNERINGEN AAN MR. F.W. GOUDSMIT

Het artikel over de vacante leerstoel strafrecht aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam (1927-1932) van Sjoerd Faber¹ geeft me aanleiding tot een korte reactie.

In dat artikel komt mr. F.W. Goudsmit (1899-1971) voor als een van de kandidaten voor het vervullen van de vacature van hoogleraar strafrecht aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam. Tot zijn overlijden, op 25 augustus 1971, ben ik gedurende enige jaren de medewerker van Frits Goudsmit geweest op zijn advocatenkantoor (mijn stage als advocaat had ik elders gedaan). Na het overlijden van FW – zo werd hij door ons op kantoor ook wel genoemd – heb ik zijn zaken, waaronder een flink aantal zware letselsaken, afgewikkeld. Uit het artikel van Sjoerd Faber komt naar voren dat mr. D. Hazewinkel-Suringa de nieuwe hoogleraar moest en zou worden. Daarvoor moesten een groot aantal kandidaten het veld ruimen. Faber noemt maar liefst 17 namen, waaronder die van F.W. Goudsmit en van Benno J. Stokvis, die hierna nog kort ter sprake komt. Terzijde zij opgemerkt dat ik als student ook de colleges van mevrouw Hazewinkel nog heb gevolgd, voordat zij werd opgevolgd door mr. J. Enschedé; ik had op haar colleges niets aan te merken.

In de beoordeling van Frits Goudsmit door het faculteitsbestuur, als zou zijn onderwijs ‘onbevredigend’, ‘onbeduidend’ en ‘vervelend’ zijn geweest, valt FW voor mij, – en, denk ik, voor ieder die hem heeft meegemaakt – niet te herkennen. Die beoordeling mag dan ook niet het laatste gedrukte woord zijn over een man die ik heb leren kennen als zo ongeveer het tegendeel van het iudicium dat de faculteit over hem heeft uitgesproken. Frits Goudsmit was ongemeen levendig en geestig. De kwalificaties ‘onbeduidend’ en ‘vervelend’ waren hem vreemd; integendeel, onbeduidend waren zijn opvattingen niet en er was nimmer iets saais aan FW.

Bovenal was hij een positief man. Deze reactie biedt me tevens de gelegenheid om zijn advocatenkantoor in herinnering te brengen, het kantoor Goudsmit, later Goudsmit & Branbergen.

¹ S. Faber, ‘De vacante leerstoel strafrecht aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam (1927-1932). De kandidaten: F.W. Goudsmit, D. Hazewinkel-Suringa, J.P. Hooykaas, B.J. Stokvis, M.P. Vrij en vele anderen’, *Pro Memoria*, 2008, 131-148.

Frits Goudsmit kende veel anekdotes en in mijn herinnering bestaan er, evenzo, talloze anecdotes over de man. Het is het beste zijn persoonlijkheid te beschrijven aan de hand van een paar van die anekdotes.

Nadat hij, zoals in het artikel van Sjoerd Faber beschreven, gepasseerd was als hoogleraar strafrecht, werd Frits Goudsmit advocaat. Kort na de oratie van mevrouw Hazewinkel, kwam hij Benno Stokvis tegen, eveneens een kandidaat die het tegen haar had moeten afleggen. Er ontspon zich het volgende dialoogje:

- En, collega, vroeg Stokvis aan Frits Goudsmit, wat vond u van de oratie van mevrouw Hazewinkel?
- Ach, antwoordde Goudsmit, toen ik haar aanhoorde, dacht ik: zó had Stokvis het ook nog wel gekund ...

Het was een geluk dat Frits Goudsmit als hoogleraar werd gepasseerd, want anders zou er een goede en een uitgesproken scherpzinnige advocaat aan hem verloren zijn gegaan. De advocatuur was hem op het lijf geschreven. Voordat hij advocaat werd, in 1931, was Frits Goudsmit gepromoveerd. De titel van zijn proefschrift luidde *De Onachtzaamheid en hare Bestrijding*.² Hij placht over die titel grapjes te maken: die titel maakte wel duidelijk waarover zijn proefschrift eigenlijk ging.

Frits Goudsmit was een fameus bridgespeler. Ik meen dat hij Europees kampioen bridgen was. Voor het bridgen als sport heeft hij blijkbaar veel betekend; daarvan heb ik geen verstand. Wèl herinner ik me dat ik, pas op het kantoor Goudsmit gekomen, nieuwsgierig in de boekenkast op zijn kamer keek. Die boekenkast was een zwaar, gebeeldhouwd geval en had deuren met ruitjes. Tot mijn verontrusting trof ik op de planken geen enkel juridisch handboek. Er stonden daar uitsluitend boeken over bridgen.

In de Tweede Wereldoorlog, in juni 1943, moest Frits Goudsmit met zijn gezin – zijn vrouw en twee jonge kinderen – onderduiken. Ze werden niet ontdekt en overleefden. De geestkracht van Frits Goudsmit hield stand tegen de angsten en verschrikkingen van de jodenvervolgingen. Ik herinner me dat hij me vertelde dat hij met zijn onderduikgastheer had gewed dat hij, zo lang de oorlog zou duren, iedere dag een nieuwe mop zou vertellen. Toen dan op 5 mei 1945 de bevrijding dáár was, zei hij: ‘Gelukkig, want ik was bijna door mijn moppen heen’. Ik kon daar maar flauwtjes om lachen, en dat begreep hij.

Na de oorlog hervatte Frits Goudsmit de advocatenpraktijk, die hij vóór de oorlog samen met Ed Emmering in Amsterdam had uitgeoefend. Na enige tijd kwamen zijn broer Ernst en diens vriend Albert Flesseman erbij. Zo ontstond het advocatenkantoor Goudsmit. Het was gevestigd aan de Herengracht 459 in Amsterdam.

Daarnaast was Frits Goudsmit voorzitter van een kamer van het Tribunaal van de bijzondere rechtspleging. Dat berechtte NSB’ers en andere landverraders.

Toen ik, dat moet omstreeks 1967 of 1968 zijn geweest, bij het advocatenkantoor Goud-

² Het artikel vermeld in voetnoot 1 spreekt van ‘Culpose delicten’. Dat was het onderwerp van het proefschrift, niet de titel ervan.

smit kwam werken, was het verhuisd naar Zuid, J.J. Viottastraat 39. Kort tevoren was Ernst Goudsmit overleden en Ed Emmering was geen advocaat meer. Max Rood, Anneke Goudsmit, zijn dochter, en Frits Samwel waren tot de maatschap toegetreden. Samen met Albert Flesseman werden zij mijn compagnons. Per 1 januari 1970 fuseerde het kantoor Goudsmit met het advocatenkantoor Boerlage, Branbergen, Kingma van Prinsengracht 460, het oudste advocatenkantoor van Amsterdam. Sindsdien heette men Goudsmit & Branbergen, advocaten. Dit advocatenkantoor heeft tot 31 december 1999 bestaan.

Ik heb een levende herinnering aan de unieke, bijzondere sfeer die, toen ik er kwam werken, op het kantoor Goudsmit heerste. Ik kan er maar één woord voor vinden: bevrijding. De oudere compagnons hadden, op heel verschillende manieren, de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog meegemaakt en Frits Goudsmit genoot ook ruim twintig jaar na dato nog steeds, en iedere dag opnieuw, van de herwonnen vrijheid. Er heerste op het kantoor Goudsmit een vrijzinnige, Joodse, atheïstische of agnostische sfeer. Men had er een broertje dood aan iedere vorm van dwingelandij, en je liet het wel uit je hoofd om belangrijk te doen: dan was je een ‘Wichtigmaker.’

Frits Goudsmit en zijn compagnons – Albert Flesseman was de uitzondering – specialiseerden zich in een toen nieuw vak, het verkeersrecht, ontstaan door de massale groei van het autoverkeer. Frits Goudsmit is één van de pioniers van het verkeersrecht geweest, hij bouwde een grote reputatie erin op. Het advocatenkantoor kwam zowel op voor verzekeringsmaatschappijen als voor slachtoffers van verkeersongelukken.³ In die tijd traden verkeersrechtadvocaten, zeker het kantoor Goudsmit, ook op in héél kleine zaken, overal in het land. We – de jongere advocaten maar FW was daar zelf evenmin te beroerd voor – kenden de meest uitheemse kantongerechten van binnen.

Zo moest Frits Goudsmit eens verdedigen in een verkeerszaak. Na zijn pleidooi gelastte de kantonrechter een gerechtelijke plaatsopneming. Op het daarvoor bepaalde uur begaf de kantonrechter zich samen met FW per auto naar de locus delicti. Het regende pijpenstelen. Daar aangekomen, wreef de kantonrechter de beslagen ruit van de auto schoon, keek even naar buiten en sprak de verdachte vrij.

Waarop Goudsmit:

- Vrijspraak??
- Ja, wat had u dan gedacht, meneer de raadsman, vroeg de kantonrechter geërgerd?
- Nu, zei Goudsmit, ik dacht aan ontslag van rechtsvervolging.
- Hoezo? Wat een onzin!
- Wegens noodweer, replicerde Frits Goudsmit laconiek.

Frits Goudsmit was een onuitputtelijke bron van wat toen nog ‘moppen’ werden genoemd, vooral van jiddische moppen. Dat is een habitus, een kunst zou ik menen, die nu oubollig

³ Het door marktdenken en eigenbelang ingegeven onderscheid tussen ‘verzekeraarsadvocaten’ en ‘slachtofferadvocaten’ bestond niet. Waar het om ging, was hoe het recht diende te luiden.

wordt gevonden en zelfs in Amsterdam verloren is gegaan. (Mijn kinderen verafschuwden het wanneer ik 's avonds thuis de grappen van de dag vertelde.)

Maar het is niet vanwege zijn grappen dat Frits Goudsmit voor mij is blijven voortleven. Wat ik niet ben vergeten, is de manier waarop hij in staat was om de slachtoffers van verkeersongevallen die zijn cliënten waren, op te beuren en moed in te spreken. Men dient te begrijpen dat letsel of de dood van een dierbare door de fout van een ander, een van de ergste dingen is, die een mens kunnen overkomen. Het is erger dan een ontslag, echtscheiding of ontruiming, wat toch allemaal rampen zijn, die iemand uit het lood kunnen slaan. Ernstig letsel betekent in de regel een breuk in de levensloop. Geen wonder dat de cliënten van een letselschadeadvocaat in een crisis verkeren. Ik heb die mensen in de wachtkamer van ons kantoor gezien, wachtend op een bespreking met Frits Goudsmit. Ze zagen er meestal niet opgewekt uit. Maar het viel me steeds weer op hoe FW in staat was juist deze cliënten op te beuren. Na een afspraak met hem, verlieten ze ontspannen lachend zijn kamer. Dat is een waarneming die me sinds mijn tijd op het kantoor van Frits Goudsmit niet heeft verlaten.

Het is treffend hoe deze herinnering spoort met het slot van een artikel – ‘Frits Goudsmit, De koning is dood en er is geen opvolger’ – dat na zijn overlijden in 1971 in een bridgeblad verscheen. Het was ondertekend met EH. Dat staat voor Ernst Heldring, een bridgevriend van Goudsmit. Ik vond een verbleekte fotokopie van dit artikel terug, achterin het hiervoor al genoemde proefschrift. De schrijver vertelt hoe hij in de eerste drie jaren van de oorlog Frits Goudsmit geregeld opzocht: ‘Gelijk ik vroeger al eens beleden heb, was ik bij het vertrek steeds degene, die opgebeurd was door hem, die ‘om geld, om goed gebracht’ was en met zijn vrouw en kinderen in levensgevaar verkeerde. Van al mijn herinneringen aan Frits is deze de helderste.’

Hier is, denk ik, de kern beschreven, van wie Frits Goudsmit was: immer positief.

IN MEMORIAM PROF. DR. PIETER GERBENZON (1920-2009)¹

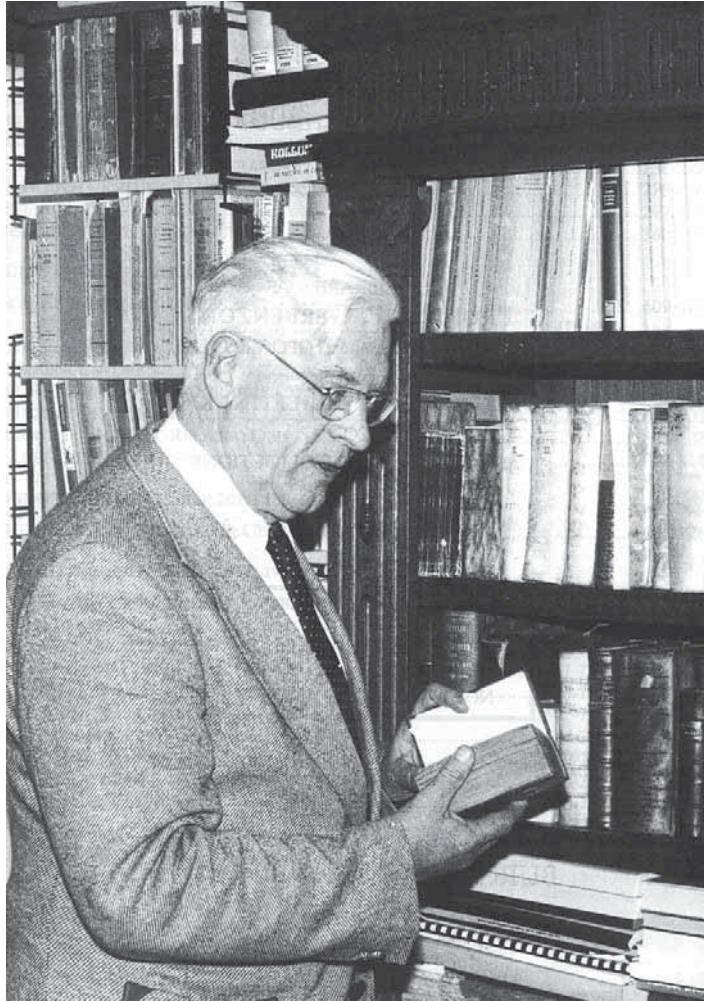
Op 2 september 2009 overleed na een korte ziekte, in het ziekenhuis in het Noord-Italiaanse Luino, prof. dr. Pieter Gerbenzon. Hij verbleef op dat moment in Veddo di Macagno aan het Lago Maggiore, waar hij al jaren de zomer placht door te brengen in het appartement, dat hij en zijn overleden vrouw Bini Gerbenzon-Adema daar na zijn emeritaat hadden gekocht. Nog maar een paar maanden eerder, op 20 juni 2009, was hij 89 geworden.

Pieter Gerbenzon was geboren in Leeuwarden, waar zijn vader in antiek en zelf gemaakte meubelen handelde. Na de lagere school, zoals dat toen nog heette, bezocht hij het Stedelijk Gymnasium, waarna hij met een beurs van het Kruis- of Doumaleen te Oldeboorn in Groningen rechten ging studeren. Dit ‘studieleen’ was en is één van de in de middeleeuwen in Friesland opgerichte fundaties waarvan de jaarlijkse inkomsten dienden om een priester te kunnen laten studeren. Op dringend verzoek van de toenmalige bestuurders van dit leen, die bang waren dat zij anders de studiebeurs aan een sympathisant van de Duitse bezetters moesten geven, tekende Gerbenzon in 1940 *contre cœur* de door dezen geëiste loyaliteitsverklaring. In 1943, toen alle studenten deze verklaring moesten tekenen, tekende hij nogmaals. Het zou hem na de oorlog op negen maanden uitsluiting van de universitaire examens komen te staan, één van de redenen waarom hij pas in 1947 doctoraalexamen deed en de meestertitel haalde.

Tijdens zijn studie had Gerbenzon door het onderwijs van prof. J.H. van Meurs, die destijds de leerstoel voor Romeins recht en oudvaderlands recht in Groningen bekleedde, kennis gemaakt met de rechtsgeschiedenis. Van Meurs, die Gerbenzons rechtshistorische belangstelling zag, zette hem aan zich te gaan bekwamen in het lezen en doorgronden van de overgeleverde middeleeuwse Oudfriesche rechtsteksten, die tot dan toe vooral door taalkundigen bestudeerd waren. Zo ging Gerbenzon colleges volgen bij de frisist Pieter Sipma die in Groningen van 1930 tot 1942 lector Friese taal- en letterkunde was en mede bekend is geworden door de uitgave van de drie eerste delen van het werk *Oudfriesche Oorkonden* (1927-1941). Daarnaast leerde hij van de rijksarchivaris in de provincie Groningen, J.G.C. Joosting, oud schrift lezen. Op die manier legde Gerbenzon de basis voor zijn latere carrière in de wetenschap.

¹ Voor dit in memoriam heb ik onder andere gebruik gemaakt van het interview van S. Faber en D. Heirbaut met P. Gerbenzon in het kader van de serie ‘Rechtshistorici uit de lage landen’, gepubliceerd in *Pro Memorie*, 2001, 3-18, en van het levensbericht waarmee prof. mr. R. Feenstra hem op 8 februari 2010 in een zitting van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, waarvan Gerbenzon lid was, herdacht. Dit levensbericht vindt men op het internet onder www.knaw.nl/publicaties.

Prof. Gerbenzon in zijn bibliotheek (1982).

Na een blauwe maandag in de advocatuur gewerkt te hebben werd hij benoemd tot assistent van hoogleraar Friese taal- en letterkunde J.H. Brouwer. In die periode werkte hij hard aan zijn promotieonderzoek, dat in 1956 zou uitmonden in de verdediging van zijn proefschrift *Excerpta legum, onderzoekingen betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw*. Gerbenzon was overigens zeer trots op zijn doctorstitel en zag later graag dat hij aangeschreven werd als ‘Prof. dr P. Gerbenzon’ en dan eigenlijk zonder punt achter ‘dr’, omdat de ‘r’ de laatste letter van het woord ‘doctor’ was en daarna geen letters meer volgden. Waar het ging om de oplossing van afkortingen was hij erg streng. Terzijde zij opgemerkt dat hij zichzelf naar eigen zeggen altijd meer historicus dan jurist heeft gevoeld.

Het promotieonderzoek bracht Gerbenzon naar Parijs en Oxford. In deze laatste stad werkte hij een jaar lang in de Bodleian Library aan de daar bewaarde *Codex Aysma* (Ms. Ju-

nus 38, één van de handschriften waarin Oudfriese rechtsteksten zijn overgeleverd). Hij volgde er ook college bij enkele Britse coryfeeën, waardoor hij onder andere zijn kennis van de paleografie en het Oud-Engels vergrootte. Door zijn promotieonderzoek kwam hij ook in aanraking met het ‘geleerde’ en dan met name het oud-canoneke recht, het recht van de Rooms-Katholieke Kerk, zoals dat in de loop van de middeleeuwen vorm had gekregen. Zonder kennis van dit recht zijn de Oudfriese rechtsbronnen uit de late middeleeuwen namelijk niet volledig te doorgronden. Zijn enorme kennis op deze terreinen klinkt ook door in talrijke andere werken, waaronder de twee inaugurele redes die hij respectievelijk in 1958 en 1965 hield: ‘Friese rechtstaal en vreemd recht’ en ‘Emo van Huizinge, een vroege decretalist’. Met de eerste aanvaardde hij het bijzonder hoogleraarschap in de Friese taal- en letterkunde in Utrecht, waartoe hij kort na zijn promotie was benoemd als opvolger van W.J. Buma (die Brouwer opgevolgd was in Groningen), en met de tweede het bijzonder hoogleraarschap in het Oudfriese en oud-canoneke recht, dat speciaal voor hem binnen de juridische faculteit in Groningen gecreëerd was. Het feit dat zijn eerste ambtsaanvaarding in Utrecht had plaatsgevonden, maakte dat hij voortaan bij alle voorkomende academische plechtigheden de Utrechtse toga droeg.

Zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar in het Oudfriese en oud-canoneke recht maakte Gerbenzon in Groningen tot de naaste collega van zijn promotor prof. mr. P.W.A. Immink, aan wie het vak oudvaderlands recht was toevertrouwd. Het onderzoek en onderwijs in het Romeinse recht was destijds in handen van prof. mr. H.J. Scheltema. In september 1965 overleed Immink, waardoor op korte termijn voorzien moest worden in het door hem verzorgde rechtshistorisch onderwijs. Nu zou het misschien voor de hand gelegen hebben dat Gerbenzon Immink zou opvolgen, maar om hem moverende redenen wees Gerbenzon de benoeming tot gewoon hoogleraar in het oudvaderlands recht af. Wel ging hij uiteindelijk akkoord met een uitbreiding van zijn leeropdracht. Het gevolg was dat het vak oudvaderlands recht in Groningen van het tableau verdween en een nieuw rechtshistorisch vak werd geïntroduceerd: elementaire uitwendige Nederlandse rechtsgeschiedenis. In oktober 1967 gaf Gerbenzon zijn eerste college van dit vak, dat bedoeld was de studenten – ik was toen één van hen – duidelijk te maken hoe het publieke en private recht in het Nederland van die dagen de vorm had gekregen die het had en wat op deze ontwikkeling van invloed was geweest. De collegestof werd na enkele jaren verwerkt in het boek *Voortgangh des rechttes*, dat hij samen met zijn medewerker N.E. Algra schreef.² Tussen 1969 en 1987 zou dit studieboek zes drukken beleven, die elk voor zich telkens weer met zorg aangepast en bijgewerkt werden.

Intussen zette Gerbenzon zijn colleges in het Oudfriese en oud-canoneke recht voor doctoraalstudenten die deze vakken kozen voort. Deze colleges hadden boven alles het ka-

² P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgangh des Rechttes. De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur*, Groningen, 1969. Voor een volledige lijst van Gerbenzons publicaties zij verwezen naar het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, waarin nog dit jaar een levensbericht met lijst van publicaties van P. Gerbenzon verschijnen zal van de hand van prof. mr. R. Feenstra.

rakter van werkcolleges, waarbij het Gerbenzon, behalve om de overdracht van kennis, om de overdracht van vaardigheden ging. Zijn doel was zijn studenten toe te rusten tot het verrichten van zelfstandig rechtshistorisch onderzoek. Hij heeft dan ook nooit een studieboek voor Oudfries of oud-canoniek recht geschreven, maar wel twee voortreffelijke zogenaamde ‘apparaten voor de studie van’.³ Dat deze nooit in druk zijn verschenen, heeft mede daarmee te maken gehad, dat Gerbenzon zich er terdege van bewust was dat zo’n ‘apparaat’ verouderd is op de dag dat het van de drukpers komt. De wetenschap blijft immers publiceren. De komst van het internet, die toen nog toekomstmuziek was, heeft ervoor gezorgd dat zeker het eerste deel van het *Apparaat voor de studie van Oudfries recht*, dat een overzicht geeft van de belangrijkste historische en rechtshistorische literatuur met als kern die met betrekking tot het Friese recht tot 1809, aan betekenis heeft ingeboet. Dat neemt niet weg dat het nog steeds zijn waarde heeft wat betreft de stand van zaken tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw.

Een ander belangrijk geschrift dat mede uit zijn onderwijsactiviteiten is voortgekomen, is zijn *Membra Disiecta van middeleeuwse latijnse juridische handschriften. Een handleiding voor determinatie*.⁴ Bij het schrijven van dit werk ging het er hem in de eerste plaats om de onderzoekers van deze ‘membra disiecta’ – in boekbanden verwerkte of als schutbladen benutte stukken perkament met tekstfragmenten – te helpen vast te stellen welke tekst op zo’n stuk perkament stond, indien dit een tekst met juridische inhoud was. Daarnaast is het voor iedere onderzoeker van juridische werken uit de tijd voor de nationale codificaties een handleiding in het ‘oplossen’ van de daarin voorkomende aanhalingen uit het *Corpus Juris Civilis* en het *Corpus Juris Canonici*.

Met hoeveel nauwgezetheid hij zijn onderwijstaken ook altijd vervuld heeft, Gerbenzons grote wetenschappelijke liefde lag bij het uitgeven van teksten. Hij heeft dat ook met zijn studenten veel gedaan. Zo werden de werkcolleges tot ware oefenplaatsen, waarin de kneepjes van het vak werden doorgegeven. Een voorbeeld daarvan is het werk *Enige Middeleeuwse Ommelander dijk- en zijlrechten*, dat hij samen met een aantal studenten in het vak Oudfries recht voorbereidde.⁵ Een ander voorbeeld is de uitgave van de ‘*Allegationes Phalempiniana*’, neergelegd in een publicatie in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis.⁶ Van dit tijdschrift is Gerbenzon overigens jarenlang één van de redacteurs geweest. Hij heeft ook regelmatig in dit vooraanstaande tijdschrift gepubliceerd.

Eens zei hij van zichzelf: ‘Ik ben misschien geen groot geleerde, maar ik ben wel een goed technicus.’ Dat laatste was zeker waar, maar op zijn vakgebied was Gerbenzon zon-

³ P. Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht, Deel I: Literatuur* (Groningen, 1981; bewerkt door B.S. Hempenius van Dijk, Groningen, 1991, met aanvulling 1991-2000), *Deel II: Bronnen*, Groningen, 1981.

⁴ P. Gerbenzon, *Membra Disiecta van middeleeuwse latijnse juridische handschriften. Een handleiding voor determinatie*, Groningen, 1981.

⁵ P. Gerbenzon, *Enige Middeleeuwse Ommelander dijk- en zijlrechten*. Werken der Stichting tot uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht, dl. 5, Zutphen, 1980.

⁶ P. Gerbenzon e.a. (ed.), ‘*Allegationes Phalempiniana*. Documents bearing on two Early Thirteenth Century Lawsuits’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1981, 251-285.

der twijfel ook zeer geleerd. Zijn talrijke wetenschappelijke publicaties en zijn benoeming tot lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen leggen getuigenis daarvan af. Ook na zijn emeritaat in 1982 ging hij door met publiceren. Één van de redenen om – vervroegd – met emeritaat te gaan was voor hem juist het zich kunnen vrij maken voor zijn wetenschappelijk werk. Dit heeft hij ook gedaan tot zijn vrouw zo'n tien jaar later door een ernstige ziekte getroffen werd, wat maakte dat hij zich gaandeweg geheel aan haar verzorging moest wijden. Na haar overlijden in 1995 volgde voor Gerbenzon een moeilijke tijd. Hij moest een paar keer geopereerd worden en het herstel verliep langzaam. In die tijd liet hij ook zijn mooie bibliotheek veilen met vele antieke boeken, die hij in de loop der jaren verworven had. Hij heeft daar later veel spijt van gehad.

Uiteindelijk herstelde hij en kon hij terugkeren in het huis aan de Kerklaan in Haren, waarin hij en zijn vrouw hun hele huwelijksleven gewoond hadden en waar hun twee zoons waren opgegroeid. In de jaren die volgden zou Gerbenzon de ene helft van het jaar in Haren en de andere helft in Noord-Italië doorbrengen.

Pieter Gerbenzon was misschien niet altijd een gemakkelijk man. Bij tijd en wijle kon hij heel streng en precies zijn, zoals zijn studenten, promovendi en medewerkers kunnen beamen. In het geval dat hun werk mede onder zijn verantwoordelijkheid viel, konden zij erop rekenen dat hij hen kritisch volgde en niet gauw tevreden was. Als wetenschapper stond hij altijd open voor andere en nieuwe meningen, mits deze goed geargumenteed werden. In zo'n geval gaf hij zijn mening graag voor een betere. Hij deelde ook altijd met volle hand van zijn kennis uit. Je kon hem eigenlijk geen groter genoegen doen dan hem een Oudfriese rechtstekst voor te leggen en daar met hem over te discussiëren. Ik heb dat zelf in de afgelopen jaren ervaren, toen ik hem samen met dr. O. Vries regelmatig in Haren bezocht om te praten over een aantal Oudfriese oorkonden en andere teksten, die bijeengebracht zouden worden in het boek *Asega is het dingtijd?*, dat in 2007 verscheen.⁷ Omdat de teksten in kwestie ook voorzien zouden worden van een vertaling in het Nederlands en het hedendaagse Fries, was het noodzakelijk de precieze betekenis van de gebruikte woorden in hun context vast te stellen. Gerbenzon heeft daar vanuit zijn grote kennis van deze teksten nog een niet te verwaarlozen aandeel in gehad. Een paar jaar lang hebben we in het winterseizoen regelmatig met hem in Haren om de tafel gezeten om onder het genot van thee, koekjes en chocolaatjes over de vaak lastige teksten te discussiëren, waarbij hij ook menige anekdote uit zijn rijke wetenschappelijke loopbaan en de frisistiek vertelde. Tot ons genoegen heeft hij aanwezig kunnen zijn toen dit boek in 2007 officieel werd aangeboden tijdens een feestelijke bijeenkomst in de zittingszaal van het Hof van Leeuwarden.

B.S. Hempenius-van Dijk

Bedum, juli 2010

⁷ O. Vries, met medewerking van D. Hempenius-van Dijk, *Asega is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering*, Leeuwarden-Utrecht.

RECENSIES

Boudewijn Donker Curtius

Maarten W. van Boven, ed., *Afscheid van de wereld. Het eigen levensverhaal van Boudewijn Donker Curtius, politicus, advocaat en rechter in de Bataafs-Franse tijd*, Hilversum, Verloren, 2010, [Egodocumenten 25] 160 blz., geïll., ISBN 978-90-8704-122-9,

Politici, wetenschappers en vele anderen hebben in de loop der tijden egodocumenten nagelaten. Soms hebben zij deze geschriften zelf uitgegeven of doen uitgeven. Andere egodocumenten zijn niet verder gekomen dan het stadium van manuscript en, voor zover zij niet verloren zijn gegaan, in een persoonlijk archief achtergebleven. Sinds de laatste helft van de vorige eeuw is er een toenemende wetenschappelijke belangstelling voor dergelijke geschriften. Dat heeft ertoe geleid dat deze worden opgespoord en voorzien van commentaar worden uitgegeven.

Advocaat, politicus en rechter Boudewijn Donker Curtius (1746-1832) was zo'n man die in 1819 voor zijn kinderen en kleinkinderen de herinneringen aan zijn veelbewogen leven opschreef. Hij gaf in zijn geschrift echter meteen zelf al aan dat hij tegen uitgave van zijn herinneringen geen bezwaar had, en dat is nu, nadat het manuscript lange tijd in vergetelheid was geraakt, bijna twee eeuwen later ervan gekomen. Maarten van Boven, kenner van de Bataafs-Franse tijd en van de 'homines' die er in deze periode toe deden in bestuur, politiek en rechterlijke macht, verzorgde een geannoteerde en van een inleidend commentaar voorziene uitgave, deel 25 van de reeks Egodocumenten. Nu moeten egodocumenten vanwege hun eendimensionale blik als bron voor geschiedschrijving altijd met voorzichtigheid worden bezien en daarom is enig kritisch commentaar bij dergelijke uitgaven van belang. Van Boven is zich van de eenzijdigheid van de bron bewust en probeert in beperkte mate daarop te wijzen.

In zijn inleiding gaat hij allereerst in op de jeugd-jaren en de Leidse studententijd die Donker Curtius veel aandacht geeft. Donker Curtius kwam uit de protestantse bestuurlijke bovenlaag in het overwegend rooms-katholieke Staats Brabant. Zijn moeder, die hem vanwege het overlijden van zijn vader alleen opvoedde, deed er alles aan om hem te kunnen laten studeren. Anders dan door haar gehoopt, koos Donker Curtius voor de rechtenstudie. Na zijn opleiding vestigde hij zich als advocaat in 's-Hertogenbosch, waar hij samenwerkte met enkele oud-studiegenoten. Er werkten veel advocaten in de stad en om financieel rond te kunnen komen, werd hij assistent van

stadspensionaris Antoni Martini, die zowel secretaris van het stadsbestuur als griffier van de schepenbank was. Donker Curtius ging de laatste functie waarnemen naast zijn advocatenpraktijk. Hoewel hij in politieke zaken aanvankelijk niet al te uitgesproken naar voren trad, raakte hij in de jaren 1785-1786 betrokken bij het streven naar erkenning van Staats Brabant als volgerechtigde provincie en kwam hij enigszins *no-lens volens* in patriotse kringen terecht. Donker Curtius wilde zelf liever noch tot het stadhouderlijke kamp noch tot de radicale patriotten behoren.

Na de plunderingen in 1787 legde hij zijn openbare functie neer en beperkte zich tot de advocatuur. Wel onderhield hij vanaf 1794 goede relaties met de Franse militaire bevelhebbers en probeerde via hen steun te krijgen voor de idee van vertegenwoordiging door stedelijke representatie in het voorlopige bestuur van Brabant en in het landsbestuur in plaats van de radicale idee van volksrepresentatie. Donker Curtius verloor het echter op dit punt van de radicalen. Hierover zwijgt de autobiografie en daarmee wordt het belang van een goede inleiding bij egodocumenten eens te meer aangetoond. Wil een egodocument meerwaarde hebben bij de geschiedschrijving, dan moet het zorgvuldig worden getoetst, zoals Van Boven hier ook heeft gedaan. Overigens is Donker Curtius minder terughoudend bij zijn beschrijving van zijn tijd in de Haagse politiek, in het bijzonder als secretaris van het Comité te Lande, de opvolger in 1795 van de Raad van State uit de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Na drie jaar kwam door de staatsgreep een einde aan het bestaan van het Comité en Donker Curtius kon zich met opgeheven hoofd uit de landspolitiek terugtrekken naar het terrein waar hij zich beter thuis voelde, de juristerij. Hij nam zijn advocatenpraktijk in 's-Hertogenbosch weer op, maar al snel kreeg hij een benoeming in de rechterlijke macht in Dordrecht. Het Departementaal Gerechtshof trad er echter niet in werking en zo hield hij zich vooralsnog bezig met de codificatie, in het bijzonder die van het strafrecht. In 1802 volgde zijn benoeming in het Nationaal Gerechtshof, waarvan hij uiteindelijk president zou worden. Na de inlijving bij Frankrijk werd hij kamerpresident van het Keizerlijk Hof in Den Haag. Het einde van het Franse regime betekende niet het einde van zijn rechterlijke carrière. Hij was intussen betrokken geraakt bij de activiteiten van Gijsbert Karel van Hogendorp voor het herstel van het Oranjestad en dat leverde een benoeming op in het Hooggerechtshof der Verenigde Nederlanden, waarvan hij tot zijn dood in 1832 vice-president zou blijven.

Van Boven schetst dit levensverhaal van Donker Curtius als een voorbeeld voor andere politici, bestuurders en rechters in de Bataafs-Franse tijd zonder er een echte biografie van te maken en zonder het zelfgeschreven levensverhaal van de man al te zeer te bekritisieren en becomingariëren. Daar geeft de uitgave ook geen ruimte voor. Wel wordt duidelijk dat er nog veel verteld kan worden over de personen die in de Bataafs-Franse tijd en de eerste jaren onder koning Willem I een grote of minder grote rol op het politiek-bestuurlijke en rechterlijke toneel hebben gespeeld en hun eigen visie op die rol. Een beknopte genealogie, een literatuurlijst en een index op persoonsnamen completeren de uitgave van *Het afscheid van de wereld*. Dat juist een artikel van de recensent over een van de andere Bossche advocaten in dezelfde periode, de Oranjegezinde Willem Cornelis Ackersdijck, wel in noot 18 van de inleiding genoemd wordt, maar niet in de literatuurlijst is terechtgekomen, zij de bewerker vergeven. Pijnlijk voor een rechthistoricus is de opmerking in noot 78 bij de tekstuitgave dat het *Corpus Iuris Civilis* in de 5de eeuw is opgetekend, waar toch keizer Justinianus eerst van 527 tot 565 regeerde. Maar dat zijn slechts schoonheidsfoutjes bij een informatieve uitgave, die eigenlijk vooral doet verlangen naar een omvangrijker studie.

B.C.M. Jacobs

Portretten

T. Dankers en P. Delsaerdt, *De vele gezichten van het recht. Portretten van juristen uit de oude Nederlanden*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2009, 55 p. + colofon, ISBN 978-90-4652-4305.

Als het Vlaams-Nederlandse Tijdschrift voor Privaatrecht feest viert, dan pakt zijn dynamische directeur, de eeuwig jonge coryfee prof. em. Marcel Storme, graag uit met een bijzonder project. Toen de periodiek tien jaren geleden zijn 35ste verjaardag vierde, kregen alle abonnees een magnifieke facsimile cadeau van Damhouders *Practycke civile* uit 1626, op zwaar papier, gebonden en met goudopdruk op de harde kaft. De editie prijkt op menig advocaten- en notariskantoor. Een lustrum later werd gevierd met een wetenschappelijk colloquium over 200 jaar Burgerlijk Wetboek, maar opnieuw ook met een mooie publicatie, de Nederlandse vertaling van *Elogio dei Giudici (Lof van de rechter)* van Piero Calamandrei (1889-1956). Ook voor de 45ste kaars op de taart

is in 2009 weer gekozen voor een bibliofile uitgave.

De editie van *De vele gezichten van het recht* is inderdaad weer bijzonder verzorgd. De, weliswaar veel kleinere, uitgave is helaas niet zo'n lekkernij voor rechtshistorici. Het woord 'gezichten' uit de titel is letterlijk te nemen. Het gaat immers om de reprint van portretgravures van 22 oud-Nederlandse juristen: Valerius Andreas, Balthasar Ayala, Viglius Aytta, Franciscus Balduinus, Jean II Carondelet, Joos de Damhouder, Johan de Witt, Boetius Epo, Nicolaas Everaerts, Andreas Gaill, Christophe de Longueil, François de Maulde, Gabriel Mudaes, Petrus Peckius, Jacob Reyvaert, Jan Rommel, Nicolaas Rommel, Pieter Stockmans, Jean Wamèse, Mattheus van Wesembeke, Hendrik Zoes en Frans van der Zype. De opsomming doet wellicht bij vele lezers meteen de vraag rijzen naar het selectie criterium, want dit lijkt een allegaartje van juridische toptheoretici en ambtelijke praktijkmensen, van uitgesproken Nederlandse profielen en juristen die vooral elders hun faam verwierven (zo is de passage van Keulenaar Andreas Gaill als student in Leuven wel een heel dun raakvlak met de Nederlanden). De keuze voor deze mensen is bepaald door een zeer prozaïsch criterium: het feit dat van deze juristen een portret is opgenomen in de *Bibliotheca Belgica* van Jan Frans Foppens (die zelf zijn mosterd haalde bij V. Andreas, A. Miraeus en F. Sweerts). Meer bepaald is gebruik gemaakt van een Brusselse druk van 1739, die zich vandaag in de Antwerpse universiteitsbibliotheek bevindt. Na een vijftal bladzijden verantwoording van het werk, wordt telkens een dubbele bladspiegel gewijd aan één persoon, met links de portretgravure (met vermelding van de graveur indien bekend) en rechts een summieriende bio-bibliografische toelichting.

De teksten zijn van de hand van historicus Tim Dankers en boek- en bibliotheekwetenschapper Pierre Delsaerdt. In de inleiding vermelden ze de eerste juridische bibliografie van Giovanni Nevizzano uit 1522 en duiden ze het belang van Foppens' bibliografie voor de Nederlanden. De beschrijving van de pedigree van het voor de facsimile gebruikte exemplaar neemt de lezer mee naar de bibliotheek van praktizijnen in lang verdwenen instellingen. Dankers en Delsaerdt besteden aandacht aan de mens op de gravure en vooral aan het succes van één of enkele van zijn werken (waarin oorspronkelijk sommige van die gravures waren opgenomen, want ook Foppens was slechts een verzamelaar van bestaande gegevens). Naast de klassieke biografieënreeksen, werd vooral gebruik gemaakt van René Dekkers' *Bibliotheca Belgica juridica* (Brussel, 1951) en de tentoonstellingscata-

logus Lovanium docet (G. van Dievoet, D. van den Auweele, F. Stevens, M. Oosterbosch en C. Coppens, *Lovanium docet: geschiedenis van de Leuvense rechtsfaculteit (1425-1914)*, Leuven, 1988). De rechtshistorische (ir) relevantie raakt helaas wel eens ondergesneeuwd. Bij Franciscus Balduinus bijvoorbeeld vernemen we wel wat over zijn problemen in de godsdienststroeibelen, maar over zijn bijdrage aan de rechtswetenschap tasten we in het donker. Zo zal ook François de Maulde (Franciscus Modius), geboren in Oudenaarde en gediplomeerd in de rechten in Douai, bij weinig rechtshistorici een belletje doen rinkelen. We vernemen dat hij een van de grootste filologen van zijn tijd was. Over Jan Rommel is dan weer zo weinig te vertellen dat het blad naast de gravure vooral gevuld moet worden met een uiteenzetting over de kasselrij Brugge, waarvan hij raadspensionaris was. De betekenis van Everaerts' *Topica* is dan weer voor ingewijden voldoende bekend, maar de beschrijving ervan als 'honderd plaatsen waar de jurist op zoek kon gaan naar allerhande rechtsvragen' helpt de lezer niet vooruit.

De relevantie van deze publicatie is mijns inziens vooral dat op een aantrekkelijke wijze de rechtsgeschiedenis, gezien de ruime verspreiding van hetjarige *Tijdschrift voor Privaatrecht*, wordt binnengebracht in elk hedendaags juristenkantoor. De tekstjes zijn vlot leesbaar en zullen misschien interesse wekken voor verdere lectuur. Minstens worden een aantal historische namen levend gehouden. Ik acht het niet uitgesloten dat in sommige kantoren het mes in het boek gaat en, met een goedkoop Ikeakadertje errond, 22 oude heren binnenkort menige wachtzaal of kantoor zullen opfleuren.

Daarenboven heeft de verzameling een zekere rechtsiconografische waarde. Het gaat immers om eigentijdse portretten, die op zijn minst iets vertellen over de plechtstatigheid van het juristenberoep. De oudste afgebeelde persoon is geboren in of om 1461 (Everaerts), de jongste sterfdatum is 1672 (de Witt). In de zestiende eeuw heeft de geportretteerde al wel eens een boek vast, maar de gevulde boekenkast als achtergrond wordt pas in de zeventiende eeuw populair. Veruit de meeste juristen hebben evenwel helemaal geen boek bij zich. Tot 1650 hebben de doctores de vierpuntige baret op het hoofd, maar daarna verdwijnt die. De witte pijpjes- of molensteegkraag is enkel in de mode tussen 1550 en 1650. In dezelfde periode blijkt de toga wel eens een ingeweven of geborduurd bloemen- of ander decoratiemotief te hebben. In elk geval heeft, op een praktijkjurist na, iedereen de toga aan. Ten slotte valt het op dat, gespreid

over de twee eeuwen, 19 van de 22 geportretteerden baard en/of snor hebben. De drie uitzonderingen zijn de tijdgenoten én humanisten Mudaeus, Everaers en Carondelet. Toevallig?

G. Martyn

Constitutionele topstukken

S. Groenveld, in samenwerking met H.L.Ph. Leeuwenberg en H.B. van der Weel, *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum, Verloren, 2009, 200 p., geïll. ISBN 978-90-8704-127-4, € 49,-

Al lang voordat aan het einde van de achttiende eeuw de moderne geschreven grondwet zijn intrede deed, waarin de grondslagen van de staatsinrichting en vaak ook een catalogus van grondrechten werden vastgelegd, was er een proces van constitutionalisering op gang gekomen in vele landen in Europa. Basisregels met betrekking tot het gezag van de overheid werden al in de middeleeuwen in privileges en later ook in andere akten vastgelegd. Deze 'regelingen' ging men betitelen als fundamentele wetten. Voor de Republiek der Verenigde Nederlanden vormden de in dit boek opgenomen Unie van Utrecht uit 1579, het Twaalfjarig Bestand van 1609 en de Vrede van Munster van 1648, naast de Pacificatie van Gent van 1576 en het Plakkaat van Verlatinge uit 1581, de voornaamste fundamentele wetten, waarop de verdere staatsontwikkeling zou worden gebaseerd. Groenveld formuleert dit laatste anders. Hij stelt dat deze fundamentele wetten het uitgangspunt werden voor verdere wetgeving. Het gaat echter niet alleen om wetgeving. In de praktijk ontwikkelde zich ook constitutioneel recht via gewoonterecht, rechtspraak en gezaghebbende auteurs. En fundamentele wetten bevatten ook niet noodzakelijk regelingen voor de bestuurlijke praktijk, zoals Groenveld op p. 29 lijkt te veronderstellen bij zijn argumentatie waarom hij het Plakkaat van Verlatinge niet in het boek heeft opgenomen. Het Plakkaat van Verlatinge is in de Republiek ook steeds als fundamentele wet beschouwd.

In zijn boek bespreekt Simon Groenveld, na een inleiding over de historische en institutionele context van fundamentele wetten tijdens de Nederlandse Opstand in de periode ca. 1560-1588 en de verdragen en andere fundamentele wetten uit de periode 1588-1648, in drie afzonderlijke hoofdstukken de eerstge-

noemde documenten en geeft hij een moderne uitgave van de teksten, voorzien van een korte inleiding over de editie.

De drie kernhoofdstukken zijn niet helemaal gelijk(waardig) van opzet en ook niet allemaal volledig nieuw. Het hoofdstuk over de Unie van Utrecht gaat deels terug op de herdenkingsuitgave van Groenveld en Leeuwenberg uit 1979 en aan het Twaalfjarig Bestand wijdde Groenveld in 2009 ook nog een afzonderlijke studie. Daarnaast publiceerde hij in 1998 een boek over het Munsterse Vredesverdrag en sedertdien volgden nog talloze andere publicaties. In het bestek van dit boek wordt nog eens specifiek ingegaan op de totstandkoming van de drie documenten en worden de teksten (her)uitgegeven. Natuurlijk komt ook de inhoud van de documenten aan de orde, maar een uitgebreide tekstanalyse en bespreking van het gebruik en de interpretatie van de tekst moet men niet verwachten. Daartegenover staat dat hier veel aandacht wordt geschonken aan de personen die bij de totstandkoming van de documenten betrokken waren.

Hoofdstuk 1 concentreert zich in het bijzonder op de verhouding van de officiële druk van het Unietraakt tot de in de achttiende, respectievelijk twintigste, eeuw teruggevonden manuscripten. Sedert de achttiende eeuw is veel getheoretiseerd omtrent de echtheid van het in 1753 in het archief van de Raad van State in Den Haag opgedoken handschrift. In 1933 werd in Gent een tweede manuscript gevonden, dat eveneens een origineel is. Groenveld vergelijkt de manuscripten en maakt zorgvuldige analyses met betrekking tot de ondertekening en de bewegingen van de ondertekenaars tussen 23 januari en 4 februari 1579. Op basis van de hieruit getrokken conclusies over de originaliteit is de tekstuitleg gebaseerd op het Gentse origineel. Latere akten van toetreding daarentegen worden weergegeven zoals zij in het Haagse manuscript voorkomen. Adhesieverklaringen, waarvan geen handschriften bekend zijn, zijn uitgegeven naar de oudste drukken waarin deze voorkomen.

Hoofdstuk 2 is getiteld "Een bilateraal verdrag van drie partijen". Daarmee wordt het Bestand van 1609, zoals dat in dit hoofdstuk wordt geïnterpreteerd, kernachtig omschreven. De soevereiniteit in de Nederlanden was door Filips II weliswaar aan zijn dochter Isabella en haar echtgenoot Albertus van Oostenrijk nagelaten, maar de aartshertogen hadden toch geen volledige vrijheid van handelen ten aanzien van de strijd met de Republiek. Daardoor was naast Brussel en Den Haag ook nog steeds Madrid nodig voor

een verdrag. Groenveld beschrijft in dit hoofdstuk uitgebreid de onderhandelingen vanaf 1606, de rol van alle spelers in dit politieke en diplomatieke spel en de uiteindelijke rechtspositie van de drie verdragssluitende partijen, zoals ook vastgelegd in de aanhef van het verdrag. Anders dan ten aanzien van de Unie van Utrecht wordt hier slechts in een noot aandacht geschonken aan het bestaan van het originele en andere manuscripten van het Bestandstraktaat en de eerste gedrukte versies. Daarentegen gaat Groenveld hier wel meer in op de inhoud ervan, vooral vooruitlopend op het verdrag van 1648. De conclusie bij dit hoofdstuk is niet echt een conclusie, maar enerzijds een beschrijving van het vervolg van de gebeurtenissen tijdens de Bestandsperiode en anderzijds een toevoeging van argumentatie omtrent de positie en houding van Filips III.

Ook in het hoofdstuk over de Vrede van Munster staan vooral de onderhandelaars en hun bezigheden centraal, met daaraan voorafgaand een kort, maar duidelijk en genuanceerd, overzicht van de staatsrechtelijke positie en de werkwijze van de Staten-Generaal, in het bijzonder ten aanzien van de Westfaalse vredesbesprekingen. Geheimhouding was een van de belangrijkste aandachtspunten in dit verband gezien het risico van 'lekken'. Groenveld schetst, voor zover dat mogelijk is in het bestek van het boek, indringend het spel van politiek en diplomatie, samen met de petite histoire van het dagelijkse leven in Munster.

Aan het eind van het hoofdstuk komt weer de soevereiniteitkwestie aan bod, maar hier roept datgene wat Groenveld stelt vragen op. Waar hij op p. 132 nog spreekt over het intergouvernementele karakter van de Staten-Generaal als college dat geen soevereiniteit droeg, spreekt hij op p. 154 over enerzijds de gewestelijke Staten en anderzijds de Noord-Nederlandse federatie, die van Filips IV erkenning van hun soevereiniteit verwierven. Wat wordt hier bedoeld? Wordt bedoeld op de (interne) soevereiniteit van de gewestelijke Statencolleges en de Staten-Generaal of gaat het hier om de (externe) soevereiniteit van de afzonderlijke provincies en de Republiek als gezamenlijkheid? En kan die gezamenlijkheid van de Verenigde Nederlanden dan als federatie aangeduid worden in het licht van het genoemde intergouvernementele karakter van de Staten-Generaal? Groenveld schrijft zelf dat de tekst van het traktaat op dit punt wat slordig is geformuleerd, maar ook zijn uitleg daarvan is mijn inziens nog niet scherp genoeg verwoord.

De teksteditie is hier die van het manuscript dat op 30 januari 1648 door de Staatse afgevaardigden en de

ambassadeurs van Filips IV in Munster werd ondertekend en dat net als vele andere belangrijke staatsstukken uit het verleden bewaard wordt in het Nationaal Archief in Den Haag.

Het boek wordt ten slotte afgesloten met een bronnen- en literatuuroverzicht en een personenregister.

Met deze bronnenuitgave van een aantal belangrijke constitutionele documenten uit de Nederlandse geschiedenis heeft Groenveld weer een fraaie, goed leesbare studie het licht doen zien, die voor (rechts) historische onderzoekers voortaan een onmisbare bron vormt en daarnaast ook voor andere historisch geïnteresseerden veel te bieden heeft.

Noot

¹ Uitgebreid over de werkwijze in het algemeen handelt het op 16 december 2009 aan de Universiteit van Amsterdam verdedigde proefschrift van Th.H.P.M. Thomassen, *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*.

B.C.M. Jacobs

Koophandel

Amalia D. Kessler, *A Revolution in Commerce. The Parisian Merchant Court and the Rise of Commercial Society in Eighteenth-Century France*, New Haven: Yale University Press 2007. x + 391 p. ISBN 978-0-300-11397-6.

In dit werk onderzoekt de auteur, die aan Stanford Law School is verbonden, het achttiende-eeuwse handelsconcept vanuit een interdisciplinair perspectief. Aan de hand van de rapporten van commissarissen die door de *jurisdiction consulaire*, de handels- of consulaire rechtbank, van Parijs werden aangesteld, legt ze wijzigingen in het begrip handel bloot. Deze nieuwe invullingen hadden niet alleen gevolgen voor het handelsrecht, maar hebben ook tot de bestuurlijke en sociale omwentelingen aan het einde van de achttiende eeuw bijgedragen. Privaatrecht en instellingen komen ruim aan bod. Juridische gegevens worden steeds in het ruimere kader van het toenmalige openbare debat en de dan dominerende maatschappijvisie geplaatst. Dit boek werd enthousiast onthaald, zowel door (economisch) historici als door rechtshistorici.¹ Het werd bekroond met de J. Russell Major prijs, die de American Historical Association jaarlijks uitreikt voor het beste Engelstalige boek over Franse geschiedenis.

De centrale stelling van het werk betreft de opgang van een ruime notie van 'commerce'. In de vroege achttiende eeuw vormden de Franse consulaire handelsrechtbanken, die Karel IX in 1563 had ingesteld, slechts *tribunaux de marchands*: hun werking, samenstelling en bevoegdheid geleken sterk op die van corporatieve organisaties. De Parijse rechters, die allen in de handel actief waren, werden verkozen uit de *six corps*, de zes voornaamste Parijse handeslgilden. De handelsrechtbanken waren aanvankelijk instellingen die eerder op disciplineren waren gericht dan op de beslechting van geschillen. Dat blijkt uit een focus op 'arbitrage' (de auteur spreekt steeds van *arbitres*; eigenlijk betrof het door de rechtbank aangestelde commissarissen, de zogenaamde *arbitres rapporteurs*, die een opdracht van onderzoek of bemiddeling uitvoerden), en uit een nadruk op de deugden van de handelaar, zoals goede trouw en liefdadigheid. Kessler toont aan dat het systeem van commissarissen tot gevolg had dat veel aandacht werd besteed aan billijkheid in de uitvoering van overeenkomsten. In de eerste helft van de achttiende eeuw evolueerden de aanspraken van de handelsrechters. Ze vestigden jurisdictie over niet-handelaars, definieerden hun gerechtelijke bevoegdheid in materiële zin (de commerciële aard van een geding, zelfs tussen niet-kooplieden, was een voldoende voorwaarde om er uitspraak over te kunnen doen) en knoopten die vast aan theorieën over 'commerce' als openbare en nationale deugd. Kessler toont aan dat het handelsbegrip in de tweede helft van de achttiende eeuw uitgroeide tot een variant van het algemeen welzijn, die werd voorgesteld als een netwerk van kredietrelaties dat de sociale orde ondersteunde. Deze opvatting kwam in de plaats van een visie op handel als gevaarlijke activiteit, die met woeker, fraude en betalingsproblemen gepaard ging. Handelaars-rechters streefden ernaar een ruime rechtsprekende bevoegdheid te baseren op een erg breed omschreven corporatief model. Alle handelaars vormden in die optiek een 'corps', wat inging tegen de gangbare theorie dat corporaties bij wet werden gevestigd. Met deze stelling trachtten handelaars hun rechtbanken te promoten, die immers noch in 1563 noch daarna het statuut van corporatie hadden verkregen. Een belangrijk inzicht van de auteur is dat die aangedikte visie op handel paradoxaal genoeg heeft verhinderd dat de handelsrechtbanken tot quasi-autonome organen uitgroeiden. De reactie van de Franse revolutionairen tegen elke vorm van vereniging steunde immers op de omvattende visie op handel. Wel gaf dat discours aanleiding tot

een nieuwe naam van de handelsrechtbanken (*tribunaux de commerce*) en tot een uitsluitend materiële invulling van hun bevoegdheid. Het *décret* van 26 augustus 1790 stelde dat deze *tribunaux 'toutes les affaires de commerce tant de terre que de mer'* dienden te beslechten. Alle gedingen die verband hielden met handel, zelfs indien geen kooplieden waren betrokken, behoorden dus tot de jurisdictie van de handelsrechtbanken, en met uitsluiting van andere rechtbanken. Het edict van 1563 had nog als vereiste gesteld dat de procespartijen handelaar waren.

Kessler brengt deze veranderende opvattingen in verband met de rechterlijke praktijk. Nieuwe technieken dwongen de handelaars tot flexibiliteit in hun beschouwingen over jurisdictie en handel. Daarbij verschoof het zwaartepunt van een controle op deugdzzaamheid naar een bevordering van alle handelsrelaties. Zo onstond in de achttiende eeuw een concept van 'negotiability', dat gegrond was op handelspapier en minder van persoonlijke relaties tussen contractpartijen uitging. Ook vennootschappen met stille vennoten die alleen kapitaal aanleverden, waren moeilijk te verzoenen met het geldende ideaal van broederlijkheid tussen solidair aansprakelijke partners. Deze spanningen bevorderden opvattingen over een onpersoonlijke deugd van handel. Daarnaast wijst het archiefmateriaal op een soepele interpretatie van de geldende regels. Hoewel dit in het boek niet erg wordt aangezet, blijkt duidelijk dat de consulaire rechtbank van Parijs de bestaande wetgeving aanpaste en bij wet uitgesloten handelspraktijken accepteerde. Zo waren blanco endossements verboden door de *Ordonnance de commerce* van 1673, maar beschouwde de rechtbank ze in de jaren 1780 niettemin als geldig.

Een belangrijke bijdrage vormt verder de nuancing van de 'law merchant'- of 'lex mercatoria'-theorie, die een uniform, internationaal en door handelaars gecreëerd geheel van ongeschreven handelsrechtelijke normen vooropstelt. De vermelde theorie werd al herhaaldelijk ontmaskerd als ahistorisch, maar Kessler slaagt erin nog onvermoede onderliggende assumpties bloot te leggen en te weerleggen. Ze stelt terecht dat de theorie van de *lex mercatoria* handelsrechtbanken als gerechtelijke instellingen aanziet die het handelsrecht toepasten, terwijl ze vaak slechts verenigingen vormden waarin de nadruk lag op controle en eerlijkheid van de leden. Een tweede veronderstelling die in die theorie besloten ligt, is dat handelaars uitsluitend op winstmaximalisatie waren gericht, terwijl deugdzzaamheid eveneens een belangrijke rol speelde.

Het werk is op al deze punten overtuigend en vormt een bewijs van de voordelen die een brede cultuurhistorische benadering van juridische ontwikkelingen levert. De auteur aanziet het recht als een mediator tussen praktijken en concepties. Visies zijn gesteund op belangen en ze beïnvloeden het recht, dat op zijn beurt de brug slaat naar concrete gevallen. Het geheel van regels en onderliggende opvattingen wordt door de auteur zelfs als recht in de brede zin omschreven. Daarbij wordt het *ius commune* niet uit het oog verloren en worden vele gehanteerde voorschriften als adaptaties van doctrine verklaard. Nochtans is de visie op privaatrecht in het *ancien régime* nog vaak traditioneel: het wordt doorgaans als een geheel van onveranderlijke normen aanzien. De flexibiliteit en evoluties van privaatrechtelijke ideeën worden nauwelijks onderkend. Zo stelt de auteur bijvoorbeeld vast dat de koper een vordering wegens *laesio enormis/lésion* kon instellen, zelfs voor andere contracten dan de verkoop van onroerende goederen. Dat wordt geduid als een praktijk van de rechtbank en een billijke tegemoetkoming aan consumenten en handelaars die niet overeenstemde met de geldende regels (p. 111). De beperking van benadeling tot de verkoper van onroerende goederen werd door onder andere Jacques Cujas gepromoot en kende in de zeventiende en achttiende eeuw grote invloed. Deze regel werd ook in de *Code civil* van 1804 verwerkt. Nochtans bestond er een uitgebreid gamma aan veertiende- en vijftiende-eeuwse juridische literatuur dat de koper van een roerend goed dezelfde remedie verleende. De praktijk van de Parijse rechtbank kan best op die oudere traditie gebaseerd zijn.

Een tweede kritiek raakt de vanzelfsprekendheid waarmee civiele rechtbanken van handelsrechtbanken worden onderscheiden. Kessler stelt dat handelaars eigen rechtbanken verkozen omdat ze in de civiele rechtscolleges geen gehoor vonden voor hun specifieke noden (p. 296). Hier schemert de opvatting door dat de trage procedure en complexe argumenten van juristen weinig nuttig waren voor kooplieden, die snel en zonder veel discussie hun processen wensten af te handelen. Dat de civiele rechtbanken in Frankrijk geen soepele procedures, zoals de beoordeling door *arbitres*, toelieten lijkt een stelling die enkel na een vergelijkend onderzoek met die andere Franse rechtbanken kan worden verdedigd. Een dergelijke invalshoek ontbreekt echter. Wellicht is de civiele rechtspraak in het Frankrijk van het *ancien régime* zelfs te weinig onderzocht om op dit punt sluitende antwoorden te bieden. Alleszins is het

een te eenvoudig apriorisme dat in de gewone rechtscolleges een procedure en rechtsregels werden aangewend die handelaars benadeelden. Het belang van arbitrage en minnelijke schikkingen in andere dan handelsrechtbanken werd al vastgesteld in de studies van Nicole Castan over de achttiende-eeuwse *Languedoc*.² Bovendien is handelsrechtspraak door juristen en met een grote invloed van de doctrine een oplossing die in het ancien régime vaak voorkwam. Een geografisch-comparatief perspectief had aangetoond dat de zestiende-eeuwse High Court of Admiralty en de Genuese *Rota ius commune* gebruikten en modelleerden op de handelspraktijk. De traditie van rechtbanken die zowel civiele als commerciële disputen behandelden, zoals die in de Nederlanden en de Duitse gebieden bestond, noopt tot een nuancering van de nood van kooplieden aan afzonderlijke rechtscolleges. Mogelijk is het de geslaagde promotie van ‘commerce’, en de verspreiding ervan in West-Europa na 1800, die nu goeddeels verhindert om de gelijkenissen tussen handelsgedingen en civiele rechtszaken in het ancien régime te herkennen!

Kessler behandelt de periode tussen 1673 en 1791, en baseert zich voornamelijk op archiefmateriaal van de tweede helft van de achttiende eeuw. Weinig andere documenten en literatuur zijn geconsulteerd. De opvatting van de auteur dat het concept van handel als openbare deugd en voedster van de economie en de maatschappij in de achttiende eeuw ontstond, is daardoor vertekend. Het is beslist ouder. De overtuiging dat een gemeenschap van handel als economische levensader afhankelijk is, bestond al in de zestiende en zeventiende eeuw. Het discours van de Parijse kooplieden van de jaren 1780 verschilt weinig van wat Engelse auteurs als Gerard Malynes en Edward Misselden al in de jaren 1620 schreven.³ Het lijkt erg onwaarschijnlijk dat Franse auteurs niet werden beïnvloed door die Engelse ideeën, die ook verder werden ontwikkeld in de werken van John Locke en Adam Smith. De auteur gaat uit van een exclusief-Franse ontwikkeling en gaat voorbij aan buitenlandse invloeden. Verder zijn heel wat uitbreidingen van de bevoegdheid van de *juridictions consulaires* terug te voeren tot de *Ordonnance de commerce* van 1673, die bijvoorbeeld alle gedingen over wisselbrieven aan handelsrechters toevertrouwde. Mogelijk was dit al een uiting van een uitgesproken overtuiging dat bepaalde contracten ‘commercieel’ waren, ook als ze door niet-handelaars werden ondertekend. In het boek wordt deze voorgeschiedenis van de situatie in de achttiende eeuw weinig belicht en geduid. Dat geldt

ook voor de nasleep van de geschetste ontwikkelingen. Zo wordt bijvoorbeeld niet verklaard waarom in de *Code de commerce* van 1807 opnieuw voor een persoonlijke invulling van de bevoegdheid van de handelsrechtbanken werd geopteerd. Daden van koophandel omvatten volgens dat wetboek ook activiteiten van handelaars. De *tribunaux de commerce* werden daarom opnieuw, zoals in 1563, bevoegd verklaard voor disputen tussen of tegen kooplieden.

Deze opmerkingen doen echter geen afbreuk aan het rijke perspectief, de gedegen vertelstijl en de uitdagende conclusies van dit boek. De monografie levert een zeer belangrijke bijdrage aan de geschiedenis van het handelsrecht in het ancien régime en is dan ook een must-read voor wie geïnteresseerd is in dat thema. Het boek verheldert de achtergrond van de vroeg-negentiende-eeuwse Franse visie op koophandel, die in België en Nederland een grote invloed heeft gehad. Toen beide gebieden in de Franse invloedssfeer kwamen, werd de Franse wetgeving er opgelegd. Deze brak met een ‘Nederlandse’ traditie van rechtspraak die weinig onderscheid maakte tussen commerciële en andere gedingen.⁴ Voor Nederland is het boek vooral rechtshistorisch interessant. Samen met de invoering van het Nederlandse Wetboek van Koophandel van 1838, dat nog grotendeels op de *Code de commerce* was gebaseerd, werden de rechtbanken van koophandel afgeschaft. Vandaag is in Nederland van een scheiding tussen burgerlijk en handelsrecht nauwelijks sprake. In België is dat enigszins anders. De – weliswaar goeddeels uitgeholde – *Code de commerce* van 1807 is in België nog steeds van kracht. Ook de rechtbanken van koophandel zijn er nog. In discussies over het bestaansrecht van die rechtbanken wordt nog regelmatig verwezen naar de eigenheid van handelsrecht. Amalia Kessler’s onderzoek toont aan dat die idee van een ‘bijzonder’ recht voor handel voor een groot deel aan lobbying en propaganda kan worden toegeschreven, en zo uiteindelijk gedeeltelijk door de revolutionaire en Napoleontische wetgever werd bekrachtigd.

Noten

- 1 Zie de voornaamste boekbesprekingen: W. Doyle in *English Historical Review* 124, 509, 2009, 986-988; E.E. Kadens in *American Journal of Comparative Law*, 57, 2009, 750-754; D. Klerman in *Journal of Economic History*, 69, 2009, 601-602; C. Lemerrier in *Law & Politics Book Review*, 19, 2009, 251-254; T.M. Luckett in *Journal of Interdisciplinary History*, 39, 2009, 420-421; M. Sonenscher in *American Historical Review*, 114, 2009, 842-843; J. Shovlin in *Law and History Review*, 27, 2009, 205-206.

- 2 N. Castan, *Justice et répression en Languedoc à l'époque des lumières*, Parijs, Flammarion, 1980, 313 p.
- 3 H.W. Spiegel, *The growth of economic thought*, Durham (N.C.), Duke University Press, 1991, 99-106.
- 4 Zie hiervoor D. De ruysscher, 'Naer het Romeinsch recht alsmede den stiel mercantiel'. *Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (16de-17de eeuw)*, Kortrijk, UGA, 2009, lxxix + 407 p.

D. De ruysscher

Raad van Brabant

G.Chr. Kok, m.m.v. F.A. Arnbak-d'Aulnis de Bourouill, *Van Raad van Brabant naar gerechtshof 's-Hertogenbosch. Zes eeuwen rechtspraakgeschiedenis* Hilversum, Verloren, 2008 342 pp. ISBN 978-90-8704-053-6.

Na de studie *In dienst van het recht. Uit de geschiedenis van het gerechtshof 's-Gravenhage en de daaraan vooraf gegane hoven* uit 2005 verscheen in 2008 van de hand van de oud-president van zowel het Bossche als Haagse gerechtshof, mr. Govaert Kok, een nieuw boek, *Van Raad van Brabant naar gerechtshof 's-Hertogenbosch. Zes eeuwen rechtspraakgeschiedenis*.

De uitgave is opgebouwd rond 31 rechtsgeleerde functionarissen, van wie leven en werk in 23 hoofdstukken wordt belicht. Al deze juristen staan in hun tijdsbestek centraal voor bepaalde ontwikkelingen in de rechtspraak in Brabant, Noord-Brabant of het ressort van het Bossche gerechtshof.

Onder de titels Willem van der Tanerijen (ca. 1420-1499), Mr. Andries Hessels van Dinter (1544-1600) en Mr. Bernardus Storms (1749-1832) en mr. Boudewijn Donker Curtius (1746-1832) geeft Kok in de eerste drie inleidende hoofdstukken een schets van de door hem als voorgangers van het Hof 's-Hertogenbosch opgevoerde colleges, te weten de hertogelijke Raad van Brabant in Brussel, de Staatse Raad van Brabant in Den Haag, het Hof van Justitie van Bataafs Brabant in 's-Hertogenbosch, het Departementaal Gerechtshof in Breda, de keizerlijke gerechtshoven in Brussel en Den Haag en het Hof van Assisen in 's-Hertogenbosch. Men kan twisten over de vraag of voor een geschiedschrijving van het Hof 's-Hertogenbosch de behandeling van deze personen en colleges nodig of passend is, maar de lezer krijgt in kort bestek wel een overzicht van de rechterlijke organisatie uit die voorafgaande periodes voorgeschoteld.

Met een beschrijving van mr. P.S. van Son (1771-1862), rechter in het Hof van Assisen en de eerste president in 1838 van het Provinciaal Hof van Noord-Brabant, begint het deel van het boek over de negentiende-eeuwse juristen bij dit gerechtshof en het Gerechtshof 's-Hertogenbosch, dat bij de herziening van de rechterlijke organisatie in 1876 een van de vijf overgebleven gerechtshoven wordt. Tot die negentiende-eeuwers behoren bekende en minder bekende namen, zoals de eerste president van het Hof nieuwe stijl van 1876, jhr. mr. J.M.B.J. van der Does de Willebois, de procureur-generaal bij dit Hof, mr. J.C.F. baron d'Aulnis de Bourouill, en bijvoorbeeld jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman. De een heeft overigens meer betekenis voor het Hof en de rechtspraakgeschiedenis dan de ander, zoals het voorbeeld van De Savornin Lohman laat zien. De betekenis van laatstgenoemde als staatsman is vele malen groter dan die als raadshoofd.

In de twintigste eeuw komen we onder andere de zeer strikte procureur-generaal mr. E.L.M.H. baron Speyart van Woerden tegen, die in de jaren dertig optreedt in de beruchte "affaire Oss". Deze zaak betrof het handelen van de marechaussee en de verstoorde verhouding met de gemeentepolitie. De Minister van Justitie greep op advies van Speyart in, maar moest zijn besluit om de opsporingsbevoegdheid aan de marechausseebrigade te ontnemen met een gedwongen aftreden bekopen. Speyart van Woerden wordt tijdens de Tweede Wereldoorlog ontslagen en gegijzeld, maar keert na de oorlog terug in het ambt. Opnieuw haalt hij stevig de pers, nu omdat hij in botsing komt met de illegaliteit over haar optreden bij arrestaties en gevangenhoudingen. Behalve bij de bijdrage over Speyart van Woerden komt ook in verschillende andere hoofdstukken de rol van de rechterlijke macht tijdens de Tweede Wereldoorlog in het algemeen en die van de besproken personen in het bijzonder ter sprake, alsook de deelname van een aantal van hen aan de bijzondere rechtspleging na 1945.

In de jongste vijftig jaren van het bestaan van het Hof komen dan belangrijke veranderingen aan de orde zoals de komst van de belastingkamer, de eerste vrouwelijke functionarissen bij de zittende en staande magistratuur, de reorganisatievernieuwing van het Openbaar Ministerie en de invoering van de nieuwe rechterlijke organisatie in 2002.

Telkens worden de juristen geplaatst in hun tijd, worden hun leven en werkzaamheden belicht, maar is er daarnaast aandacht voor de ontwikkeling van de rechterlijke organisatie, de codificatie van het recht en allerlei maatschappelijke ontwikkelingen waar-

mee de gerechten geconfronteerd werden. Het is dus rechtspraakgeschiedenis, zoals de ondertitel van het boek aangeeft, maar dan wel op een bepaalde manier, namelijk steeds van de buitenkant bezien. Over de rechtspraak zelf, de uitspraken van het Bossche Hof en de eventuele betekenis daarvan krijgt de lezer daarentegen weinig of niets onder ogen. Vragen als: speelde het Hof een rol van betekenis in de rechtsontwikkeling in Nederland tijdens de afgelopen 160 jaren, zijn er veel of weinig beslissingen door de Hoge Raad gecasseerd, zijn er standaardarresten door het Hof geweest, en hebben de besproken raadsheren daaraan bijgedragen, komen niet ter sprake. Behalve de affaire Oss worden ook geen voorbeelden gegeven van belangwekkende of geruchtmakende zaken die door het Hof's-Hertogenbosch zijn beslist.

Maar ook zaken, die in hedendaags rechtspraakonderzoek worden belicht, zoals bijvoorbeeld de totale en de individuele werklast of werkdruk, komen op enkele voorbeelden na, waaronder de bijzondere rechtspleging, in dit boek niet aan de orde, evenmin als de ontwikkeling van het aantal voorgelegde zaken op de diverse rechtsgebieden in de loop der tijd.

Opvallend in dit verband is dat in de negentiende eeuw de rechterlijke functionarissen tegelijkertijd nog vele andere functies konden en mochten vervullen. Een combinatie met het lidmaatschap van de Tweede of Eerste Kamer, van de gemeenteraad of van Provinciale Staten kwam regelmatig voor. Dergelijke opeenstapelingen van functies is in de loop van de twintigste eeuw zo niet wettelijk dan wel feitelijk nagenoeg onmogelijk geworden.

De wetenschappelijke belangstelling was bij vele van de besproken functionarissen overigens opvallend groot. Naast het rechterlijke werk vond men vaak nog tijd voor het publiceren van juridische en historische studies. In recentere tijden is dat minder geworden en krijgen raadsheren zoals Govaert Kok zelf pas na hun aftreden meer ruimte om te schrijven. Toch zijn er ook de laatste jaren nog steeds raadsheren geweest die tegelijk zeer productieve wetenschappers waren, zoals mr. L.E.H. Rutten. En ook al is een promotie geen verplichting of vanzelfsprekendheid meer, nog steeds heeft menig hoffunctionaris een proefschrift geschreven.

Kortom, via de creatieve insteek van een aantal prominente personen die verbonden zijn geweest aan het gerechtshof 's-Hertogenbosch heeft Kok enerzijds een veel breder en diepgaander boek geschreven dan op het eerste gezicht lijkt, maar anderzijds is er over de rechtspraakgeschiedenis van dit Hof nog veel on-

besproken gebleven en dus als mogelijk werk voor deze deskundige auteur of anderen blijven liggen.

Aan het einde volgen overzichten van sedert 1838 aan het Hof verbonden rechtsgeleerde functionarissen met korte biografische aantekeningen, zodat niet alleen de in de tekst uitvoerig besproken personen, maar alle gerechtelijke functionarissen, inclusief de raadsheren-plaatsvervanger, zijn terug te vinden.

Het boek is bovendien rijkelijk voorzien van toepasselijke illustraties, voor een deel in kleur. Slechts bij enkele illustraties zijn kleine onzuiverheden te vinden. De onderschriften bij afb. 9 en 11 vermelden bijvoorbeeld niet dat het ook hier om 's-Hertogenbosch handelt en bij afb. 152 wordt de Bossche burgemeester Burgers genoemd in plaats van de in werkelijkheid op de foto staande burgemeester Rombouts.

Boven alles is het een prettig leesbaar en informatief boek voor diverse groepen geïnteresseerden, niet in het minst voor rechtshistorici.

B.C.M. Jacobs

Grondrechten

Peter C. Kop, *Mens en burger. Een geschiedenis van de grondrechten*, Zutphen: Walburg Pers, 2009, 352p., ISBN 978-9005730-650-1

Zowel nationaal als internationaal nemen fundamentele rechten een belangrijke plaats in actuele discussies in. Op 9 april 2010 wees de Nederlandse Hoge Raad bijvoorbeeld in een tegen de Staat aangespannen procedure wederom arrest over de toelaatbaarheid van de weigering van de Staatskundig Gereformeerde Partij (SGP) om vrouwen tot kieslijsten toe te laten. Vanwege religieuze opvattingen over de rol van mannen en vrouwen sluit de SGP vrouwen uit van kandidaatstelling voor politieke functies. De Hoge Raad oordeelt dat de Staat in strijd met het VN-Vrouwenverdrag van 1979 handelt door hier niet tegen op te treden; een duidelijke botsing tussen de vrijheden van godsdienst en vereniging enerzijds en het gelijkheidsbeginsel anderzijds. Peter C. Kop, tot voor kort zelf raadsheer in de Hoge Raad, heeft dan ook een uitstekend moment gekozen om zijn jongste boek, dat een geschiedenis van de grondrechten belooft te zijn, te publiceren.

Na 26 jaar in de rechterlijke macht keert Kop terug naar de rechtsgeschiedenis waarin hij in 1980 in Amsterdam promoveerde. Dat een lid van de rechterlij-

ke macht tijd kan vinden een bredere, historische interesse in een boek om te zetten verdient op zichzelf bewondering, zeker als het niet een monografie betreft maar een overzichtswerk. In het eerste hoofdstuk leidt Kop de lezer door twee millennia 'voorgeschiedenis'; van de Oude Grieken tot John Locke. Daarna begint hij aan wat hij als de kern van de geschiedenis van de grondrechten beschouwt. In een viertal chronologisch en vervolgens geografisch ingedeelde hoofdstukken, die de periode van ca. 1780 tot ca. 1870 bestrijken, beschrijft Kop staatkundige ontwikkelingen in Frankrijk, Nederland, België en Duitsland, met in het begin nog een toefje Amerika. Het zesde hoofdstuk handelt over 'de wetenschap van het staatsrecht in de negentiende eeuw in Duitsland' en biedt een verdienstelijk overzicht met, na Georg Wilhelm Friedrich Hegel, ruime aandacht voor Robert von Mohl, Friedrich Julius Stahl, Carl Friedrich Wilhelm von Gerber, Paul Laband en Georg Jellinek. Het laatste hoofdstuk belicht de vroege socialisten en Karl Marx. Helaas wordt de hele twintigste eeuw afgedaan in het nawoord. Naast drie afzonderlijke registers is het boek verder nog voorzien van twee katernen met fraaie afbeeldingen.

Kop stelt de lezer 'een geschiedenis van de grondrechten' in het vooruitzicht. Het boek lijdt echter in ernstige mate onder de – in stand gelaten – onduidelijkheid over wat hij daarmee precies bedoelt. Gaat het om het concept 'grondrecht' of om de introductie en (materiële) ontwikkeling van specifieke rechten? Beide denklijnen lopen vrij willekeurig door elkaar. Het boek mist daarmee van begin af aan het conceptueel kader om scherp en gericht te zijn en blijft te zeer aan de algemene standaardcanon van de staatsrechtsgeschiedenis en daarmee aan een meer algemeen overzicht van de ontwikkeling van het constitutionnalisme hangen. *Mens en Burger* slaagt er dan ook niet in tot de essentie van 'het denken over mensenrechten' te geraken.

Elke periodisering kan uiteraard bekritiseerd worden, maar Kop legt de grens tussen geschiedenis en voorgeschiedenis wel op een zeer betwistbaar punt (de 'Verklaringen' van de tweede helft van de achttiende eeuw). In *Mens en Burger* lijkt de auteur misschien nog het meest op iemand die zijn sleutels kwijt is en ernaar op zoek gaat in de buurt van een straatlantaarn – niet omdat het het meest waarschijnlijk is dat de sleutels daar liggen, maar omdat daar licht is. Zo legt hij de nadruk op de periode vanaf het einde van de achttiende eeuw ogenschijnlijk enkel en alleen omdat vanaf dan het soort bronnen beschikbaar is

waarin wij gewoon zijn grondrechten te vinden. Alles voor de tijd van de uitvaardiging van het soort documenten dat de huidige jurist tot zijn bronnen rekent, wordt afgedaan als 'voorgeschiedenis'. In een boek dat pretendeert 'een geschiedenis van de grondrechten' als conceptueel fenomeen te zijn, verdienen bijvoorbeeld het humanisme van de Renaissance en de theoretische opvattingen van de zeventiende-eeuwse natuurrechtsschool veel meer aandacht. In een boek dat pretendeert 'een geschiedenis van de grondrechten' als specifieke juridische rechten te zijn, verdient precies de materiële oorsprong van die specifieke rechten veel meer aandacht. In beide opties is vóór 1780 sprake van uiterst fundamentele stappen in de ontwikkeling van grondrechten. Die stappen worden nu haast ontkend. De werkdefinitie van 'grondrechten' die in de inleiding geponeerd wordt ('de rechten [...] die in de verschillende opsommingen van rechten van de mens en van de burger [...] staan', p. 16) dwingt Kop onmiddellijk in een veel te sterk positivisme en formalisme. Daardoor wordt gaandeweg het boek het vrij triviaal gegeven of een grondwet wel of niet rechten (in een aparte catalogus) bevat de leidende vraag. In wezen beperkt Kops beschrijving zich tot de weinig spannende slotakkoorden van een symfonie, waarvan de prelude en de kern te rijk zijn om tot, in een inleidend hoofdstuk te bespreken, voorgeschiedenis gereduceerd te worden. Net zo min als de privaatrechthistoricus kan stellen dat er vóór het BW geen privaatrecht was, zo min vormt de tijd vóór de staatsrechtelijke codificaties voor de staatsrechtjurist slechts 'voorgeschiedenis'.

Een tweede reden waarom Kop niet tot de essentie van zijn onderwerp weet te komen, is de keuze voor de chronologisch-geografische presentatiewijze. Het thema wordt in een chronologische lijn per land afgehandeld in plaats van de overkoepelende thematische vraag te stellen en het boek van daaruit te structureren. De gekozen opzet leidt tot een overmatig beschrijvende, weinig systematische en samenhangende behandeling van het thema, dat vaak zelfs door niet altijd relevante context en curiosa ondergesneeuwd wordt. Omdat Kop zo'n groot aantal landen afzonderlijk wil behandelen, maakt hij bovendien veel te grote stappen, waardoor zijn vertoog vrij oppervlakkig en nietszeggend wordt. Het toppunt daarvan krijgt vorm in het integraal opnemen van de tekst van documenten zoals de *Virginia Bill of Rights*, de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* van 1789 en de *Déclaration des droits de tout peuple qui veut la liberté* uit Mirabeau's *Aux Bataves sur le Stathoudérat*, zonder dat een inhoudelijke, arti-

kelsgewijze analyse volgt en zonder dat de tekst (naar inhoud en moment van afkondiging) voldoende gecontextualiseerd wordt. De bespreking van deze documenten mist daarmee de duiding die precies het bredere publiek, waar Kop zich op zegt te richten, nodig heeft. Anderzijds dwingt de gekozen opzet Kop de verschillen tussen de besproken landen en momenten te zwaar aan te zetten. De werkwijze leidt ten slotte tot het ontbreken van evenwicht in de behandeling van verschillende momenten en landen. Onduidelijk blijft bijvoorbeeld waarom de Nederlandse Patriotten en de Bataafse Omwenteling zo'n belangrijke bijdrage aan de geschiedenis van de grondrechten geleverd hebben dat de behandeling ervan twee keer zo veel ruimte inneemt als de Amerikaanse en Franse Revoluties samen.

De verdienste van *Mens en Burger* is dat Kop de discussie verbreedt van Frankrijk en de Anglo-Amerikaanse wereld naar ontwikkelingen elders op het Europese continent. Terecht stelt hij de Anglo-Amerikaanse en francofiële oriëntatie van de canon der staatsrechtsgeschiedenis aan de kaak. Helaas durft hij die oriëntatie niet helemaal los te laten. Het boek begint pas echt interessant te worden als Kop zich op Duitsland richt. De bespreking van Johan Wolfgang von Goethe, Justus Möser, Friedrich von Gentz, August Ludwig von Schlözer, Immanuel Kant en Johann Gottlieb Fichte levert een verdienstelijk beeld van een doorgaans onderbelichte bijdrage aan het te bespreken kernthema op. Lezenswaardig is ook de behandeling van het Parlement van Frankfurt (pp. 189-221). Ook het volgende hoofdstuk (VI: *De wetenschap van het staatsrecht in de negentiende eeuw in Duitsland*) en de paragraaf over Karl Marx in hoofdstuk VII (pp. 264-268) zijn aan te bevelen. In de delen over Duitsland wordt duiding gegeven aan ontwikkelingen en teksten en worden plots wel verbanden gelegd waardoor het boek de diepgang krijgt die het elders node mist. Kop gunt zich hier helaas te weinig ruimte, waardoor ook deze paragrafen en hoofdstukken net iets te veel een aaneengevlochten opsomming van verschillende auteurs en individuele bijdragen aan debatten zijn. Verdere uitwerking van de delen over Duitsland (in plaats van de aandacht voor Amerika, Frankrijk, Nederland en de algemene 'voorgeschiedenis') zou uiterst welkom geweest zijn en een samenhangend boek met voldoende diepgang hebben opgeleverd. Kop had er goed aan gedaan zich te beperken tot een boek over grondrechten in Duitsland in de negentiende eeuw.

Raymond Kubben

Middeleeuws recht in Friesland

Han Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters*. Hilverum Verloren 2008, 398 blz., met cd, ISBN 978-90-8704-051-2.

Oebele Vries, *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht Steven Sterk 2007, 536 blz., ISBN 978-90-56151-42-3.

Aan het dit jaar verschenen boek *Over galg en rad. Executieplaatsen in Drenthe* (Waanders Uitgevers Zwolle 2010) mocht ik een bijdrage leveren over de strafrechtspraak in de Middeleeuwen. Uitgangspunt voor dit boek waren de plaatsen in Drenthe waar executies hadden plaatsgevonden. Juist in een provincie die rijk is aan grafheuvels lag een combinatie van deze plekken met executieplaatsen voor de hand. Vanzelfsprekend was enig inzicht in de strafrechtspraak in deze, voor Noord-Nederland vroege, tijden noodzakelijk. Ik had het geluk te kunnen profiteren van twee toen recent verschenen boeken: de prachtig uitgegeven bronnenpublicatie *Asega, is het dingtijd?* van Oebele Vries en het bekroonde proefschrift van Han Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland*.

Voor de lezers van *Over galg en rad* probeerde ik eerst de omgeving te schetsen. Een beeld van het recht dat in de noordelijke gewesten gegolden heeft vóór ca. 1000 is op te bouwen uit twee soorten bronnen: mededelingen die Romeinse geschiedschrijvers deden over de volken ten noorden van de Rijn en volksrechten die in de zesde tot negende eeuw zijn opgetekend. Van de Romeinse schrijvers is Tacitus de bekendste. Hij beschrijft in zijn boek *Germania. De origine et situ Germanorum* (Over de oorsprong en de geografie van de Germanen), eind eerste eeuw, welke stammen er woonden in het gebied tussen Rijn- en Donaugrens in het zuiden en de Oostzee in het noorden en welke zeden en gebruiken ze erop na hielden. Zo schetst Tacitus in hoofdstuk 11 hoe de verzamelde mannen reageren op een voorstel dat hen niet aanstaat: ze uiten luidkeels hun ongenoegen. Als het voorstel wel in goede aarde valt, laten ze de speren kletteren. Met de wapens bijval tonen is de meest eervolle manier van goedkeuring geven. Tacitus beschrijft dit *concilium* als een chaotische en rumoerige aangelegenheid.

Na Tacitus ontbreken de bronnen gedurende enkele eeuwen. Aan het eind van de achtste eeuw slaagt Karel de Grote erin een groot aantal volken aan

zich te onderwerpen en zo een Frankisch rijk te stichten. Elk volk leefde naar zijn eigen overgeleverd gewoonterecht. Karel legde de onderworpen volken dus niet zijn Frankisch recht op. Voor de organisatie van zijn rijk kondigde hij wel algemene regels af en verder liet hij de oude volksrechten op schrift stellen. Aldus kunnen deze ons nu als bron voor kennis van het strafrecht uit deze periode dienen.

Als rechtsbronnen zijn vooral het volksrecht der Saksen, *Lex Saxonum*, en dat der Friezen, *Lex Frisionum*, informatief. De *Lex Saxonum* gold in het gebied tussen Rijn en Elbe, de *Lex Frisionum* in het zeekustgebied vanaf het Zwin tot aan de Wezer. Deze *leges* zijn geen uitgebreide codificaties, maar slechts optekeningen – soms fragmentarisch, in elk geval weinig systematisch – van geldend recht. De inhoud zouden wij nu vooral procesrecht en strafrecht noemen; meestal zijn het tarieflijsten van boetes voor velerlei delicten. In *Pro Memorie* schreef Rijk Timmer over de *Lex Frisionum* in 2000 (pp. 17-45).

Al uit de tiende en elfde eeuw zijn meer Friese rechtsteksten overgeleverd, en wel in zestien codices (handgeschreven boeken). Van deze zestien codices zijn er tien afkomstig uit het oostelijke Friese gebied (ten oosten van de Lauwers, het huidige grensriviertje tussen de provincies Groningen en Friesland), zes uit Westeralouwers Friesland.

Nu zijn wij aangekomen bij het volumineuze boek van Oebele Vries. Hij constateert dat de oudste Friese teksten wel al eerder zijn uitgegeven, maar dat het vooral ontbrak aan een vertaling hiervan voor een breder publiek. Bovendien was er nogal wat kritiek op de vroegere vertalingen. Daarom besloot hij de 24 belangrijkste teksten opnieuw uit te geven met een Nederlandse en een Nieuwfrise vertaling. Uitgever Steven Sterk wilde er een mooie uitgave van maken en een ieder die het dikke boek in handen neemt, zal toegeven dat hij daarin geslaagd is. Vooral de prachtige weergave van een aantal originele teksten is een genot voor het oog. De titel van het boek, *Asega*, is het dingtj? verwijst naar het Asegarecht, in feite een aantal formules bij de opening van het (rechtsge)ding. De schouten begonnen met deze vraag, waarop de asega, de rechtsvoorzegger die het procesverloop bepaalde, antwoordde.

De gepresenteerde teksten zijn voorbeeldig uitgegeven, verrijkt met kleurenillustraties en nader toegankelijk gemaakt door een glossarium en een zakenindex.

Zoals ik op beperkte wijze van een aantal Oudfriese teksten gebruik maakte om een beeld van de middeleeuwse strafrechtspraak in Drenthe te beschrijven, zo uitgebreid deed Han Nijdam dat in zijn studie naar de Oudfriese boeteregisters. Deze registers waren in feite lijsten met opsommingen van verwondingen, beledigingen en andere misdrijven met bijbehorende schadevergoedingen. Nijdam gaat te werk als historisch-anthropoloog en analyseert de boeteregisters met betrekking tot het menselijk lichaam.

In culturen met sterke familiebanden en een zwakke of ontbrekende overheid ontstaan vetemaatschappijen. Wanneer in zo'n maatschappij de balans verstoord is, treden mechanismen in werking om die te herstellen. Een van die mechanismen is verzoening door het betalen van compensatie. Compensatielijsten zijn bekend van alle vroegmiddeleeuwse Germaanse volkeren. De Oudfriese boeteregisters passen dus in dit systeem. Op basis hiervan reconstrueerde Nijdam het lichaams- en mensbeeld in middeleeuws Friesland. Daarvoor maakte hij gebruik van het drielichamenmodel: het fysieke lichaam (lichaamsdelen en verwondingen), het sociale lichaam (als manier om over de wereld te denken) en het politieke lichaam (de maatschappelijke positie).

Het is verbazingwekkend hoe Nijdam aan de hand van de boeteregisters het denken en doen in middeleeuws Friesland beschouwt en hoe diep hij in de samenleving van toen doordringt. In zijn conclusie vat hij het kernachtig samen (p. 329): 'Iedereen heeft een sfeer om zich heen van relaties en objecten die tot iemands persoonlijkheid worden gerekend en daarmee tot zijn eigen lichaam. Deze zaken te beschadigen veroorzaakt een sociale pijn, die gevoeld wordt als een fysieke pijn. Het opmerkelijke hiervan is dat we niet kunnen kiezen of onze arm al of niet tot ons lichaam behoort, maar dat de cultuur waarin we leven wel bepaalt of een object of persoon al dan niet tot ons politieke lichaam behoort.'

Het proefschrift is dan ook terecht in 2009 onderscheiden met de prof. Van Winterprijs voor het beste boek op het terrein van de lokale en regionale geschiedenis.

Paul Brood

Notaris Van Basten Batenburg

J.S.L.A.W.B. Roes, *De goede, afvallige notaris. Ars Notariatus*, dl. 141, Deventer, Kluwer, Amsterdam, Stichting tot bevordering der notariële wetenschap, 2009, vi+59 p., ISBN 987-90-9023-851-7.

Deel 141 uit de reeks *Ars Notariatus*, uitgegeven door de Stichting tot bevordering der notariële wetenschap, is geen lijvig boek, maar eerder een brochure. Het is de editie van de rede, in verkorte vorm, uitgesproken door Sebastiaan Roes bij de openbare aanvaarding van het ambt van hoogleraar op persoonlijke titel, met de leeropdracht Deontologie en de geschiedenis van het notariaat aan de Radboud Universiteit Nijmegen op donderdag 23 april 2009. De ruime ondertitel van de publicatie luidt: "Een mild oordeel van een vergevingsgezinde oud-stadsgenoot, ruim anderhalve eeuw na het verscheiden van de Groenlose notaris en apostaat mr. Jacobus Henricus Van Basten Batenbrug (1785-1852)". De paradox in de titel en de al even enigmatische ondertitel nodigen uit tot een lectuur, die gaandeweg duidelijk maakt dat de kersverse hoogleraar een grote eruditie koppelt aan een scherpe geest en een uitgesproken persoonlijkheid. Eigenlijk gaat het om een klein verhaal, maar wetenschappelijk gekaderd in een ruimer geheel, dat raakvlakken biedt met zowel de deontologie als de geschiedenis van het notariaat.

Sebastiaan Roes heeft van huis uit al een stevige historische link met het notariaat. Volgens de opdracht op bladzijde iv is de huidige Leidse notaris F.W.M. Roes sinds de benoeming van zijn betovergrootvader G.W. Roes (1820-1894) de negende notaris Roes tot nu toe. De auteur, geboren in Groenlo in 1971, studeerde geschiedenis en notarieel recht in Nijmegen. Hij promoveerde er in 2006 cum laude tot doctor in de rechtsgeleerdheid op een proefschrift over de positie van de langlevende echtgenoot in het Nederlandse erfrecht bij versterf vóór 1809. Blijkens zijn curriculum vitae is Roes naast jurist en (rechts) historicus ook dichter (hij gaat in noot 82 dieper hierop in) en een actief bestuurslid van diverse sociale, in het bijzonder katholieke, verenigingen. Engagement en lokale verankering hoeven een ruime wetenschappelijke blik niet in de weg te staan. Het lijkt wel een levensmotto van de auteur. En hij bewijst het met verve in zijn aanvaardingsrede.

Voor zijn wetenschappelijke oratie vertrok de redenaar van wat slechts een *faits divers* lijkt uit de geschiedenis van zijn geboortedorp. Op Hemelvaarts-

dag 1852 overlijdt in Groenlo notaris Jacob Hendrik Van Basten Batenburg. Omwille van zijn geloofsafval wordt hem een katholieke begrafenis onthouden. In de eerste twee paragrafen wordt Van Basten Batenburgs levensloop uit de doeken gedaan. Hij was de oudste zoon van de latere vrederechter (kantonrechter) Jan Hendrik Batenburg en diens wat oudere echtgenote Maria Helena Catharina Van Basten. Zijn juridisch doctorsdiploma haalde van Basten Batenburg in Harderwijk en na een korte termijn als advocaat werd hij op Kerstdag 1812, onder Napoleon dus, (ook) keizerlijk notaris. Er was geen wettelijke onverenigbaarheid en dus konden de functies van advocaat en notaris gecumuleerd worden. In de derde paragraaf evalueert Roes diens vier decennia notariële praktijk (1812-1852) als een 'weinig imponerend notariaat' (p. 7). Hier komt de rechtshistoricus op de proppen. Niet minder dan 4.149 notariële akten werden bestudeerd en gerubriceerd. De aantallen worden afgemeten ten opzichte van de bevolking in het arrondissement van de standplaats en de conclusie luidt 'dat het geringe aantal inwoners van Jacobs standplaats (deels) een verklaring biedt voor het geringe aantal door hem gepasseerde notariële akten' (p. 9). Bijzondere vaststelling, 'soort zoekt soort', aldus Roes, is dat de cliëntèle hoofdzakelijk uit rooms-katholieken huize komt. Het is de gelegenheid om uit te weiden over de rol van de protestantse elite na de Reformatie en de emancipatie van het katholieke volksdeel na de Bataafse Revolutie van 1795. Dit is overigens het ogenblik waarop ook de economie een wending ondergaat in de richting van een geldeconomie, waardoor een gegoede klasse van ondernemers komt opzetten. Gaat de curve van het aantal notariële akten crescendo tot ongeveer 1820, daarna gaat het duidelijk bergafwaarts met het Groenlose kantoor. Roes formuleert twee verklaringen, een decisieve psychologische die verband houdt met Van Bastens eenzelligheid en vooral zijn geloofsafval (hij weigerde nog naar de kerk te gaan) en een bijkomstige sociaal-economische, namelijk dat hij als gegoede burger de inkomsten niet nodig had. Vanaf 1833 werden in een periode van 19 jaren nog slechts drie akten verleden! Om een nog beter zicht te hebben op deze relatieve werklast wordt ten slotte vergeleken met enkele andere plattelandse stedelijke notariaten in dezelfde periode, alsook met de opvolger na Van Basten Batenburgs overlijden. De vergelijking laat onder meer toe te concluderen dat het stadsnotariaat merkkelijk lucratiever was.

'Was notaris Van Basten Batenburg een goede notaris', vraagt Roes zich in paragraaf 4 af. Het is de ge-

legenheid om uit te weiden over deontologie, een begrip afgeleid uit de katholieke moraaltheologie. In een draffe passeren Kant, Plato, Thomas van Aquino en Rawls de revue om te besluiten dat de visie op het notarisambt afhangt van de beschouwer en samenhangt met diens levensvisie, 'kortom de aard van het beestje. Als eenvoudige roomse jongen zou ik op voorhand menen: 'De leer moet streng zijn, maar de pastorale praktijk mild en barmhartig'.' Met verwijzing naar de hedendaagse Verordening beroeps- en gedragsregels van de Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie wordt vervolgens de hedendaagse visie toegelicht. En met een kwinkslag, met Pitlo's woorden 'de domheid der notarissen is het brood der advocaten', wordt het minder rooskleurige verleden op dit punt geduid. Tegen de tijdsgeest afgemeten, vindt Roes notaris Van Basten Batenburg in elk geval in de eerste periode geen probleemjongen. Hij schaadde de eer en het aanzien van het notariaat niet. Maar sinds zijn geloofsafval in 1833 ging het de andere kant op. In de negentiende-eeuwse context was ongelovigheid maatschappelijk onaanvaardbaar. Dit zou vandaag niet meer het geval zijn, aldus Roes: 'Sterker nog, in onze hedendaagse tijd, met zijn fixatie op, en doorgaans foutieve interpretatie van het rechtsstatelijke beginsel van de scheiding van Kerk en Staat, zou ongelovigheid wellicht eerder tot aanbeveling strekken dan zijn tegendeel' (p. 25-26).

Dit leidt de auteur tot enkele beschouwingen over de relativiteit der dingen en dus de geschiedenis. In 'deontologie en de geschiedenis van het notariaat', de benaming van de persoonlijke leerstoel, komen als het ware twee onverzoenbaren samen. Deontologie gaat immers op zoek naar de fundamenteel unieke, onveranderlijke en universele waarden, terwijl de historicus vaststelt hoe volatiel elke concrete contemporaine invulling is. Zo was ook Van Basten Batenburg een kind van zijn tijd en dit laat de jonge hoogleraar toe, in de korte paragraaf vijf, een mild oordeel te vellen over zijn oud-stadsgenoot.

Met het trio afsluitende paragrafen 'ad fontes', 'ad fundum' en 'Ad Visser' beëindigt Sebastiaan Roes zijn oratie. Het zijn nog enkele bespiegelingen over het historische bedrijf als *métier*, de werklustige tevredenheid waarmee hij zijn ambt opneemt en finaal enkele autokritieken op breedvoerigheid en wijd-

lopendheid en 'mijn bij tijd en wijle archaïserende taalgebruik'. Het zijn drie zaken die de 'bijzondere' hoogleraar inderdaad kenschetsen. Niettegenstaande de lokale en alledaagse onbelangrijkheid van het notariaatje uit zijn geboortedorp als vertrekpunt, heeft hij zijn publiek meegenomen voor een wandeling met brede panorama's vanuit interessante invalshoeken. Zijn uitgebreid voetnotenapparaat heeft hij met acribie gestoffeerd met historische, juridische en genealogische gegevens, van administratieve aandachtspunten als de taal van de akten tot sociale wetenswaardigheden als het negentiende-eeuwse fenomeen van 'naamverfraaiing door naamsvmeerdering'. Met verwijzingen naar Cicero, Kant en Schopenhauer getuigen de uitweidingen van een ongewone eruditie, die in een soms wat stijfdeftige stijl geformuleerd wordt.

Voor een lezer uit Vlaanderen, waar *academici* nogal gereserveerd zijn over hun religie, zijn ten slotte een aantal kritische uitlatingen verrassend. Zo tilt de auteur er blijkbaar zwaar aan dat de Napoleontische administratie een benoemingsbesluit uitvaardigde op 'Eerste Kerstdag (sic) 1812 [...] de verlichte, revolutionaire en anti-clericale (mogelijk ook anti-christelijke) Fransen werkten tijdens de Kerstdagen blijkbaar gewoon door ...' (p. 6). De aap komt volledig uit de mouw in voetnoot 78 (p. 26), waar Roes het zelf over een 'tirade' heeft: 'In het koor van de vele gefrustreerde afvalligen, het groeiend getal der neopaganisten en de massa verloren zielen zingt de Nederlandse, voor het overgrote deel zelfbenoemde, elite graag een deuntje mee. Het vaderlandse 'establishment' – of wat daarvoor moet doorgaan – laat zonder scrupules, in beeldend Nederlands, *de huik naar de wind hangen*. Uiteindelijk zal deze als 'tolerantie' gepresenteerde onverschilligheid en het als politiek correct geëtablerde cultuurrelativisme ('Weg met ons!') leiden tot de ondergang, niet alleen van onze vrijheid, maar daarmee ook van onze rechtsstaat ...' en zo gaat het nog even verder.

De auteur besluit de 'nootkreet' gelukkig met een gezonde portie zelfrelativering: 'Verder ben ik het zonnetje in huis'. We wensen deze jonge hoogleraar vele dagen zonneshijn in zijn academische carrière!

G. Martyn

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Prof. dr. A.M.J.A. (Louis) Berkvens (1952) is bijzonder hoogleraar regionale rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Maastricht. Website: <http://www.rechten.unimaas.nl/lrg>. E-mail: louis.berkvens@maastrichtuniversity.nl.

Klaas Van Gelder is als assistent verbonden aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit Gent. Hij bereidt er een proefschrift voor over de beginjaren en de moeizame opbouw van het Oostenrijkse bewind in de Zuidelijke Nederlanden (1716-1725). E-mail: Klaas.VanGelder@UGent.be.

Sinds zijn doctoraal examen Nieuwe Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam werkt Maarten Hell (1970) als journalist en historicus, gespecialiseerd in de vroegmoderne periode. Tussen 2003 en 2006 was hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag. Hell publiceerde onder meer over diplomatieke geschiedenis, de Hollandse invloed op Amsterdamse justitie tijdens de Republiek en drie hoofdstukken in *Geschiedenis van Amsterdam*, deel 2,1 en 2,2, Amsterdam, 2004-2005. E-mail: maartenhell@hotmail.com.

Prof. dr. Georges Martyn (1966) doceert geschiedenis van het recht aan de Universiteit Gent. E-mail: Georges.Martyn@UGent.be.

Drs. J.K.T. Postma was onder meer wetenschappelijk (hoofd)medewerker economie bij de Rijksuniversiteit Groningen, secretaris-generaal van het ministerie van Financiën en burgemeester van Leiden. Hij publiceerde over economie, openbaar bestuur en geschiedenis. E-mail: wittesingel@planet.nl.

Bart Quintelier (1982) is master in de (middeleeuwse) geschiedenis (UGent) en master in de rechten (UGent) en bereidt een doctoraat voor over de geschiedenis van de Belgische advocatuur in het kader van interuniversitaire attractiepool 06/01 'Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)'. E-mail: Bart.Quintelier@ugent.be.

Aanleveren kopij

Kopij kan in digitale vorm (tekst en illustraties) worden toegezonden aan:

- dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris: p.brood@planet.nl
- prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland: louis.berkvens@maastrichtuniversity.nl
- prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België: Georges.Martyn@UGent.be

Auteursinstructies

Algemeen

Om te voorkomen dat het persklaar maken van de kopij al te ingewikkeld en tijdrovend wordt, verzoeken we de auteurs zich te houden aan het volgende:

- Hou de tekst zo ‘plat’ mogelijk. Vermijd extra’s zoals kopteksten, verschillende lettertypes en -groottes of auteursnamen met uitsluitend hoofdletters. Enkel voetnootnummers staan in superscript.
- Gelieve citaten te voorzien van enkele aanhalingstekens en niet te cursiveren. De aanhalingstekens sluiten in de regel direct na het geciteerde.
- Plaats voetnootnummers: in de regel na een leesteken.

De werkelijkheid is altijd ingewikkelder. De redactie zorgt voor resterende uniformeringskwesties.

Samenvatting

Artikelen dienen vergezeld te zijn van een korte samenvatting (5 à 10 regels), met maximaal 8 trefwoorden, in het Engels.

Voetnoten

Vanaf jaargang 12 gebruikt de redactie een eenvoudiger systeem dan voorheen. Haakjes hoeven niet meer. De delen van de verwijzing worden gescheiden door een komma.

Er wordt qua citeerwijze geen onderscheid gemaakt tussen verwijzingen naar een volledige publicatie dan wel naar een bepaalde passage in een publicatie. Er wordt wel een onderscheid gemaakt tussen de eerste en de verdere verwijzingen naar een zelfde publicatie. De eerste keer is de verwijzing volledig, de tweede keer wordt ze verkort.

A boeken (monografieën)

- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar het werk als dusdanig): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004.
- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar een passage uit het werk): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004, 23-25.
- * boek uit een reeks P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, dl. 34, Nijmegen, 1995. Verkorte citeerwijze: Nève, *Notarisambt België*, 120-121.

B bijdragen in boeken (bundels)

J.H.A. Lokin, ‘De Code civil: een rechtsdogmatische evaluatie’, in: D. Heirbaut en G. Martyn (red.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*, Mechelen, 2005, 63-75.

C tijdschriftartikelen

- * als de verschillende afleveringen van een bepaalde jaargang een doorlopende nummering hebben: A.H. Huussen, ‘De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 1976, 117-119.
- * als de paginering elke aflevering herbegint, dan is het noodzakelijk na de jaargang het nummer of de aflevering te vermelden in arabische cijfers, na de afkorting ‘afl.’. M. Berendse, ‘Geen standbeelden, maar archieven’, *Nationaal Archief Magazine*, 2010, afl. 2, 28.

D archief

De aanbevolen volgorde is: Stad, archiefinstelling, archieffonds, inventarisnummer. Bij de eerste vermelding staat alles voluit, met tussen haakjes de afkortingen die verder zullen gebruikt worden voor de aanduiding van de archiefinstelling en het archieffonds. Den Haag, Nationaal Archief (NA), Ministerie van Buitenlandse zaken: Consulaat-Generaal te Antwerpen (CGA), 1842-1956, inv.nr. 510.

Tussen de verschillende verwijzingen staat een kommapunt.

Een uitgebreide auteursinstructie is te lezen op de website van OVR <http://www.rechtensgeschiedenis.org>.

INHOUD

Pro Memorie 12 (2010), aflevering 1

Redactioneel		1
Artikelen		
Maarten Hell	Adam Cramer in ballingschap. Royement en bestraffing van een advocaat in 1714	3
Klaas Van Gelder	De Vooght versus Sersanders. De strijd om het presidentschap van de Raad van Vlaanderen en het probleem van de ‘Anjouaanse ambten’ in de Oostenrijkse Nederlanden (1716-1725)	15
Louis Berkvens	Rechtspraak in Noord-Limburg in de 18e eeuw: Gerechtelijke hervormingen in Pruisisch Gelre, 1746-1787	36
Jan Postma	Alexander Gogel: bouwer van de eenheidsstaat	56
Bart Quintelier	De balie in België in de negentiende eeuw. Introductie en evolutie van het Napoleontische model	87
Georges Martyn	Het oordeel van Salomon van de Gentse Oudburg	103
Varia		
David Peeperkorn	Enkele persoonlijke herinneringen aan mr. F.W. Goudsmit	120
Dieneke Hempenius-van Dijk	In memoriam Pieter Gerbenzon (1920-2009)	124
Recensies		
<p>Maarten W. van Boven, ed., <i>Afscheid van de wereld. Het eigen levensverhaal van Boudewijn Donker Curtius, politicus, advocaat en rechter in de Bataafs-Franse tijd</i> (B.C.M. Jacobs) 129; T. Dankers en P. Delsaerd, <i>De vele gezichten van het recht. Portretten van juristen uit de oude Nederlanden</i> (Georges Martyn) 130; S. Groenveld, in samenwerking met H.L.Ph. Leeuwenberg en H.B. van der Weel, <i>Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden</i> (B.C.M. Jacobs) 131; Amalia D. Kessler, <i>A Revolution in Commerce. The Parisian Merchant Court and the Rise of Commercial Society in Eighteenth-Century France</i> (D. De ruysscher) 133; G.Chr. Kok, m.m.v. F.A. Arnbak-d’Aulnis de Bourouill, <i>Van Raad van Brabant naar gerechtshof’s-Hertogenbosch. Zes eeuwen rechtspraakgeschiedenis</i> (B.C.M. Jacobs) 136; Peter C. Kop, <i>Mens en burger. Een geschiedenis van de grondrechten</i> (Raymond Kubben) 137; Han Nijdam, <i>Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters en Oebele Vries, Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering</i> (Paul Brood) 139; J.S.L.A.W.B. Roes, <i>De goede, afvallige notaris</i> (Georges Martyn) 141</p>		
Over de auteurs		143

